

**UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET**

Željka D. Šajin

**UREĐENJE RIMSKIH RUDNIKA SREBRA I OLOVA U
ŠPANSKIM PROVINCIJAMA I U ILIRIKU**

doktorska disertacija

Beograd, 2014

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Željka D. Šajin

**THE CONSTITUTION OF THE ROMAN SILVER AND
LEAD MINES IN THE SPANISH PROVINCES AND IN
ILLYRICUM**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Mentor: prof. dr Žarko Petković, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

1. Prof. dr Žarko Petković, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
2. Prof. dr Vojin Nedeljković, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
3. Prof. dr Snežana Ferjančić, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
4. Dr Ivana Popović, naučni savetnik,
Arheološki Institut u Beogradu

Datum odbrane:

Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku

Rezime: Doktorska disertacija prati nastanak i razvoj rimske državne politike prema rudnicima srebra i olova na osnovu istraživanja organizacionih aspekata dva najznačajnija rudnička regiona. Rimski rudnici srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku u različitim vremenskim periodima bili su najbogatiji rudnički regioni od primarnog značaja za državu. Sistem u okviru kojeg su se eksploatisali nastao je tokom dugog vremenskog perioda i imao je svoje specifične karakteristike. U radu se na cjelovit način uporedo proučava uređenje rudnika srebra i olova na području španskih provincija i u Iliriku kako bi se prepoznali zajednički elementi u razvoju jedinstvene rimske uprave u rudnicima srebra i olova od vremena principata do vremena poznog Carstva. Glavni naglasak studije je na rudničkoj administraciji i na pravnom statusu rudničkih domena.

Ključne riječi: rudnici, srebro, olovo, španske provincije, Ilirik.

Naučna oblast: istorija

Uža naučna oblast: istorija Rima

UDK:

The Constitution of the Roman silver and lead mines in the Spanish provinces and in Illyricum

Abstract: This doctoral dissertation aims to analyse the origin and establishment of a Roman mining policy towards the silver and lead mines. The analysis focuses on the organisational aspects of the two most important mining regions. The richest silver and lead mines were located in the Spanish provinces and in Illyricum, the latter playing a dominant role during the Principate and the former during the Republic. The Roman mining regime regulating exploitation of these mining regions, took a long time to be established. This study investigates the constitution of the silver and lead mines in a unified and comparative way in order to show the process of development of the Roman mining administration, with the emphasis on the local mining management and on the legal status of mining territories.

Key words: mines, silver, lead, Spanish provinces, Illyricum.

Scientific field: history

Narrow scientific field: history of Rome

UDK:

SADRŽAJ:

1. Uvod	9
1.1. Kratak istorijat istraživanja	13
2. Rimski rudnici srebra i olova na području Španije	23
2.1. Rudno bogatstvo Iberskog poluostrva.....	23
2.2. Rimski rudnici srebra i olova na području Iberskog poluostrva u doba Republike.....	26
2.2.1. Sistem zakupa i porezi.....	26
2.2.2. Italski zakupci.....	33
2.3. Rimski rudnici srebra i olova na području Iberskog poluostrva u doba principata.....	44
2.4. Zakonici rudnika Vipaske.....	61
2.4.1. Lex territorio metalli Vipascensis dicta.....	63
2.4.2. Lex metallis dicta.....	72
3. Rimski rudnici srebra i olova na području Ilirika.....	107
3.1. Rudnici srebra i olova na području Domavije.....	110
3.2. Rudnici srebra i olova na području Gornje Mezije.....	145
3.2.1. Rudnici srebra i olova na području Avale, Kosmaja i Rudnika.....	147
3.2.2. Rudnici srebra i olova na području Dardanije.....	161
3.3. Uređenje rudnika srebra i olova na području Ilirika u doba poznog Carstva.....	170

4. Kulturnoistorijska razmatranja.....	176
5. Rimska rudnička legislativa poznog Carstva.....	181
6. Zaključak.....	192
7. Skraćenice.....	201
8. Literatura.....	206
9. Biografija.....	228
10. Prilog 1.....	229
11. Prilog 2.....	230
12. Prilog 3.....	231

1. Uvod

Rimski rudnici srebra i olova na području španskih provincija i Ilirika, kao najznačajniji rudnički regioni, bili su predmet istraživanja veoma značajnih studija koje su se bavile privrednom historijom Rimskog carstva.¹ Te studije proučavale su različite aspekte organizacije rudarstva u navedenim provincijama, tretirajući ove probleme – opravdano i očekivano – kao pitanja privredne historije različitih dijelova Carstva.

U namjeri da pokažemo zajedničke elemente u razvoju rimske uprave u rudnicima srebra i olova od vremena principata do vremena poznog Carstva, pokušaćemo da na cjelovit način uporedo istražujemo rudarstvo u Iliriku i Španiji ne zanemarujući pritom specifičnosti oba regiona. Istraživački proces biće zasnovan na proučavanju rudničke administracije i pravnog statusa rudničkih domena.

Sve zajedno omogućava uvid u načine organizacije rudničke eksploatacije na koje se osiguravao redovan priliv srebra u carsku blagajnu. Monetarna stabilnost dolazila je u pitanje svaki put u slučaju smanjenog priliva srebra ili njegovog prekida. U oba slučaja devalvacija denara bila je neizbježna.² Procvat rimske ekonomije u prvim vijekovima Carstva doveo je do ekspanzije širenja gradova, što je zahtijevalo prisustvo velike količine olova na tržištu.³

Italija je imala skromne mineralne resurse, a Rimljani su se po prvi put suočili sa problemom organizacije eksploatacije srebra i olova tek nakon Drugog punskog rata. Rudnici srebra i olova Nove Kartagine tada su došli pod njihovu vlast i od tog trenutka započeo je proces razvoja rimske državne politike prema rudnicima.⁴ Rimljani su na

¹ Domergue 1965; Dušanić 1977, 52–94; Dušanić 1980, 7–55; Domergue 1983; Domergue 1990; Dušanić 2004, 247–27.

² Katsari 2011, 34–72.

³ Starr 1982; Blagg, Millett, 2002; Aldrete 2004, 28–33.

⁴ Strab. 3, 2; 5, 1–4; Plin. *NH*, 33, 44–47.

području Španije vremenom sticali neophodna znanja i iskustva koja su im kasnije omogućila da uspješno eksploatišu rudnike širom rimske države. U vrijeme Republike eksploatacija rudnika je počivala na zakupu rudničkih jama od strane koncesionara, koji su plaćali porez na rudničku proizvodnju. Uloga *societates publicanorum* bila je ograničena na sakupljanje ovog poreza, vjerovatno u sklopu zakupa poreza na provincijskom nivou nakon što bi ih zakupili od cenzora u Rimu.⁵

U ulozi zakupaca rudničkih jama nalazili su se pretežno italiski zakupci, koji su, privučeni dobrim izgledima za zaradu, u velikom broju pristizali na područje južne Španije.⁶ Sistem zakupa zapao je u krizu krajem Republike. Ne znamo da li je nestanak publikanskih kompanija bio izazvan Sulinim proskripcijama ili smanjenjem rudnih depozita plemenitih metala na tlu Španije.⁷

Za vrijeme građanskih ratova tokom posljednjeg vijeka Rimske republike, državna blagajna bila je primorana da usljed velike nestašice novca proda brojne rudnike srebra i olova njihovim trenutnim zakupcima.⁸ I pored govora Mecene (kako navodi Dion Kasije⁹) o potrebi za uvođenjem novog sistema oporezivanja, nema nikakvih indicija o tome da je Avgust izvršio kompletnu reformu rudničkog administrativnog sistema.

Od vremena vladavine Tiberija primjetna je tendencija direktnog državnog uticaja u sektoru rudarstva. Ona se manifestovala u ograničavanju prava pojedinaca i gradova da imaju rudnike u svom privatnom vlasništvu. Poznati su nam brojni slučajevi konfiskacije rudnika privatnim licima za vrijeme Tiberijeve vladavine.¹⁰

Naredna faza otpočela je za vrijeme vladavine Nerona. Tada je došlo do otvaranja novih rudničkih jama, ali i oživljavanja eksploatacije u rudnicima koji su bili napušteni.¹¹ Intervencije fiska bile su obilježene potragom za adekvatnim rješenjima, a rimska država bila je prinuđena da i dalje koristi stare modele eksploatacije koji su bili oblikovani za vrijeme Republike.

⁵ Mateo 2001, 37, 38–39, 66–71; Domergue 2008, 192–193.

⁶ Diod. 5, 36.

⁷ Mateo 2001, 70, 218; Domergue 2008, 195; Keaveney 2013, 126; Kay 2014, 53–59.

⁸ Strab. 3, 2, 10.

⁹ Cass. Dio 52, 28, 4.

¹⁰ Suet. *Tib.* 49, 2 ; Tac. *Ann.* 6, 9.

¹¹ Plin. *NH*, 33, 67; Ovi rudnici bili su eksploatisani direktno za cara, v. Täckholm 1937, 101.

Suštinska promjena i direktna intervencija fiska u domenu državnih rudnika desiće se tek nakon dolaska Vespasijana na vlast. On je započeo politiku oporavka i reorganizacije carske uprave nad javnim dobrima.¹² U tom periodu došlo je i do otkrića novih mogućnosti u rudničkoj eksploataciji, kao što je bila pojava bakra u depozitima u kojima se do tada eksploatisalo srebro i olovo.¹³

Rješenja koja će novi vladar iz dinastije Flavijevaca iskoristiti za reorganizaciju *ager publicus populi Romani* mogu se veoma efikasno ispratiti proučavajući zakonike rudnika Vipaske.¹⁴ Sektor rudarstva zahtijevao je veoma fleksibilnu politiku koja se mogla efikasno prilagođavati različitim geološkim uslovima na terenu. Zbog toga je novi rudnički režim podrazumijevao primjenu različitih modela, indirektnog i direktnog, zavisno od težine ili lakoće eksploatacije.¹⁵

Rudnici plemenitih metala bili su u carskom vlasništvu i organizovani kao rudnički distrikti sa jasno utvrđenim granicama. Njihova teritorija bila je izuzeta iz provincijske municipalne organizacije. Na čelo rudničkih distrikta postavljeni su carski prokuratori kao službenici fiska, koji su se nalazili na čelu administracije koja je nadgledala eksploataciju. Na samom dnu ljestvice nalazili su se lokalni prokuratori, koji su bili pravi zaštitnici interesa fiska na terenu. Eksploatacija rudnika srebra i olova odvijala se u okviru indirektnog modela, po kojem su rudničke jame eksploatisali koloni.¹⁶

Eksploatacija rudnika na području Ilirika bila je organizovana još u vrijeme vladavine Flavijevaca.¹⁷ Međutim, obim eksploatacije tokom prvog vijeka bio je skroman.¹⁸ Tek u epohi Antonina eksploatacija je intenzivirana, a na područje Ilirika pristigli su brojni carski zvaničnici i stručnjaci koji su svoje znanje i iskustvo stekli u španskim rudnicima.¹⁹ Indirektni model eksploatacije preovladavao je u rudnicima srebra i olova Španije u periodu kada je za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana po prvi put intenzivirana eksploatacija srebra i olova na prostoru Ilirika.

¹² Suet. *Vesp.*, 16, 2; Cf. Mateo 2001, 179–189.

¹³ Forbes 1964, 101.

¹⁴ Mateo 2001, 87–166, 179–195.

¹⁵ Domergue 2008, 201–203.

¹⁶ Mateo 2001, 161–166.

¹⁷ Dušanić 1994-5, 27–31.

¹⁸ Blum, Srejović 1961, 29.

¹⁹ Čerškov 1970, 65, br. 15. Domergue 1990, 285.

U skladu sa postojećom praksom i pravnom regulativom, po indirektnom modelu bila je organizovana i eksploatacija srebra i olova na tom području.²⁰ Međutim, zbog brojnosti ilirskih rudnika i neuporedivo većeg obima proizvodnje carska kancelarija bila je prinuđena da napravi izmjene u načinu upravljanja rudničkim regionima Ilirika.

²⁰ Domergue 2008, 191–192, 200.

1.1.KRATAK ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Administracija rimskih rudnika bila je nezaobilazna tema obimnih naučnih studija o administraciji Rimskog carstva kao što su djela Ota Hiršfeleda²¹: *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, i Mihajla Rostovceva²²: *Geschichte der Staatspacht in römischer Kaiserzeit bis Diokletian*. Izvori o položajima prokuratora ili zvaničnika carske kancelarije prikazani su kroz preglede u djelima koje su napisali Hans-Georg Flom²³: *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, i Žerar Bulver²⁴: *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*.

Oto Hiršfeld dao je detaljan pregled pisanih izvora, a pitanja kojima se bavio idu od problema vlasništva nad rudnicima, preko odgovornosti rudničkih zvaničnika i njihove pozicije unutar provincijske administracije, sistema eksploatacije pa sve do fiskalnih veza između rudničkih aktivnosti i carske kancelarije u Rimu. Identifikovao je rudnike koji su bili pod carskom kontrolom i smatrao da su bili isključivo u državnom vlasništvu, pri čemu nije isključivao mogućnost da su pojedinci kao i municipijumi mogli posjedovati rudnike u svom vlasništvu od vremena principata.²⁵

Ovo mišljenje nije dijelila većina naučnika tog vremena. Preovladavalo je mišljenje da su rudnici plemenitih metala bili privatno vlasništvo rimskog cara i da su spadali u patrimonijum. Prema Hiršfeldu, administracija rudnika zlata, srebra ili željeza rijetko je bila pod upravom carskih zvaničnika istog statusa (carskog oslobođenika ili viteza) na teritoriji jedne ili više provincija.

²¹ Hirschfeld 1905.

²² Rostovtzeff 1904.

²³ Pflaum 1950; Pflaum 1960–1; Pflaum 1982.

²⁴ Boulvert 1970; Boulvert 1974.

²⁵ Hirschfeld 1905, 145–150, 158, 160.

Što se tiče sudskih nadležnosti rudničkih prokuratora, u zakonicima rudnika Vipaske pronašao je dovoljno podataka na osnovu kojih je tvrdio da su bila identična ovlaštenjima municipalnih vlasti. Hiršfeldovo najuticajnije stajalište bilo je ono o eksploataciji rudnika koju su vršile centralne vlasti u Rimu. Pretpostavio je da je za vrijeme principata većina rudnika izdavana u zakup sitnim zakupcima, koji su zauzvrat plaćali rente koje su sakupljali *conductores* ili veliki zakupci, a da su do kraja drugog vijeka n.e. konduktori bili zamijenjeni carskim prokuratorima. Ovakav stav kasnije je slijedio Tekholm.²⁶

Kada je riječ o konduktorima, Tekholm je smatrao da je njihov angažman bio isključivo ograničen na rudnike željeza. Prihvatao je i mogućnost da načini eksploatacije i organizacije administrativne strukture rudnika nisu bili tako uniformisani kao što se to smatralo.²⁷ Pitanjem konduktora bavio se i Piter Brant u djelu *Princeps and equites*, gdje je postavio drugačiji pristup ovom problemu. On je diskutovao o tome da li su *conductores* bili nadležni za sakupljanje renti ili za samu eksploataciju koju su nadgledali prokuratori sa sličnim geografskim nadležnostima, pa su otuda mogli koegzistirati u isto vrijeme.²⁸ Piter Brant napravio je i značajnu analizu prokuratorskih sudskih ovlaštenja koja prate sliku koju daju zakonici rudnika Vipaske.

Što se tiče rudničkih prokuratora, Stanislav Mrozek²⁹ je, analizirajući njihove titule kroz cijeli period Carstva, uočio razlike u geografskom obimu njihovih nadležnosti. Vjerovao je da su te nadležnosti zavisile od društvenog statusa oslobođenika ili viteškog oficira. Mrozek je u svom djelu *Die kaiserlichen Bergwerks-prokuratoren in der Zeit des Prinzipats* pratio i razvoj viteške rudničke prokuratele u sklopu viteške karijere. Osim njega, ovim pitanjem bavio se i Danijel Kapaneli³⁰ u djelu *Aspetti dell'amministrazione mineraria iberica nell'eta` del principato*, gdje je ukazao na značaj sudskih i drugih ovlaštenja rudničkih prokuratora.

²⁶ Hirschfeld 1905, 152; Cf. Täckholm 1937.

²⁷ Täckholm, 1937, 109–113.

²⁸ Brunt 1983, 42–75; O centralnoj carskoj kancelariji i njenom razvoju, nadležnostima prokuratora kao i o problemu publikanskih kompanija u doba Principata v. *Roman Imperial Themes*, Oxford, 1990, 134–62, 163–87, 354–432.

²⁹ Mrozek 1968, 45–65; Mrozek 1969, 139–155.

³⁰ Capenelli 1989, 138–146.

Žan Andro³¹ je u svojim veoma sažetim izvještajima o rimskom rudarstvu: *Recherches récentes sur les mines à l'époque romaine*, diskutovao o pitanjima vlasništva nad rudnicima, načinima eksploatacije, radnoj snazi kao i o tehnologiji koja se koristila u rudničkim operacijama na teritoriji cijelog Carstva. Istraživao je odnose između carskog osoblja i načina eksploatacije, kao i ulogu rimske vojske u rudničkim operacijama.

Kada je riječ o rudničkoj teritoriji na kojoj su sudsku jurisdikciju i nadležnost imali rudnički prokurator, glavna objašnjenja i opšteprihvaćeno tumačenje dao je Geza Alföldi.³² Njegov veliki doprinos bio je u tome što je identifikovao brojne rudničke distrikte na području Norika, a naročito onaj u centralnom dijelu provincije koji je bio posebna teritorijalna jedinica, *patrimonium regni Norici*, u ličnom vlasništvu rimskih careva.³³

Rimski rudnici na području Španije bili su predmet istraživanja brojnih studija koje su se bavile pitanjem uređenja rimskih rudnika, kao i razvojem rimskog rudarstva. Jedna od najznačajnijih studija jeste kapitalno djelo Kloda Domerga: *Les mines de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité romaine*.³⁴ Pitanja o kojima je Domerg diskutovao veoma su važna za razumijevanje rimske politike prema rudnicima uopšte. To su pravni status rudnika na Iberskom poluostrvu u vrijeme Republike³⁵, dužnosti provincijskih vlasti u rudničkoj administraciji, funkcije i dužnosti prokuratora unutar rudničkog regiona u kontekstu direktnog ili indirektnog modela eksploatacije³⁶, pozicija rudničkih zvaničnika unutar carske administracije, dužnosti njihovog osoblja, veze sa carskom kancelarijom na Palatinu³⁷ te organizacioni aspekti rimskog rudarstva na tlu Španije u doba poznog Carstva.³⁸

Klod Domerg je u sklopu svojih prosopografskih istraživanja pronašao veze između pripadnika rimske senatorske i viteške klase i italjskih zakupaca na prostoru rudnika srebra i olova Nove Kartagine, čija imena se javljaju na olovnim slitcima pronađenim

³¹ Andreau 1989, 86–112; Andreau 1990, 218–233.

³² Alföldy 1970, 163–177; Alföldy 1989, 37–55.

³³ Alföldy 1970, 172.

³⁴ Domergue 1990.

³⁵ Ibid. 230–237.

³⁶ Ibid. 279–294.

³⁷ Ibid. 295–301.

³⁸ Ibid. 309–314.

širom Mediterana.³⁹ Zakonicima rudnika Vipaske posvećena je njegova studija, *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca*, u kojoj je zastupao tezu o podjeli rude napola između fiska i kolona nakon prodaje rudničkih jama kolonima i u kojoj je ukazao na kontinuitet rimskog rudničkog prava na području Vipaske.⁴⁰ Međutim, neke od svojih stavova iznesenih u ranijim radovima, uključujući i tezu o podjeli rude napola između fiska i kolona kasnije je korigovao u radu *Le régime juridique des mines du domaine public à Rome. À propos d'un ouvrage récent*, prihvativši Mateovo tumačenje pravnog modela rimskog rudarstva u doba Republike i pravnog statusa rudničkog zemljišta u doba Carstva.⁴¹

To se prevashodno odnosi na ulogu publikana u španskim rudnicima srebra i olova u vrijeme Republike i na status rudničkih jama nakon njihove prodaje kolonima u doba Carstva. Veoma je značajna njegova opširna monografija *Les Mines Antiques: La production des métaux aux époques grecque et romaine*, koja je u cjelini posvećena antičkom rudarstvu i proizvodnji metala u grčko-rimskoj eposi.⁴² U dijelu koji se odnosi na eksploataciju rudnika u doba Carstva prikazao je nastanak nove državne politike prema rudnicima, sa posebnim akcentom na opis indirektnog i direktnog modela eksploatacije, locirajući primjenu ovih modela u različitim dijelovima Carstva.⁴³

Pravni status rudnika na državnom zemljištu na području Španije proučavao je Antonio Mateo u svojoj studiji: *Observaciones sobre el regimen juridico de la mineria en tierras publicas en epoca romana*.⁴⁴ Antonio Mateo je kao glavni model eksploatacije za vrijeme Republike prepoznao sistem zakupa, pri čemu je ulogu *societates publicanorum* sveo isključivo na ulogu zakupaca poreza na rudnike koji su plaćali koncesionari rimskoj državi.⁴⁵

U namjeri da prikaže promjene pravnog statusa rudnika u vrijeme principata, proučavao je zakonike rudnika Vipaske, naglašavajući odsustvo balansa u ostvarivanju interesa svih ugovorenih strana u modelu eksploatacije rude koji bi podrazumijevao podjelu rude

³⁹ Domergue 1965, 9–27.

⁴⁰ Domergue 1983.

⁴¹ Domergue 2004, 221–236.

⁴² Domergue 2008.

⁴³ Ibid. 197–202.

⁴⁴ Mateo 2001.

⁴⁵ Ibid. 62–66.

napola između kolona i fiska. Osnovu za svoju tezu o prodaji rudničkih jama kolonima zasnivao je na tumačenju odredaba zakonika rudnika Vipaske Vip II, 5, 8, 9 smatrajući ih suštinskim za utvrđivanje modela eksploatacije rudnika srebra i olova na području Vipaske.⁴⁶

Osim toga, kritikovao je i paralele koje su pristalice teze o podjeli rude između fiska i kolona povlačili između rudnika Vipaske i carskih domena na prostoru sjeverne Afrike. Jasno je ukazao na razlike u načinu na koji su koloni i jednog i drugog carskog domena zasnivali svoj odnos prema fisku.⁴⁷ Prema Mateu, na području Vipaske radilo se o ugovornom odnosu između kolona i fiska, gdje su postojala prava i obaveze svake od ugovornih strana, pri čemu fisk nije nametao kolonu svoje uslove, već je odnos bio zasnovan na ravnopravnoj osnovi.

S druge strane, na prostoru sjeverne Afrike nije postojala direktna veza između kolona i fiska jer su korist od raspodjele proizvoda imali *conductores*, tj. zakupci fiska a ne fisk. Takođe, nije postojao ugovorni odnos između kolona i zakupaca jer su ovi posljednji imali veća prava, što je Mateo smatrao dovoljnim razlogom da se odbace sve povučene paralele između pravnog režima eksploatacije poljoprivrednog zemljišta na prostoru sjeverne Afrike koji je bio zasnovan na podjeli proizvoda tj. *colonia partiaria* i režima koji je uređivao rudničku eksploataciju na području Vipaske, gdje takva podjela proizvoda nije postojala.⁴⁸

Glavna teza Antonia Matea jeste da je autor svih promjena u vezi sa novom rudničkom poreskom strukturom bio car Vespasijan, a ne Avgust. Svoju tezu obrazložio je aktivnostima Vespasijana u pravcu reorganizacije državnih finansija, državnih domena i prihoda ukazujući na odnose između procedura u sistemu državnog zemljišta u doba Flavijevaca.⁴⁹ Konačno, Antonio Mateo dokazao je da legalni sistem u vrijeme Carstva nije bio nimalo jedinstven kada je riječ o rudnicima, već je bio veoma raznovrstan zavisno od geološke prirode rudnih depozita. Jednostavnost ili složenost rudničke eksploatacije direktno je uticala na određivanje vrste modela koji je regulisao način eksploatacije.

⁴⁶ Ibid. 131–145; 161–166.

⁴⁷ Ibid. 145–152.

⁴⁸ Ibid. 151.

⁴⁹ Ibid. 178–187.

Rudnička područja Španije bila su predmet brojnih arheoloških istraživanja naročito u sjeverozapadnom dijelu Španije, koja su potvrdila tumačenja što su dali Mateo i Domerg. U ovom kontekstu raspravljali su Ines Sastre-Prac⁵⁰, Javier Sančez-Palensija i Almudena Orehas.⁵¹ Oni su na osnovu arheoloških istraživanja zaključili da je u slučaju direktnog modela eksploatacije, koji je zahtjevniji i složeniji, domaće stanovništvo bilo prisilno naseljavano na ovo rudničko područje kako bi bilo iskorišteno kao radna snaga. Rudnici srebra i olova na području rimskog Ilirika dugo vremena bili su u sjenci španskih rudnika. Prve značajnije naučne sinteze o ilirskom rudarstvu objavljene su krajem 70-ih godina prošlog vijeka, ali su brojni istraživači još od XIX vijeka marljivo sakupljali i objavljivali epigrafsku građu. Od trenutka otkrića ostataka antičkog grada Domavije, krajem XIX vijeka, rudnici srebra i olova u njenom neposrednom susjedstvu zauzeće značajno mjesto u radovima brojnih istraživača. Među njima treba istaknuti imena Vaclava Radimskog⁵², koji je objavio izvještaje prvih arheoloških istraživanja na području Domavije, dok su Alfred Domaševski⁵³ i Karl Pač⁵⁴ u svojim radovima objavljivali epigrafski materijal.

Antičkim rudarstvom na području Panonije i Dalmacije, sa posebnim akcentom na rudnike srebra i olova kod Domavije, bavili su se Esad Pašalić⁵⁵ i Ivo Bojanovski.⁵⁶ Esad Pašalić posvetio je značajnu pažnju različitim aspektima rudničke organizacije proučavajući učešće Rimljana u proširenju rudarstva Ilirika, dok se Bojanovski posvetio proučavanju antičkog rudarstva u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora.

Rudnička područja u centralnom dijelu Dardanije obrađena su u veoma značajnoj naučnoj sintezi Emila Čerškova: *Municipium D.D.*, objavljenoj 1970. godine, koja je zasnovana na arheološkim, epigrafskim i historiografskim izvorima. Glavni akcenat

⁵⁰ Orejas 1999, 183–93.

⁵¹ Orejas 1994, 245–81; Orejas 1996; O rudnicima i teritorijalnoj organizaciji rimske Iberije na osnovu obimnih arheoloških istraživanja pisali su Almudena Orehas i Javier Sančez-Palensija. v. Orejas, Sanchez - Palencia 2002, 581–99.

⁵² Radimsky 1891, 1–19; Radimsky 1892, 1–24; Radimsky 1894, 1–47.

⁵³ Domaszewski 1884, 243–246.

⁵⁴ Patsch 1893, 75–93; Patsch 1895, 238; Patsch 1896, 217; Patsch 1901, 109–113.

⁵⁵ Pašalić 1954, 47–75.

⁵⁶ Bojanovski 1965, 101–110; Bojanovski 1967, 41–53; Bojanovski 1972, 37–52; Bojanovski 1973, 133–175; Bojanovski 1982, 137–183. Jedna od studija posvećenih eksploataciji rudnika srebra i olova na području Dalmacije i Panonije jeste i rad Ante Škegre. V. Škegro 1998, 89–117.

stavljen je na istorijat rimskog municipijuma D.D. na prostoru današnje Sočanice na Kosovu, u čijem su se neposrednom susjedstvu nalazili rudnici srebra i olova.⁵⁷ Pitanja kojima se bavio jesu položaj i uslovi postanka municipijuma, porijeklo imena i status samog naselja, osnovni aspekti ekonomije i uzroci nestanka municipijuma u vrijeme poznog Carstva.

Emil Čerškov dao je prikaz građevinskih objekata na teritoriji municipijuma na osnovu izdašnih arheoloških istraživanja u kojima je i sam učestvovao.⁵⁸ Veliki doprinos njegove studije predstavlja objavljivanje svih pronađenih natpisa sa tog područja u sklopu poglavlja *Supplementum Epigraphicum*.⁵⁹ Pojedine greške u rekonstrukciji natpisa kasnije je ispravio Dušanić u svojim radovima.⁶⁰

Istorijatom provincija Panonije i Gornje Mezije od perioda kada je njihova teritorija došla pod rimsku vlast u vrijeme vladavine cara Avgusta pa sve do propasti Zapadnog rimskog carstva bavio se Andraš Moči u svom djelu: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*.⁶¹ U nekoliko poglavlja dotakao se pitanja rasporeda legionarskih utvrđenja kao i rimskih vojnih jedinica u unutrašnjosti Panonije i Gornje Mezije sa posebnim osvrtom na rudnička područja.⁶² Poseban akcenat stavio je na ekonomski razvoj Kosmajskog regiona, počevši od vremena vladavine Marka Aurelija pa sve do Aleksandra Severa.

Najveći doprinos u istraživanju organizacije ilirskih rudnika u doba principata pripada svakako Slobodanu Dušaniću.⁶³ Na osnovu brojnih epigrafskih i numizmatičkih izvora on je, polazeći od teze Alfeldija, identifikovao i branio postojanje rudničkih distrikta na prostoru Ilirika. Proučavajući različite aspekte rimskog rudarstva na području Ilirika, pokazao je da je bilo riječ o uređenom sistemu. Ova grana industrije zahtijevala je posebnu brigu koja je prelazila provincijske okvire, što se jasno vidi u praksi po kojoj su

⁵⁷ Čerškov 1970.

⁵⁸ Ibid. 14–55.

⁵⁹ Ibid. 61–69.

⁶⁰ Dušanić 1996, 211–216; Dušanić 1997, 31–42.

⁶¹ Mócsy 1974.

⁶² Ibid. 97, 131–134, 188, 195–196, 216–217, 223–224.

⁶³ Dušanić 1977; Dušanić 1980, 7 - 55; Dušanić 1991, 46 - 52; Dušanić 1999, 129–139.

dva rudnička distrikta koja su pripadala različitim provincijama mogla biti ujedinjena ukoliko su proizvodili istu vrstu metala.⁶⁴

Slobodan Dušanić nastojao je da identifikuje granice rudničkih distrikta Panonije, Dalmacije i Gornje Mezije, ali i da prikaže glavne karakteristike rudničke administracije.⁶⁵ Na osnovu proučavanja rimskog rudničkog novca i anonimnih kvadransa, koji su jedino pronađeni na prostoru ilirskih provincija, ukazao je na postojanje administracije koja se mogla uporediti sa administracijom zaduženom za *Publicum Portorii Illyrici*.⁶⁶ Takva centralizovana administracija bila je odgovorna za planiranje i distribuciju proizvodnje plemenitih metala i funkcionisala je na nivou *tabularium-a* u ministarstvu *procurator a rationalibus* u Rimu.

Dušanić je ukazao na činjenicu da su, u poređenju sa drugim rudničkim i geografskim jedinicima, *metalla Illyrici* imali karakteristike koje su bile specifične za taj region: jako prisustvo rimskih garnizona, poseban carinski sistem kao i centralizovanu administraciju. On je smatrao da su potrebe ilirskih rudnika odredile i aspekte kaznene politike, progres romanizacije, strategiju za vrijeme građanskih ratova, upošljavanje *militia officialis*, društvenu i etničku mobilnost kao i evoluciju *civitates peregrinae, canabae* ali i samih gradova.⁶⁷

U tom smislu, geografska distribucija naselja, putni pravci, te način na koji su povučene provincijske granice pokazuju prilagođavanja zahtjevima i potrebama rudničkih aktivnosti. Pitanja organizacije rimskih rudnika Ilirika sa posebnim akcentom na njihov uticaj na provincijski život Dušanić je obradio u radu *The Roman mines of Illyricum: Organization and Impact on provincial life*.⁶⁸ Ovaj veoma kompleksan problem pratio je proučavajući položaj rudnika u odnosu na druge administrativne jedinice provincije i kroz ulogu koju su *peregrini* i njihove zajednice igrali u ilirskom rudarstvu tokom ranog Carstva.

Odnos između vojske i rudarstva na području Gornje Mezije proučavao je u radu: *Army and mining in Moesia Superior*, u kojem je akcenat stavljen na prioritet rudničkog

⁶⁴ Dušanić 2004, 247–270.

⁶⁵ Ibid. 251–261.

⁶⁶ Dušanić 1971, 535–554.

⁶⁷ Dušanić 2004, 270.

⁶⁸ Dušanić 1989, 148–156.

interesa nad tradicionalnim principima vojne politike, što se ogledalo u angažovanju rimskih legionara na poslovima rudničke administracije, nasuprot generalnom pravilu *ne milites a signis absint*.⁶⁹

Ovom pitanju vraćao se i u radu: *The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes*, u kojem je naglašena uloga legionara na fiskalnim imanjima Gornje Mezije. Pratio je različite vidove saradnje između rimskih legija i administracije fiskalnih domena sa posebnim akcentom na *territorium legionis*.⁷⁰ Uloga rimske vojske u rudničkoj administraciji naglašena je još od Hiršfelda i drugih, a naročito velik značaj ovom pitanju dao je i Patrik Le Ru, koji je posvetio veliku pažnju proučavanju rimskih vojnih jedinica na tlu Iberskog poluostrva i njihovoj ulozi u fiskalnom sistemu.⁷¹

U radu *Prosopografske beleške o rudarstvu u Gornjoj Meziji: porodice imućnih doseljenika na rudničkom tlu*, Dušanić je usmjerio pažnju na pojavu imućnih porodica senatorskog i viteškog staleža na rudničkim područjima Ilirika. Prodor Italika na tlo ilirskih zemalja pratio je prvenstveno na osnovu karakteristične antroponimije.⁷² Rimski rudnički kultovi na području Ilirika bili su predmet posebne studije pod naslovom: *The miners cults in Illyricum*, gdje je proučavao veze između kultova i profesionalnih aktivnosti rudničke populacije.⁷³

Rimskom ekonomskom politikom u vrijeme principata i romanizacijom, sa posebnim naglaskom na organizaciju carinskog sistema na području Ilirika, proučavao je Piter Urste u svom kapitalnom djelu: *Roman imperial economy and Romanization, a study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A.D.*⁷⁴ Iako je glavni predmet njegovog interesovanja bio status *ferrariae Noricae* tj. nadležnosti i prava noričkih konduktora i prokuratora, posvetio je i znatnu pažnju pitanjima raspodjele carinskih stanica u blizini rudničkih distrikta Ilirika, naročito u slučaju četiri velika rudnička distrikta Gornje Mezije. Osim toga, bavio se i učešćem zvaničnika rimske administracije u carinskom sistemu Ilirika,

⁶⁹ Dušanić 1977, 163–179; Dušanić 1978, 237–246; Dušanić 2000, 343–363.

⁷⁰ Dušanić 1990, 585–595.

⁷¹ Le Roux 1977, 341–371; Le Roux 1985, 218–233 ; Le Roux 1989, 171–181; Le Roux 1999, 155–173.

⁷² Dušanić 2006, 85–102.

⁷³ Dušanić 1999, 129–139.

⁷⁴ Ørsted 1985.

kao i razvojem centralne administracije u Rimu i njenih službi koje su se bavile pitanjima rudarstva i carina na području Ilirika.⁷⁵

Pojavu carskih robova i oslobođenika na prostoru Ilirika i njihovu ulogu proučavao je Lukreciju-Mihajlesku Birliba u svom djelu: *Les affranchise dans les provinces romaines de l'Illyricum*.⁷⁶ U navedenom radu ispratio je genezu i značaj uloge klase carskih robova i oslobođenika u administraciji carskih domena na području Ilirika od vremena principata pa sve do poznog Carstva. Veoma je značajno treće poglavlje – *L'organisation administrative de l'Illyricum*, gdje je akcenat stavljao na administrativnu organizaciju Ilirika, prikazujući konkretno ulogu koju su carski robovi i oslobođenici imali u sklopu organizacije carskih rudničkih domena.⁷⁷

Jedna od novijih naučnih studija koja je u cjelini posvećena organizacionim aspektima carskih rudnika i kamenoloma u rimskom svijetu jeste djelo: *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, M. Alfreda Hirta.⁷⁸ Hirt je proučavao organizaciju najznačajnijih rudničkih distrikta na teritoriji Rimskog carstva, kao i ulogu i odgovornost carskih zvaničnika. Analizirajući istorijske izvore po hronološkom redoslijedu pratio je formiranje, razvoj i organizaciju carske administracije kako bi utvrdio koherentnu politiku rimske države prema rudnicima i kamenolomima u periodu od 27. god p.n.e. do 235. god n.e.

Rudarstvo Ilirika obrađeno je u sklopu poglavlja *Mining and Quarrying Districts*, gdje je dat kratak pregled svih rudničkih distrikta na teritoriji provincija Norika⁷⁹, Panonije, Dalmacije⁸⁰ i Gornje Mezije⁸¹, kao i pregled svih carskih prokuratora koji su njima upravljali.⁸² Poseban akcenat stavljen je na nadležnosti prokuratora u procesu eksploatacije rude kao i na rudničku administraciju na terenu.⁸³

⁷⁵ Ibid. 303–307.

⁷⁶ Mihailescu–Birliba 2006.

⁷⁷ Ibid. 35–39.

⁷⁸ Hirt 2010.

⁷⁹ Ibid. 53–56.

⁸⁰ Ibid. 71–74.

⁸¹ Ibid. 56–70.

⁸² Ibid. 133–140.

⁸³ Ibid. 202–261, 168–203, 357–369.

2. Rimski rudnici srebra i olova na području Španije

2.1. RUDNO BOGATSTVO IBERSKOG POLUOSTRVA

Ibersko poluostrvo je u antičko doba bilo poznato po svom prirodnom bogatstvu. Plinije Stariji pisao je da se u Španiji nalazi najkvalitetnije srebro koje se javlja u jalovom tlu čak i u planinama.⁸⁴ Rudnici srebra i olova Španije bili su zbog velikog rudnog bogatstva najznačajnije rudničko područje u doba Republike.⁸⁵ Rudnički region koji je donosio najveće prihode rimskoj državnoj blagajni bio je prostor južne Španije, koji je u rimsko doba bio poznat kao Betika.⁸⁶ Rudnike srebra i olova Nove Kartagine eksploatisali su Iberci u korist Kartaginjana još od petog vijeka p.n.e. pa sve do trećeg vijeka p.n.e.⁸⁷

Rimljanima su nakon završetka Drugog punskog rata 202. godine p.n.e. po mirovnom ugovoru pripali svi kartaginski posjedi u Španiji.⁸⁸ Zauzeli su Novu Kartaginu i obližnje rudnike srebra i olova, nakon čega su u etapama širili teritoriju pod svojom vlašću. Posljednji rudnički region koji je došao pod rimsku vlast bio je sjeverozapadni dio Španije. U ovom regionu nalazili su se bogati rudnici zlata koji su osvojeni za vrijeme Avgustove vojne kampanje protiv Astura i Kantabra.⁸⁹

Ogromne količine srebra koje su rimski generali donijeli sa sobom nakon završetka Drugog punskog rata simbolično su predstavljale rudno bogatstvo, koje je postalo

⁸⁴Plin. *NH*, 3, 30; 33, 96.

⁸⁵Diod. 5, 36, 1–3; Strab. 3, 2, 8–9.

⁸⁶Blázquez 1978; Rothenberg, Blanco 1981; Domergue 1987; Domergue 1990; Domergue 1994, 61-91.

⁸⁷Polyb. 2, 1, 1; Cass. Dio 12, 48.

⁸⁸Strab. 3, 2; 5, 1–4; Plin. *NH*, 33, 44–47.

⁸⁹Cass. Dio 52, 25; Suet. *Aug.* 20.

vlasništvo rimske države.⁹⁰ Polibije nam daje podatke o rudnicima srebra i olova Nove Kartagine pedeset godina nakon završetka Drugog punskog rata.⁹¹ On kaže da su rudnici bili udaljeni 2, 5 km od grada i da su pokrivali područje od 50 km², na kojem je boravilo 40.000 radnika. Veličina rudničkog područja kao i broj uposlenih radnika ukazuju na veliki intenzitet eksploatacije.

Kvalitet iskopane rude hvali Posejdonije u svom odlomku o španskim rudnicima donoseći i više nego nestvarne priče o rudnom bogatstvu Iberije.⁹² Posejdonije kaže da se tlo za vrijeme požara prilikom krčenja šuma, kako se sastojalo od srebrne i zlatne rude, topilo i ključalo izbacujući na površinu tečno srebro i zlato. Neki od onih koji su tragali za srebrnom rudom, kako kaže, iskopali su rude u vrijednosti jednog eubejskog talenta za tri dana.

Ubrzo nakon rimskog osvajanja veliki broj italjskih spekulanta počeo je da dolazi u talasima, vođen sopstvenom pohlepom za bogaćenjem.⁹³ Diodor kaže da su kupovali mnoštvo robova, koji su radili danonoćno na prokopavanju galerija i eksploataciji srebrne rude, pri čemu su se izlagali velikom naporu. Mnogi robovi su umirali nakon izvjesnog vremena, dok su oni koji su bili snažniji kasnije trpjeli posljedice. Velika smrtnost rudara, o kojoj govori Diodor, nije bila posljedica teškog fizičkog napora već rezultat njihove neprestane izloženosti olovu, što je dovodilo do trovanja, koje se najčešće završavalo smrtnim ishodom.⁹⁴

Rudnički region južne Španije zahvaljujući raznovrsnom mineralnom bogatstvu bio je pogodno tlo za ostvarivanje velike dobiti jer je, za razliku od rudnika srebra Atike, gdje su zakupci često gubili uloženi novac, u slučaju španskih rudnika dobit bila zagarantovana zbog velikog izobilja rude.⁹⁵ Po riječima Domerga, u očima Rima rudno bogatstvo Iberije bilo je ništa manji El Dorado nego Amerika za Španiju u XVI i XVII vijeku.⁹⁶ Arheološki izvori pokazuju da je period najveće eksploatacije trajao od drugog

⁹⁰ App. *Hisp.* 19, 23; Liv. 23, 45, 9; 24, 41, 7; 26, 42–47; 28, 3, 2–3; 32, 28, 11.

⁹¹ Strab. 3, 2, 10.

⁹² Ibid. 3, 2, 9.

⁹³ Diod. 5, 36, 3; 4, 27.

⁹⁴ Vit. 8, 6, 11; Cf. Retief, Cilliers 2006, 147–164.

⁹⁵ Diod. 5, 36, 37.

⁹⁶ Trincherini, Domergue, Manteca, Nesta, Quarati 2009, 123.

vijeka p.n.e. do sredine prvog vijeka n.e.⁹⁷ Rimljani su nakon zaposjedanja kartaginskih rudnika srebra i olova preduzimali sve aktivnosti u cilju što efikasnije eksploatacije ovdašnjih mineralnih resursa. Velika brzina sa kojom su započeli eksploataciju svih rudnika naslijeđenih od Kartaginjana pokazuje da su rimskoj državi bile neophodne velike količine srebra i olova – srebro za kovanje denara, njene srebrne valute, i olovo za rastuće potrebe u ekonomiji.

Rim i drugi veliki gradovi bili su u ekspanziji razvoja dok su gradili javne građevine, posebno javna kupatila i velika privatna imanja, za šta je bila neophodna tekuća voda. Akvadukti koji su dovodili vodu do granica samog grada bili su izgrađeni od kamena, ali su cijevi koje su je sprovodile unutar grada bile napravljene od olova.⁹⁸

⁹⁷ Domergue 1990, 179–224.

⁹⁸ Trincherini, Domergue, Manteca, Nesta, Quarati 2009, 126.

2.2.Rimski rudnici srebra i olova na tlu Iberskog poluostrva u vrijeme Republike.

2.2.1.SISTEM ZAKUPA I POREZI

Eksploatacija rudnika srebra i olova na tlu Iberskog poluostrva u svojoj ranoj fazi, u vrijeme Rimske republike, bila je u rukama italskih porodica koje su se decenijama specijalizovale u ovoj oblasti ekonomije. Djelimično je bila i u rukama publikana, koji su igrali veoma značajnu ulogu u rimskoj administraciji u provincijama od vremena Gaja Graha.⁹⁹ Većina italskih porodica čije su aktivnosti zabilježene na području rudnika srebra i olova kod Nove Kartagine dolazila je sa područja Kampanije. S druge strane, publikani su također bili uključeni u poslove eksploatacije srebra i olova u ime rimske države i na teritoriji drugih provincija, naročito na području Cisalpinske Galije.¹⁰⁰

Iako su publikanske kompanije bile nezamjenljiv dio rimske administracije, koja je uz njihovu pomoć u vrijeme Republike eksploatisala prirodne i ljudske resurse, ova činjenica ne može da do kraja objasni kako su Rimljani sakupljali i kontrolisali sve prihode iz Španije. Naša pažnja biće uglavnom usmjerena na one izvore koji nam daju informacije o modelima eksploatacije rudnika srebra i olova.

Kada su Rimljani stigli na tlo Španije, tradicija eksploatacije srebra i olova već je postojala. Najviše podataka o prvim količinama plemenitih metala daje nam Livije u svom djelu govoreći o rimskim upravicima koji su iz Španije sa sobom donijeli

⁹⁹ Badian 1972, 63-64, 89.

¹⁰⁰ Strab. 4, 6, 7; Plin. *NH.* 33, 21, 78.

ogromnu količinu zlatnog i srebrnog novca.¹⁰¹ Teni Frank¹⁰² je otuda smatrao da je Scipion nakon pada Nove Kartagine povjerio eksploataciju tamošnjih rudnika vojnim inženjerima koji su kao radnu snagu koristili državne robove.¹⁰³

Kasnija eksploatacija bila je pod direktnom supervizijom države preko upravnika provincije, a rudnike su eksploatisale *societates publicanorum* počevši od 179. godine p.n.e. kada su Marko Fulvije i Emilije Lepid u svojstvu cenzora uveli nove poreze.¹⁰⁴ Ernest Badian¹⁰⁵ je, nasuprot Frankovom tumačenju, smatrao da su publikani rukovodili eksploataciju rudnika srebra i olova još od vremena Katonove uprave Ovostranom Hispanijom tj. od 195. godine p.n.e. Ovakav stav počivao je na činjenici da je Katon *vectigalia magna instituit ex ferrariis argentariisque*, te se smatralo logičnim da je on morao koristiti publikane.¹⁰⁶

Ovakva interpretacija je prilično brzo dovedena u pitanje jer je jasno da Livije u pomenutom odlomku govori o ratnom plijenu koji su rimski generali donijeli sa sobom u Rim u svom vojnom kapacitetu. On nigdje eksplicitno ne zove taj novac *praeda*, ali je činjenica da se on pominje isključivo u kontekstu proslave trijumfa ili *ovatio*.¹⁰⁷ Ogromne količine zlata koje su u isto vrijeme dopremljene u Rim predstavljale su takođe dio plijena, jer su se rudnici zlata nalazili u sjeverozapadnom dijelu Španije i bili su van rimskog domašaja. Rimljani će ih zaposjesti tek nakon završetka Avgustove vojne kampanje protiv Astura i Kantabra.

Polibije je u svojoj šestoj knjizi, u kojoj je analizirao rimsko državno uređenje, uvrstio rudnike među druge javne poslove koje cenzori iznajmljuju narodu. Iznajmljivanje se vjerovatno odnosilo na *censoria locatio*, dok se oznaka narod i ne mora isključivo odnositi na publikane.¹⁰⁸ Polibije navodi da su se na teritoriji cijele Italije izgrađivali javni objekti ili su ih popravljale kompanije, koje su imale ugovore sa rimskom državom, a sve što je spadalo u rimski dominion izdavalo se u zakup. Kada je riječ o zakupu, tu se

¹⁰¹ Liv. 31, 20.

¹⁰² Frank 1933, 138, 154–157. ; Broughton 1974, 12.

¹⁰³ Liv. 26, 47, 2.

¹⁰⁴ Liv. 40, 51, 8; Cf. Frank 1933, 154–155.

¹⁰⁵ Badian 1972, 32.

¹⁰⁶ Liv. 34, 21, 7.

¹⁰⁷ Ibid. 31, 20.

¹⁰⁸ Polyb. 6, 17, 2; Cf. Walbank 1957, 692.

svakako misli na poreze i carine, a Polibije eksplicitno navodi plovidbu rijekama, luke, vrtove, rudnike i poljoprivredno zemljište. U daljem tekstu navodi se da postoje mnogi koji imaju direktne koristi od ovakvih zakupa, pri čemu je Senat donosio konačnu odluku. Senat je imao pravo da produži zakup, mogao je da oslobodi zakupca njegovih obaveza u slučaju nesreće ili ukoliko bi postojale prepreke za dalji nastavak radova.

Sam kontekst Polibijevog daljeg teksta ne ukazuje na to da je on konkretno mislio na španske rudnike. On u svojoj šestoj knjizi nastavlja sa izlaganjem koje se odnosi isključivo na prostor Italije, ukazujući na ravnomjerni raspored moći između Senata i rimskog naroda.¹⁰⁹ Polibijev opis rudnika kod Nove Kartagine pronalazimo kod Strabona u njegovom odlomku o rudnicima Španije.¹¹⁰ Polibije opisujući rudnike srebra i olova kod Nove Kartagine, navodi veličinu rudničkog područja, broj uposlenih radnika i dnevni prihod od 25 hiljada drahmi. Očigledno je da je glavni akcenat bio na opisu procesa rudničke eksploatacije, što je primjetno i u daljem tekstu.

Brzina kojom su pristizali italiski zakupci na područje Nove Kartagine kako bi zauzeli što veći ili bolji dio rudnika govori u prilog činjenici da je upravnik provincije bio taj koji je imao inicijativu i potpunu odgovornost za izdavanje rudnika u zakup.¹¹¹ Kako su italiski zakupci bili oporezovani na proizvodnju, uloga publikana bila je ograničena isključivo na sakupljanje ovog poreza, vjerovatno u sklopu zakupa poreza na provincijskom nivou nakon što bi ih zakupili od cenzora u Rimu.¹¹²

Najjači argument u korist teze da su od početka rudnici srebra i olova kod Nove Kartagine izdavani u zakup publikanima bio je obim samih operacija. Broj radnika koji su tu bili uposleni (pretpostavljamo da su to bili robovi pretežno španskog porijekla) predstavljao je ogromnu radnu snagu. Teni Frank, Piter Brant i Klod Domergue prepostavljali su da su jedino kroz operacije *societas publicanorum* rudničke operacije ovako velikog obima mogle biti organizovane.¹¹³ U korist ove tvrdnje navodili su primjer iz Makedonije nakon bitke kod Pidne.¹¹⁴ Naime, riječ je o odlomku kod Livija koji donosi preporuku Senata upućenu Emiliju Paulu da se makedonski rudnici ne izdaju

¹⁰⁹ Polyb. 6, 18.

¹¹⁰ Strab. 3, 2, 10.

¹¹¹ Diod. 5, 36, 3; 4, 27.

¹¹² Mateo 2001, 55–58, 62–65.

¹¹³ Frank 1933, 256–268; Brunt 1990, 354–432; Domergue 1990, 251.

¹¹⁴ Frank 1933, 156; Brunt 1990, 396; Domergue 1990, 250, nap. 53.

u zakup nakon podjele makedonske kraljevine u četiri regije.¹¹⁵ Antonio Mateo skrenuo je pažnju na činjenicu da u pomenutom odlomku nije naglašeno da publikani eksploatišu rudnike u smislu ekstrakcije rude, već da je ona bez njih neizvodljiva *neque sine publicano exerceri posse*.¹¹⁶ I ne samo kada je riječ o eksploataciji rudnika već i *praedia rustica*, tj. poljoprivrednog zemljišta. Upotreba glagola *exercere* nije dovoljna da se pojasni značenje takve intervencije.

Ono što se čini potpuno jasnim u samom tekstu jeste da je uz pomoć posrednika, *societates publicanorum*, Erarij mogao ostvariti dobit preko cijene zakupa Persejeve imovine jer republikanska administracija nije bila u stanju da direktno sakuplja poreze na rudnike. Međutim, intervencija publikana u Makedoniji sigurno bi dovela do očekivanih zloupotreba prilikom sakupljanja prihoda, što je moglo da kompromituje zvaničnu politiku Senata, koja je podrazumijevala blagonaklonost prema pokorenim stanovništvu Makedonije.¹¹⁷

Zanimljivo je u ovom kontekstu vidjeti da makedonske rudnike nije smjelo eksploatisati ni lokalno stanovništvo: *ne ipsos quidem Macedonas id exercere posse*. Razlog je bio strah Rimljana od mogućih političkih posljedica ukoliko bi Makedonci i dalje bili u mogućnosti da kuju svoj srebrni novac. Senat je imao namjeru da spriječi mogućnost da neko uz pomoć tog novca pokuša da povрати nezavisnost makedonske kraljevine.

Strabon citirajući odlomak kod Polibija navodi da su rudnici u blizini Nove Kartagine tokom drugog vijeka p.n.e. pripadali državi, koja ih je izdavala u zakup, pri čemu su donosili u državnu blagajnu dnevni prihod u iznosu od 25 hiljada drahmi.¹¹⁸ Paragraf završava podatkom o promjenama koje su se desile u međuvremenu, navodeći da su jedan vijek kasnije rudnici prešli u privatno vlasništvo.

Pomenuti odlomak kod Strabona sugerše promjene pravnog statusa rudnika koje su se desile u posljednjem vijeku Republike. Mi ne znamo da li su ove promjene bile ograničene na određene provincije ili su bile opšteg karaktera. Problem u vezi sa statusom rudnika koji pominje Strabon jeste njihova privatizacija. Kako se promjena statusa rudnika desila u periodu između Polibija i Strabona, Teni Frank je pretpostavio da je promjena došla

¹¹⁵ Liv. 45, 18, 3–5.

¹¹⁶ Mateo 2001, 59.

¹¹⁷ Ibid. 61.

¹¹⁸ Polyb. 34, 9, 8–9 ; Strab. 3, 2, 10.

kao rezultat prodaja u Sulinoj eposi, kada su kompanije publikana bile depopulisane.¹¹⁹ Otuda se prodaja državne imovine desila isključivo zbog potreba državne blagajne. Ovo datovanje Teni Franka kritikovao je Klod Domerg.¹²⁰

Klod Domerg smatrao je da se prodaja morala desiti i prije Suline vladavine, a kao glavni razlog za takvo tumačenje naveo je olovne slitke sa područja Nove Kartagine. Oni su bili označeni imenima pojedinaca koji su eksploatisali pomenute rudnike i prije vladavine Sule. Ovo je dovodilo u sumnju Frankovu tezu ako ništa bar na prostoru Nove Kartagine. Po Domergu, neki od pomenutih slitaka mogu se pratiti sve do drugog vijeka p.n.e. što je dodatni argument u korist teze da su rudnici srebra i olova morali preći u privatne ruke u ranijem periodu.

Ono što se još mora uzeti u razmatranje jeste aluzija Cicerona u njegovom govoru *De Lege Agraria* iz 63. godine p.n.e. koji se odnosi na zemljište u blizini Nove Kartagine.¹²¹ Iz samog odlomka nije jasno da li je pomenuto zemljište obuhvatalo i rudnička područja. Arheološka istraživanja rudničkih područja u blizini Nove Kartagine pokazuju da je eksploatacija prestala krajem Republike.¹²²

Na osnovu svih pomenutih izvora Klod Domerg je smatrao da svjedočenje Strabona o prelasku rudnika u privatno vlasništvo može imati dva moguća objašnjenja. Prvo je da imena koja se javljaju na olovnim sliticima odgovaraju vlasnicima rudničkih jama. U tom slučaju rudnici su prešli u privatno vlasništvo prije kraja drugog vijeka p.n.e. tj. u vrijeme kada su datovani najstariji pronađeni olovni slitci, a zemljište koje je spomenuo Ciceron u svom govoru nije se odnosilo na rudnička područja.¹²³

Drugo objašnjenje jeste da je Ciceron govorio o rudničkom zemljištu kada je spominjao prodato zemljište u okolini Nove Kartagine, što znači da su do tog trenutka oni bili u vlasništvu države kao *ager publicus*, a da imena koja se pojavljuju na olovnim sliticima do tog perioda nisu imena vlasnika već zakupaca. Rudnici su u tom slučaju prešli u privatne ruke tek kada ih je rimska država prodala zbog njihove neproductivnosti. Drugu mogućnost Klod Domerg smatrao je najvjerovatnijom.

¹¹⁹ Frank 1933, 154–157, 256–258.

¹²⁰ Domergue 1990, 233.

¹²¹ Cic. *Agr.* 1, 5; 2, 51.

¹²² Orejas, Sánchez-Palencia 2002, 581–599.

¹²³ Domergue 1990, 233.

U skladu sa sistemom koji je zaveo Katon Stariji, a koji je počivao na zakupu poreza na rudnike, odlomak kod Strabona znači da je došlo do zamjene zakupa poreza na rudnike sa prodajom rudničkih jama njihovim zakupcima. Promjenu režima koju je napravila državna blagajna donijela je korist zbog velikog priliva novca u državnu kasu. S političke tačke gledišta može biti objašnjena željom da se podrije ekonomska i politička moć *societates publicanorum*.¹²⁴

Zamjerka Kloda Domerga o žigovima zakupaca na olovnim slitcima prije i nakon Suline vladavine nije utemeljena jer su oni označavali olovne slitke svojim žigovima i kada su plaćali porez na rudnike i kada su ga prestali plaćati nakon što su kupili rudničke jame. To znači da su olovni slitci kao krajnji proizvod uvijek bili u ličnom vlasništvu zakupaca bez obzira na pravni status rudničkih jama.¹²⁵ Prodaje koje su se desile za vrijeme Sule nisu pogađale u potpunosti svu imovinu u vlasništvu rimskog naroda na području Nove Kartagine, na šta ukazuju i aluzije Cicerona.

U svakom slučaju, prodaje rudničkih jama koje su se desile za vrijeme Sule zbog potreba državne blagajne i one koje su se desile u kasnijem periodu zbog iscrpljenja rudnih depozita pogađale su samo one rudnike koji su bili aktivni u vrijeme prodaje. Strabonova izjava da su svi rudnici srebra i olova u njegovo vrijeme bili u privatnom vlasništvu sugerise da su nakon prvih prodaja uslijedile i kasnije nakon otkrivanja novih rudnih depozita.

Antonio Mateo pretpostavio je da se zakup poreza na rudnike više nije mogao izdavati u zakup nakon što su aktivni rudnici prodati jer su potencijalni zakupci poreza na rudničku proizvodnju mogli naplaćivati porez samo na one rudnike koji će tek biti otvoreni.¹²⁶

Osim toga, politička situacija u Španiji u posljednjem vijeku Republike bila je prilično nesigurna ako se uzmu u obzir ratovi protiv Sertorija i građanski ratovi, što je svakako obeshrabrivalo brojne zakupce. Arheološka istraživanja rudnika na području Centenilo i Kastulo upućuju na to da su rudnici bili napušteni sredinom prvog vijeka p.n.e., što svakako treba pripisati građanskim ratovima.¹²⁷

¹²⁴ Mateo 2001, 68.

¹²⁵ Ibid. 69–70.

¹²⁶ Ibid. 70.

¹²⁷ Blazquez 1982, 294–607 ; Kulikowski 2010, 4.

Nestanak aktivnosti publikanskih kompanija nije doveo i do prestanka rudničke eksploatacije, koja je svoju zakonsku osnovu pronašla u dopuštenju za eksploataciju novih rudnih depozita od strane upravnika provincije ili rimskih generala, koji su u svojim rukama držali *lex provinciae*. Oni pojedinci koji su pronašli nove rudne depozite i započeli eksploataciju zbog nepostojanja publikanskih kompanija nisu plaćali porez na rudnike, kao ni oni zakupci koji su prethodno kupili rudničke jame od države. Antonio Mateo smatrao je da je upravo to bilo ono što je navelo Strabona da misli o istom režimu za sve rudnike srebra i olova na području Španije i da tvrdi da su svi bili u privatnom vlasništvu.¹²⁸

¹²⁸ Mateo 2001, 71.

2.2.2. ITALSKI ZAKUPCI

Ruda koja je kopana u blizini Nove Kartagine sadržavala je veliki procenat olova i nakon što bi srebro bilo ekstrahovano, putem tehnološkog postupka zvanog *cupellatio*, znatne količine olova bile su dostupne kao poseban proizvod. Ovo olovo pretvarano je u slitke, označene žigovima proizvođača, koji su brodovima prevoženi i na najudaljenija tržišta Mediterana. Zahvaljujući podvodnoj arheologiji olovni slitci proizvedeni u španskim rudnicima srebra i olova izašli su na svjetlost dana i doprinijeli su otkrivanju identiteta rimskih građana, koji su u doba Republike bili glavni zakupci i eksploatatori španskih rudnika.

Olovni slitci iz tog perioda uglavnom dolaze iz Nove Kartagine i na njima je zabilježeno ukupno 23 gentilna imena. Zahvaljujući onomastici i nekim drugim indikacijama kao što je pripadnost tribi Menenija, utvrđeno je da je njih deset bilo kampanskog porijekla, među koje spadaju gentilna imena: *Atellius*, *Carulius*, *Messius*, *Nona*, *Planus*, *Seius*, *Vtius*, dok se još uvijek ne može sa sigurnošću tvrditi za *Fiduius*, *Raius* i *Tutullius*.¹²⁹

Za pojedina gentilna imena još nije utvrđeno porijeklo kao u slučaju Kalvija ili žiga sa imenom Lucija Arunkuleja Kote.¹³⁰ Utvrđeno je da su Rosciji došli iz Lacija, tačnije Lavinijuma, i vjerovatno i Pontilijeni, a Gaj Nonije Asprenas iz Picenuma.¹³¹ Drugi zakupci imaju takođe široko rasprostranjena imena: *Aquinus*, *Gargilius*, *Iuventius*, *Laetilius*, *Popillius*, *Varius*, tako da se njihovo porijeklo može odrediti sa određenom sigurnošću. Primjetno je da se među gentilnim imenima nalazi veoma visok procenat onih koji su porijeklom Italici sa područja južne Italije. Važnost migracije Italijana u Španiju prikazana je u brojnim studijama u kojima je naglašeno da je glavna posljedica

¹²⁹Koch 1984, 233–246; Domergue 1990, 322.

¹³⁰ *CIL* X 6505: *M. Caluius M. f. P. n.*; Cf. Coarelli 1983, 237–238.

¹³¹ Domergue 1990, 254–257.

ove migracije bilo enormno povećanje intenziteta rudničke eksploatacije, što se odrazilo i na cjelokupni ekonomski razvoj južne Španije.¹³²

Već od ranije znamo za aktivnosti rimskih trgovaca i zakupaca u istočnom dijelu Mediterana tokom drugog i prvog vijeka p.n.e.¹³³ Na olovnim sliticima proizvedenim u španskim rudnicima pronađena su gentilna imena koja su prethodno posvjedočena i na Istoku kao što su: *Calvius, Cornelius, Lucretius, Messius, Nonius, Popillius, Seius* i *Varius* na ostrvu Delosu; *Cornelii* na Rodosu, Samosu, Atini, Miletu; *Varii* na Mitileni, Asosu, Pergamu zatim: *Nonius, Popillius, Raius, Seius*, koja su najčešća gentilna imena rimskih trgovaca u Miletu.¹³⁴

Među proizvođačima srebra i olova postojali su oni koji su po rođenju bili rimski građani, dok je ipak većina stekla rimsko građansko pravo tek nakon savezničkog rata. Na takav zaključak navodi nas poređenje onomastike i liste teritorija kojima su pripadale pomenute tribe – *Fabia, Maicia i Menenia*.¹³⁵ Zanimljivo je da se jako mali broj stanovnika Rima javljao u ulozi zakupaca. Ljudi kao *Cn. Atellius, L. Carullius Hispallis, Seius Postumus, C. Vtius, C. Pontilienus* i *P. Turullius* pripadali su porodicama koje su dolazile iz južne Italije.¹³⁶ Druge ličnosti čije je prisustvo zabilježeno na području južne Španije bili su oslobođenici.¹³⁷ Postoje brojna svjedočanstva o prisustvu oslobođenika na području Nove Kartagine koji nose imena italjskih zakupaca kao što su: *Cn. Ateleius Cn. l. Bulio* i *Cn. Atellius Cn. l. Philoxenus (Cn. Atellius)*¹³⁸, *L. Aurunculeius L. l. C[...]Ta(...)* (*L. Aurunculeius Cotta*)¹³⁹, *M. Laetilius M. l. Faustus (M. Laetillius)*¹⁴⁰, *M. Messius M l Samalo (M. Messius)*¹⁴¹ i *P(h)il(emo) Pontili(eorum) M. C. s(erusus)(M. C. Pontilieni)*.¹⁴²

¹³² Gabba 1954, 297–305; Wilson 1966, 22 – 27; Brunt 1971, 204, 209 –214.

¹³³ Hatzfeld 1919 ; Wilson 1966, 85–127.

¹³⁴ Domergue 1990, 321–322.

¹³⁵ Ibid. 322.

¹³⁶ Taylor 1960, 102–105; Brunt 1971, 204; Nicolet 1976, 62–63; Nicolet 1977, 226.

¹³⁷ Treggiari 1969, 101–106; Garnsey 1981, 364–367.; D'Arms 1981, 103–104, 141–142; Domergue 1985, 202–203.

¹³⁸ *CIL* II 3521; *CIL* II 3449: *Cn. Atellius Cn. l. Teophrastus*; *CIL* II 3450: *Cn. Atellius Cn. l. Toloco*; Cf. Domergue 1990, 254–257, tab. 10, br. 1021 .

¹³⁹ Domergue 1990, 254–257, tab. 10, br. 1006.

¹⁴⁰ *CIL* II 3473; *CIL* II 3474: *M. Laetilius M. l. Nic[...]* ; *AE* 1975, 522 : *M. Laetilius M. l. Priamus*

¹⁴¹ *AE* 1977, 458.

¹⁴² *CIL* II 3433.

Da bi otpočeli eksploataciju rudnika, bilo je neophodno da oslobođenici imaju finansijske fondove na raspolaganju ako ne i sopstvenu radnu snagu. Ukoliko je njihov novac bio nedovoljan, oni bi se ujedinili sa drugim preduzimljivačem. Mnogi žigovi sa olovnih slitaka pokazuju da, ukoliko je oslobođenik želio da učestvuje u licitaciji za iznajmljivanje rudnika, njihov status im nije bio prepreka. Međutim, oslobođenici su u većini slučajeva djelovali na terenu u ime porodice čije su ekonomske interese zastupali.¹⁴³ Svi pomenuti preduzimači, čijim su fondovima upravljali, nisu trajno boravili na tlu Španije već su dolazili povremeno, a lokalno su bili predstavljeni preko svojih oslobođenika koji su u međuvremenu vodili njihove poslove.

Među zakupcima pronalazimo i ličnosti španskog porijekla kao što je to bio Kvint Varije Iber. Klod Domerg je ovu ličnost doveo u vezu sa Kvintom Varijem Severom, koji je bio narodni tribun 91. godine p.n.e.¹⁴⁴ Nadimci koje je imao ukazuju na njegovo špansko porijeklo: nadimak Hispanus, koji mu je dao Skaur, daje jasne naznake kao i Valerije Maksim, koji ga zove Kvint Varije Sukronensis.¹⁴⁵

Kognomen Sukronensis pokazuju jasnu vezu sa Španijom jer nadimak potiče od imena rijeke Sukro u Španiji, današnja Jucar, koja se ulijeva u Sredozemno more kod Valensije. Najvjerojatnije je bilo riječ o porodici koja je poticala iz južne Španije i čiji su se članovi obogatili eksploatišući rudnike srebra i olova kod Nove Kartagine.¹⁴⁶ Jednog od članova porodice Kvinta Varija Ibera, sina ili unuka Kvinta Varija Ibera sa olovnih slitaka, pronalazimo među *duouiri quinquennales* u Novoj Kartagini u doba cara Avgusta, koji je u tri navrata bio zadužen za emisiju novca Nove Kartagine.¹⁴⁷ Naravno, ovo nije i jedini rod koji se javlja među kvinkvenalesima Nove Kartagine. Među njima takođe pronalazimo i gentilna imena: *Aquinus*, *Atellius*, *Laetilius*, *Popillius* i *Turullius*.¹⁴⁸

¹⁴³ Domergue 1990, 324, tab. 14, 15.

¹⁴⁴ Ibid. 326.

¹⁴⁵ Quint. Inst. 12. 10: *Q. Varius Sucronensis ait Aemilium Scaurum rem publicam populi Romani prodidisse ; Aemilius Scaurus negat*. Na osnovu odredbe zakona, *Lex Varia de maiestate*, brojni senatori bili su optuženi da su uzimali mito od kralja Mitridata a među njima našao se i Skaur. Njegova kratka odbrana sačuvana je u nekoliko verzija. Skaur je optužio Kvinta Varija da je Španac i da je došao iz oblasti rijeke Sukro. Skaur je bio trijumfalno oslobođen a validnost Varijevog građanskog prava došla je u pitanje i jedan od izvora ga opisuje kao *propter obscurum ius civitatis Hybrida cognominatus*. V. Val. Max. 18, 6, 4.

¹⁴⁶ Wilson 1966, 26.

¹⁴⁷ RPC 162–165.

¹⁴⁸ Domergue 1990, 326.

Sličnosti između ovih imena i imena zakupaca iz vremena Republike, a čija imena su zabilježena na olovnim slitcima, ne ukazuje na direktni uticaj pridošlih zakupaca na municipalni život Nove Kartagine, već prije svega indirektni odraz rudničkih aktivnosti na njenoj teritoriji. Kako su italiski zakupci vodili poslove oko eksploatacije rudnika u blizini Nove Kartagine preko svojih oslobođenika, koji su po prirodi posla morali da borave na njenoj teritoriji, nije iznenađujuće što su se ovi pojedinci zbog svog znanja i bogatstva veoma brzo našli među elitom gradskog vijeća Nove Kartagine.

Uobičajena pojava među zakupcima bilo je formiranje partnerstva tj. *societas*, putem kojeg su udruživali vlastita sredstva i postajali konkurentiji na tržištu cijelog Mediterana. Partnerstva su se najčešće formirala među srodnicima ili članovima iste porodice. Međutim, postojala su i partnerstva među zakupcima koji nisu bili u srodstvu a eksploatisali su rudnike u istom rudničkom regionu. Oni bi se udruživali u udruženja koja su nosila imena po rudničkim regionima.¹⁴⁹ Tako su zakupci udruženi u društvo *Soc. Ficariensis* eksploatisali rudnike kod Mazarona, a udruženje *Soc. Baliarica* rudnike kod Balearesa ili *Soc. Sisaponensis* rudnike kod Sisapa.¹⁵⁰

Društva sastavljena od članova iste porodice kao što su to: *Soc. L. Gargili T.f., M. Laetili M l* (delphinus), *Soc. S. T. Lucretiorum*, *Soc. M. C. Pontilieorum M. f.* podsjećaju nas na činjenicu da su se pojedine porodice tradicionalno bavile rudničkom eksploatacijom. To znači da su imale dovoljno sredstava na raspolaganju za samostalnu eksploataciju, ali opet ta činjenica ne prejudicira obim njihovog poslovanja.¹⁵¹ Olovni slitci označeni žigom porodice Planija brojniji su i rasprostranjeniji od drugih, ali to ne mora da znači da su oni bili aktivniji i važniji od drugih zakupaca.¹⁵² Ova činjenica zavisi od okolnosti da su njihovi slitci pronađeni.

Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da su Planiji distribuisali svoje proizvode na prostoru cijelog Mediterana. Gentilno ime Planije bilo je široko rasprostranjeno na području grada Rima¹⁵³, Narbone¹⁵⁴, u južnom dijelu Lacija u mjestu Fregele¹⁵⁵, Minturne¹⁵⁶ i konačno na području Kampanije u Kapui¹⁵⁷ i Kalesu.¹⁵⁸

¹⁴⁹ CIL XV 7916: *SOC(ietas) ARGENT(i) FOD(inarum) MONT(is) ILVCR(onensis)*.

¹⁵⁰ Domergue 2008, 194.

¹⁵¹ Domergue 1990, 326–327.

¹⁵² Domergue 1965, 9–27.

¹⁵³ CIL VI 6, 1, 147.

Moris Benje prvi je ukazao na špansko porijeklo olovnih slitaka koji su bili označeni žigom porodice Planija i to na osnovu veličine, težine i oblika slitaka koji su bili pronađeni na raznim lokacijama širom zapadnog Mediterana.¹⁵⁹ Njegovi stavovi dovedeni su u pitanje nakon pronalaska nekoliko identičnih slitaka označenih njihovim žigovima u olupini broda pronađenog kod Madhia, Tunis, koji su datovani u prvu polovinu prvog vijeka p.n.e.¹⁶⁰ Trenutno postoje ukupno 22 olovna slitka koja nose imena članova ove porodice, a Domerg ih je razvrstao u četiri tipa, prema oznakama koje nose i mjestima njihovog pronalaska.¹⁶¹

Nakon pronalaska olovnog slitka u kartaginskoj luci označenog žigom porodice Planija krajem XIX vijeka, koji je bio u potpunosti identičan žigu sa slitaka pronađenih u brodu kod Mahdia, postalo je jasno da je riječ o olovnim sliticima španskog porijekla. Bili su natovareni u Novoj Kartagini kao dio velike pošiljke za Italiju ili Grčku, gdje je jedan dio tovara ostao u dnu broda, preko koga su u Atičkoj luci natovarili isporuku za sjevernu

¹⁵⁴ *CIL* XII 879.

¹⁵⁵ *CIL* X 5623.

¹⁵⁶ *AE* 1935, 25.

¹⁵⁷ *CIL* X 4289.

¹⁵⁸ Eph. Ep. 8, 139, br. 551.

¹⁵⁹ Besnier 1920, 211–244; Besnier 1921, 14, 36–76, 98–130.

¹⁶⁰ Predmeti koji su pronađeni u olupini broda ukazivali su na to da je većina tovara ukrcana u Atinskoj luci te je otuda Alfred Merlin zaključio da su olovni slitci bili grčkog porijekla i da su dolazili iz rudnika srebra u Laurionu čije operacije su preuzeli Rimljani (Merlin 1912, 389 – 390). Iako su veličina, težina, oblik i karakteristike olova ukazivali na to da je ovo olovo dolazilo iz španskih rudnika, činjenica da je brod Madhia stigao iz Atike presudno je uticala na tumačenje da se radilo o srebru proizvedenom u rudnicima Lauriona. Ključni dio slagalice nedostajao je sve dok nije pronađen olovan slitak označen žigom porodice Planija u jednom od španskih rudničkih centara i tako omogućio rješavanje ovog pitanja. Ključni dokaz bio je olovni slitak pronađen u kartaginskoj luci 1878. godine a kasnije čuvan u Muzeju Ekonomskog društva u tom gradu. Olovni slitak nosi žig *L PLANI L F ancora* a Vijamarzo ga je objavio u svom radu (v. Villamarzo 1907, 307). Nažalost, slitak je uskoro nestao iz Muzeja te je jedini trag o postojanju slitka sa imenom Lucija Planija iz Kartagine bilo pomenuto djelo Vijamarza. Danas je drugačije jer je 1962. godine u kartaginskoj luci pronađen drugi olovni slitak sa imenom Lucija Planija, koji se danas čuva u *Centro de Instrucción de Buceo de la Marina Española* u Kartagini. Ovaj olovni slitak ima tipične karakteristike slitaka španskog porijekla, polucilindričnog je oblika, težak je 30,5 kg ili oko 93 rimske livre, osnova mu je 0,45 x 0,10 m a visina iznosi 0,085 m. Nosi žig na kome piše: *L(ucii) PLANI(i) L(ucii) F(ili)*. Takođe, na slitku se nalazi i prikazan delfin, čest amblem na španskim olovnim sliticima. Na osnovu druga dva slitka pronađena na prostoru Picenuma u Italiji koja nose identičan žig Domerg je ponudio rekonstrukciju: *L(ucii) Plani(i) L(ucii) f(ili) delphinus Russini* (*CIL* I 2, 2395, *CIL* X 6091; Cf. Domergue 1965, 11).

¹⁶¹ Domergue 1965, 12–15.

Afriku.¹⁶² Prema Merlinu¹⁶³, brod iz Mahdia potonuo je na početku prvog vijeka p.n.e. nedugo nakon što je Sula opsjeo Atinu 86. godine p.n.e.

Alfred Merlin također je primijetio da je terminus ante quem potvrđen i prisustvom olovnih slitaka sa oznakama *CN(ei) ATELLI(i) T(iti) F(ilii) MENE(nia)*, gdje odsustvo kognomena u samom imenu ukazuje na vrijeme prije Sule.¹⁶⁴ Iz istog razloga, Klod Domerg je smatrao da olovni slitci tipa I koji nose žig *L(ucii) PLANI(i) L(ucii) F(ilii) ancora* također potiču iz vremena prije Sule.¹⁶⁵ Svi pomenuti olovni slitci potiču iz perioda 90–80. godine p.n.e. kada još uvijek nije bilo obavezno navođenje kognomena.

Olovni slitci sa oznakom *PLANI(i)*, od kojih neki nose kognomen vlasnika, dokazuju da su ekonomske aktivnosti ove porodice na polju trgovine olovom trajale preko trideset godina tokom prvog vijeka p.n.e. Kao i mnogi drugi olovni slitci iz Nove Kartagine, i oni su bili dekorisani predstavom sidra ili delfina. Tačno značenje ovih amblema nije poznato. Klod Domerg pretpostavio je da je riječ o trgovačkim markama jer se ovakve oznake javljaju na svim pronađenim sliticima. Kako je većina njih dolazila iz rudnika u neposrednoj blizini Nove Kartagine, oznake sidra i delfina pristaju uz primorski karakter grada.¹⁶⁶

Na osnovu prosopografskih istraživanja Klod Domerg je pronašao veze između članova porodice Planija koji su eksploatisali rudnike srebra i olova na području Nove Kartagine i istaknutih ličnosti rimskog društvenog i političkog života tokom prvog vijeka p.n.e.¹⁶⁷

Ciceron u jednom od svojih pisama pominje Marka Planija Heresa porijeklom iz Kalesa.¹⁶⁸ Klod Domerg je, na osnovu Ciceronovog pisma, doveo ovu ličnost u vezu sa Lucijem i Markom Planijem sa olovnih slitaka iz Kartagine.¹⁶⁹ Po njemu, Marko Planije Heres je bio aktivan biznismen na području Onostrane Hispanije, koji je nastradao u tmurnim godinama 49–45. godine p.n.e. Ukoliko se vratimo Ciceronovom spisu, vidimo da podaci nisu toliko precizni. Ni u jednom trenutku Ciceron ne govori o Marku Planiju

¹⁶² Besnier 1921, 103–107.

¹⁶³ Merlin 1912, 388–390.

¹⁶⁴ Ibid. 389.

¹⁶⁵ Domergue 1965, 16.

¹⁶⁶ Ibid. 18–19.

¹⁶⁷ Ibid. 22.

¹⁶⁸ Cic. *Ad. Fam.*, 11. 13.

¹⁶⁹ Domergue 1965, 21.

Heresu kao trgovcu naveliko koji je eksploatisao rudnike na području Onostrane Hispanije. Ali ništa ne govori protiv mogućnosti da je on bio član porodice koja je bila uključena u takve aktivnosti. Ciceron u svom pismu moli Dolabelu za Marka Planija Heresa, a razlog njegove intervencije bio je taj što je Marko Planije Heres bio na strani Pompeja i zarobljenik Cezara, kome je prijetilo protjerivanje. Ciceron ne daje puno podataka o njemu osim da je raspolagao velikim bogatstvom, koje on nastoji da prikaže kao nebitno *res familiaris alteri eorum valde exigua est, alteri vix equestris*.

To je svakako učinjeno namjerno kako se ne bi izazvala zavist, koja je mogla dovesti do konfiskacije njegove imovine i progonstva. Klod Domerg je na osnovu Ciceronovog pisma povukao znak jednakosti između porodice M. Planija Heresa, rođenog u Kalesu, trgovca na veliko i pristalice Pompeja u periodu 46-45. godine p.n.e, i porodice Planija, koja je eksploatisala španske rudnike srebra i olova tokom prvog vijeka p.n.e.¹⁷⁰

Teško je utvrditi konkretne veze između Marka Planija Heresa i Planija sa olovnih slitaka. Moguće je da je on bio član jednog od ogranaka porodice Planija ili je bio potomak *Planii Russinii*, koji su pola vijeka ranije eksploatisali rudnike Španije kao koncesionari. Aktivnosti ove porodice mogu biti praćene sa određenom sigurnošću u periodu prve polovine prvog vijeka p.n.e. kada su ostvarili svoju prvu veliku dobit. Distribucija olovnih slitaka išla je u svim mogućim pravcima širom Mediterana. Trgovačke rute brodova iz luke Nove Kartagine natovarenih španskim olovom vodile su ka lukama Mauretanijske i obalama Afrike, ka Siciliji i Italiji.¹⁷¹

Može se slobodno tvrditi da je Španija tokom prvog vijeka p.n.e. snabdijevala olovom cijeli zapadni Mediteran. Na osnovu rasprostranjenosti olovnih slitaka označenih žigom porodice Planija širom rimskog svijeta, kao i obima i dužine trajanja njihovih aktivnosti, vidljivo je da su u razvoju trgovine olovom oni odigrali veoma značajnu ulogu.¹⁷²

Brojne ličnosti koje su uživale visok društveni status u Rimu, senatorski ili viteški, imale su takođe direktne veze sa eksploatacijom španskih rudnika srebra i olova.¹⁷³ Klod Domerg je pronašao veze između brojnih pojedinaca iz ekonomske zajednice rimskog društva koji su operisali na rudničkim područjima Iberskog poluostrva i istaknutih

¹⁷⁰ Ibid. 21–23.

¹⁷¹ Benoît 1962, 176.

¹⁷² Domergue 1965, 24.

¹⁷³ Wiseman 1971, 205-283; Shatzman 1975, 288–439.

ličnosti Rima. Među imenima koja su potvrđena na 10 slitaka nalaze se ona koja su istovjetna imenima istaknutih ličnosti u Rimu tokom prvog vijeka p.n.e.¹⁷⁴ To su: Akviniji sa slitaka i Akvinije legat Kvinta Metela u Španiji 78. godine p.n.e. ili Marko Akvinije, legat Cezara u Africi 46. godine p.n.e., Gaj Mesije, trgovac španskim olovom sa slitaka i Cezarev legat u Galiji 54. godine p.n.e. i u Africi 46. godine p.n.e.¹⁷⁵, trgovac španskim olovom Tit Popilije i senator Publije Popilije, sin oslobođenika koji je posvjedočen 74. godine p.n.e., ili Publije Popilije Lenas, narodni tribun iz 86. godine p.n.e.¹⁷⁶ Ukoliko se osim ličnog imena pronađe i identičan kognomen ili triba, u tom slučaju se može opravdano sumnjati da ti pojedinci pripadaju istoj porodici, tj. da predstavljaju njen ogranak uključen u rudničke aktivnosti na tlu Španije.

U tom smislu je Lucije Aurunkulej Kota sa olovnih slitaka doveden u vezu sa Cezarevim legatom u Galiji 54–53. godine p.n.e.¹⁷⁷ Po istom principu, Klod Domerg je pronašao vezu između Gaja Nonija Asprenasa i Nonija Asprenatesa sa olovnih slitaka i pretora Lucija Nonija Asprenasa iz 47. godine p.n.e. i Cezarevog legata u Španiji 45. godine p.n.e.¹⁷⁸ Slična veza postoji između braće Roscija sa slitaka iz rudnika Nove Kartagine i Lucija Roscija Fabatusa Cezarevog legata u Galiji 54. godine p.n.e. i pretora iz 49. godine p.n.e.¹⁷⁹

Svi navedeni pojedinci pripadali su tribi Menenija i vjerovatno su bili porijeklom iz Lanuvijuma. Veze između imena rimskih magistrata s polovine prvog vijeka p.n.e. i imena na olovnim sliticima proizvedenih u Španiji bile su dovoljne da Koh pretpostavi da je Publije Turulije, španski proizvođač olova, mogao biti rimski kvestor iz 44. godine p.n.e. jedan od Cezarevih ubica koga pominje Dion Kasije nazvavši ga Publije.¹⁸⁰ On je ovakvo tumačenje potkrijepio objašnjenjem da je Cezar volio da bude okružen svojim legatima (tzv. španskom *camarilla*) koji će se kasnije javiti kao novi senatori.¹⁸¹ Kada među Cezarevim legatima vidimo imena kao što su: *M. Aquinus*, *C. Messius*, *L. Nonius*

¹⁷⁴ Domergue 1990, 328–329.

¹⁷⁵ Shatzman 1975, 385–386.

¹⁷⁶ Domergue 1990, 328; v. Broughton 1951–1952, 54.

¹⁷⁷ *Caes. Gal.* 2, 11, 13; 4, 22, 5; Cf. Domergue 1990, 328.

¹⁷⁸ Broughton 1951–52, 287; Wiseman 1971, br. 274; D'Arms 1981, 155; Domergue 1990, 328.

¹⁷⁹ Domergue 1990, 328.

¹⁸⁰ *Cass. Dio* 51, 8, 2; Cf. Koch 1984, 240–241.

¹⁸¹ Koch 1984, 240.

Asprenas, L. Aurunculeius Cotta i *L. Roscius Fabatus*, čija imena se javljaju na olovnim slitcima sa teritorije Nove Kartagine, postoji mogućnost da je riječ o pojedincima koji su bili uključeni u eksploataciju španskih rudnika. Osim toga, postoji mogućnost i da su Cezarevi legati zbog političke podrške koju su mu pružili za vrijeme građanskog rata dobili pravo da kao monopolisti eksploatišu španske rudnike srebra i olova.¹⁸² Klod Domerg je uspio pouzdano utvrditi tri slučaja koja prikazuju veze između istaknutih ličnosti rimskog političkog života i porodica koje su bile uključene u proces rudničke eksploatacije srebra i olova na području Nove Kartagine.

Prvi slučaj odnosi se na Kvinta Varija Ibera, tj. Kvinta Varija Hibridu, alias Sucronensis ili Hispanus, narodnog tribuna iz 91. godine p.n.e., čije porijeklo iz ove provincije ne može biti dovedeno u pitanje.¹⁸³ Druga dva slučaja tiču se članova viteškog staleža. Već smo pomenuli Planije, koji su bili porijeklom iz mjesta Kales u Kampaniji, i Marka Planija Heresa, viteza koji je 45. godine p.n.e. pao u ruke Cezaru u Španiji. Isto je i u slučaju Kvinta Seja Postuma. Ovaj zakupac imao je isto ime kao i rimski vitez čija je kuća bila blizu Ciceronove na Palatinu i koji je umro 58/57. godine p.n.e., kada ga je, prema Ciceronu, otrovao Klodije.¹⁸⁴

Njegova triba Menenija i gentilicija ukazuju na kampansko porijeklo a njegov rang rimskog viteza u potpunosti je u skladu sa ekonomskim aktivnostima uključenim u proizvodnju olovnih slitaka. Podaci koje daje podvodna arheologija kao i drugi tekstovi čine mogućim da se u Kvintu Seju Postumu, koga pominje Ciceron, i Kvintu Seju sa slitaka prepozna ista ličnost ili članovi iste porodice.¹⁸⁵ Što se tiče oslobođenika, oni su u Španiji igrali značajnu ulogu, ali na lokalnom nivou. Epigrafija Nove Kartagine navodi na zaključak da je 1/5 imena koja su identifikovana kao imena zakupaca pripadala oslobođencima koji su imali italsko porijeklo. U većini slučajeva vodili su poslove

¹⁸² Domergue 1990, 328–329.

¹⁸³ Wiseman 1971, 270, br. 465; Domergue 1990, 328. Broj *hybridae* sinova Rimljana sa ženama koje nisu bile rimski građani na području Španije bio je izrazito visok tokom drugog vijeka p.n.e. Godine 171. četiri hiljade *hybridae* poslalo je poslanstvo iz Španije u rimski Senat tražeći za sebe grad koji bi mogli naseliti (v. Liv. 43, 3, 1 – 4). Senat je donio odluku da se nasele u gradu Carteia, u blizini Gibraltara, a grad je dobio status kolonije. Ovi ljudi su očigledno zbog svog porijekla bili posmatrani kao posebna klasa te otuda i posebno poslanstvo koje je poslano u Rim kako bi ih zastupalo. Kao kolektivitet vidno su imali uticaja, što pokazuje i pozitivan odgovor na njihovu molbu. O tome v. Wilson 1966, 22–28.

¹⁸⁴ Cic. *Dom.* 115, 129.

¹⁸⁵ Domergue 1990, 329.

svojim patronima, koji su trajno boravili na tlu Italije, što je potvrdilo proučavanje imena *duouiri quinquennales* iz doba Avgusta i ranog Carstva.¹⁸⁶ Oskudnost podataka o oslobođenicima zakupcima onemogućava nas da ih podrobnije upoznamo.

Žigovi sa olovnih slitaka iz doba Republike obrazuju seriju koja je postojana i pored svoje malobrojnosti. Njihovo proučavanje potvrđuje aktivnosti italških zakupaca uključujući ukupno 23 gentilna imena. Veoma je teško spekulirati o porijeklu samih zakupaca isključivo na osnovu onomastike. Većina njih je imala veoma uobičajena rimska imena kao što su npr: *Aelius*, *Caecilius*, *Haterius*, *Iulius*, *Postumus*, *Valerius*, *Minucius* i teško je dobiti rezultate tako sugestivne kao što su npr. *Atellius*, *Messius* ili *Roscus*. Međutim, očigledno je da su mnogi od zakupaca bili Italici sa juga Italije, iz Kampanije i Picenuma. Njihove glavne aktivnosti, kojima je nemoguće utvrditi krajnji obim i dužinu trajanja osim datovanja najaktivnijeg perioda, bile su koncentrisane na eksploataciju rudnika srebra i olova kod Nove Kartagine.

Poređenje identiteta imena i podataka koje nam daju tekstovi i žigovi sa slitaka dopuštaju da se sa određenom sigurnošću utvrdi identitet brojnih Italika kojima su prihodi od rudnika srebra i olova Španije pomogli da potvrde svoju društvenu poziciju u posljednjem vijeku Republike.¹⁸⁷ Brojne iberske porodice takođe su se javljale u ulozi zakupaca, a bogatstvo koje su stekli u ovoj grani ekonomije biće osnova za cjelokupan ekonomski razvoj lokalne zajednice na jugu Španije. S druge strane, rudnici su bili moćno političko sredstvo za pridobijanje pristalica u vrijeme građanskih ratova.

Za vrijeme Cezarove diktature 44. godine p.n.e. Nova Kartagina promijenila je svoj municipalni status i postala kolonija. Avgust je u čast Cezara preimenovao Novu Kartaginu u *Colonia Iulia Urbs Nova Carthago*.¹⁸⁸ Većina rudničkih jama još u ranijem periodu bila je prodana usljed nedostatka novca u državnoj kasi nakon Suline epohe, ali i kasnije zbog iscrpljenosti rudnih depozita u vrijeme Cicerona. Osim toga, ne treba zaboraviti i dodjeljivanje preostalih aktivnih rudničkih jama Cezarevim legatima. Zbog svega navedenog promjena statusa grada u suštini nije donijela značajniju ekonomsku korist lokalnoj zajednici.

¹⁸⁶ Domergue 1990, 324, tab. 14, 15.

¹⁸⁷ Wilson 1966, 22–27; Wiseman 1971, 205 – 283; Brunt 1971, 209–214.

¹⁸⁸ Guerri 2003, 127–144; Abbot, Johnson 1926, 56–69.

Gradanski rat između Oktavijana i Marka Antonija okončaće se uspostavljanjem principata, što će dalekosežno uticati na promjene koje će se desiti u odnosu rimske države prema rudnicima.

2.3. Rimski rudnici srebra i olova na Iberskom poluostrvu u doba principata

Kao što smo vidjeli, u vrijeme Rimske republike rudnička područja koja su pripala rimskoj državi, bilo osvajanjem ili konfiskacijom od pokorenih zajednica, izdavana su u zakup, a porez na rudničku eksploataciju zakupljivali su publikani. U doba ranog Carstva rudnici su postali vlasništvo rimskog cara kojim su upravljale carske finansijske službe: fisk – carska državna blagajna, a djelimično su pripadale i ličnoj prinčevnoj imovini – patrimoniju. U sklopu organizacije novoosvojenih teritorija na tlu Španije¹⁸⁹ ili umirenih provincija kao što je to bila Dalmacija¹⁹⁰, došlo je do većeg razvoja eksploatacije rudnih depozita zlata. Ali, kao što to pokazuje svjedočenje Plinija Starijeg¹⁹¹, na tlu Betike u doba Nerona još uvijek je postojao prethodni sistem.

Kada je riječ o administrativnom i poreskom sistemu u okviru kojeg su eksploatisani rudnici u vrijeme principata, nema nikakvih indicija o tome da je Avgust izvršio kompletnu reformu rudničkog administrativnog sistema, iako Dion Kasije¹⁹² pripisuje Meceni riječi o neophodnosti procjene svih prihoda, uključujući i one koje donose rudnici, kao i o potrebi uvođenja novog sistema oporezivanja. Državni rudnici na prostoru južne Španije već krajem Republike počeli su da se gase i, kako svjedoči Strabon,¹⁹³ veliki broj rudnika srebra i olova već je bio prešao u privatno vlasništvo. Preostali aktivni rudnici u državnom vlasništvu početkom principata bili su pod upravom fiska, a njima su upravljali carski prokuratori i njihovi zamjenici, koji su nadgledali sitne

¹⁸⁹ Cass. Dio 53, 25; Suet. *Aug.* 20.

¹⁹⁰ Flor. *Epit.* 99.

¹⁹¹ Plin. *HN.* 33, 118.

¹⁹² Cass. Dio 52, 28, 4.

¹⁹³ Strab. 3, 2, 10.

pojedinačne zakupce.¹⁹⁴ Velika serija olovnih slitaka koji su prikupljeni godinama širom Mediterana, a bili su proizvedeni u španskim rudnicima u periodu između 10. i 70–75. godine n.e., nose urezane natpise koji ukazuju na kontrolu carskih zvaničnika.¹⁹⁵ Za razliku od slitaka iz vremena Republike, ovi slitci na svojoj površini sadrže žigove carskih prokuratora, koji su verificovali težinu slitaka i nadgledali proizvodnju.

Natpisi na olovnim sliticima sadrže i određene toponime kao npr: *pro(curator) col(oniae) Onobensis*¹⁹⁶, *pr(ocuratoris) O[s]sonobansis*¹⁹⁷, *proc(uratoris) S(. . .)s Lonobensis* (ili – *pensis*) ili *S(.)lonobensis* (ili–*pensis*).¹⁹⁸ U svim slučajevima prisutan je završetak–*onobensis* (*onobansis*) ili *onopensis*, pridjevski oblik izveden iz geografskih odrednica: Onuba, Corduba, Ossonoba, Ilipa.¹⁹⁹ Svi nabrojani gradovi nalaze se u južnom dijelu poluostrva na prostoru Betike ili Luzitanije.

Promjena koja se desila početkom Carstva značila je da je država sada neposredno sakupljala prihode bez posrednika uz pojačanu kontrolu carskih zvaničnika na terenu. U isto vrijeme na području Španije nalazili su se i bogati rudnici srebra i zlata u privatnom vlasništvu, koje je država prodala u vrijeme Republike. Za vrijeme vladavine cara Tiberija primjetna je tendencija konfiskacije rudnika u vlasništvu pojedinaca. Tako su rudnici na području Kordobe koji su nekad bili u vlasništvu Seksta Marija postali carski domen.²⁰⁰ Znamo za imena nekoliko carskih oslobođenika koji su sve do vremena cara Domicijana upravljali ovim rudnicima.²⁰¹

Sve navedeno ukazuje na to da je na području Španije u prvoj polovini prvog vijeka n.e. i dalje postojao stari sistem zakupa rudničkih jama iz vremena Republike, uz neposredan nadzor fiska na terenu u vidu prokuratora, i jedan embrion novog uređenja koji je bio zasnovan na eksteritorijalnosti carskog domena kojim upravljaju carski oslobođenici. Uporedo postojanje ova dva sistema potrajaće sve do konačnog oblikovanja rimske rudničke politike za vrijeme vladavine cara Vespasijana, kada je izvršena kompletna

¹⁹⁴ Mateo 2001, 175–178.

¹⁹⁵ Bebko 1971, 4; Laubenheimer-Leenhardt 1973, 5–87; Domergue 1990, 284–288.

¹⁹⁶ Benoît 1962, 156.

¹⁹⁷ Euzennat 1968–1970, 95–97.

¹⁹⁸ Domergue 1990, 286.

¹⁹⁹ Plin. *NH*, 3. 7. (Onuba: Huelva); 3. 10. (Corduba); 4. 116. (Ossonoba, Faro); 3. 11. (Ilipa, Lora del Rio).

²⁰⁰ Suet. *Tib.* 49, 2; Tac. *Ann.* 6, 9.

²⁰¹ *CIL* II 3271; *CIL* XIV 52 = *ILS* 1592; *CILA* II 25; Cf. Pflaum 1968, 383–384.

reforma uprave nad javnim dobrima.²⁰² Rudnički sektor carske ekonomije tada je po prvi put bio pravno uređen, a zakonici rudnika Vipaske koje je objavio car Hadrijan, najvjerojatnije predstavljaju samo dopunjenu verziju već postojećeg zakona koji je po prvi put bio napisan za vrijeme cara Vespasijana.²⁰³ Novi rudnički sistem imao je različite aspekte zavisno od toga da li je uloga države u procesu eksploatacije bila više ili manje naglašena.²⁰⁴

Novi pravni položaj rudnika na području Španije predstavljao je spoj dva postojeća sistema, pri čemu su napravljene i radikalne izmjene kada je riječ o pravnom statusu kolona i rudničkih jama. Rudnički sistem tada je počivao na eksteritorijalnosti rudničkog distrikta sa jasno utvrđenim granicama čija je teritorija bila izdvojena iz municipalne organizacije. Rudnici su kao carski domen bili u vlasništvu fiska, dok su rudničke jame eksploatisali koloni koji su ih prethodno kupili od fiska i pritom sticali *proprietas* tj. vlasništvo.²⁰⁵ Kontrola carskih zvaničnika i dalje je bila prisutna u svim sektorima; oni će i dalje kontrolisati proizvodnju slitaka u radionicama, a cijelim područjem upravljao je carski prokurator, koji je imao nadležnosti izvršne i sudske vlasti.

Od vremena vladavine cara Vespasijana otpočeo je proces objedinjavanja i izgradnje nove carske državne politike prema rudnicima. U ovoj politici naziremo volju carske administracije da okupi pod svojom direktnom upravom sve rudnike ove provincije.²⁰⁶ To znači da su uskoro svi rudnici na području Španije predstavljali carski domen i funkcionisali su kao rudnički distrikti, kojima su upravljali carski prokurator, koji su bili dio administracije finansijskih prokuratela: Asturije i Galicije, Lusitanije, Tarakonske Španije i Betike.

Kada je riječ o provincijskim zvaničnicima koji su bili uključeni u proces upravljanja carskim rudnicima Iberije, najviše podataka imamo za područje Asturije i Galicije. Stvaranje prokuratele Asturije i Galicije direktno je zavisilo od razvoja eksploatacije rudnika zlata u sjeverozapadnom dijelu Španije, koji su došli pod rimsku vlast nakon

²⁰² Mateo 2001, 187–195.

²⁰³ Domergue 1983, 99; Mateo 2001, 111, 135, 139. nap. 125, 189–192, 196.

²⁰⁴ Domergue 2008, 200–202.

²⁰⁵ Mateo 2001, 166.

²⁰⁶ Domergue 1990, 292 .

Avgustove vojne kampanje protiv Astura i Kantabra.²⁰⁷ Postojanje ove prokuratele može se pratiti sve do trećeg vijeka n.e.²⁰⁸ Prokurator koji su se nalazili na njenom čelu obično su bili carski oslobođenici koji su bili podređeni prokuratoru Ovostrane Hispanije, koji je bio viteškog staleža.²⁰⁹

Jedan od prokuratora koji je obavljao dužnost prokuratora Asturije–Galicije krajem drugog vijeka n.e. bio je carski oslobođenik Saturnin.²¹⁰ Njegova karijera zabilježena je na natpisu pronađenom u Pergamu.²¹¹ Saturnin je u sklopu svoje karijere obavljao najmanje šest funkcija, od kojih su ga neke dovele iz Aleksandrije u Španiju prije nego što je dobio položaj pomoćnika jednog od najviših zvaničnika carske administracije. Carski oslobođenik istog imena javlja se na natpisu pronađenom u mjestu Lugo²¹² u Galiciji, te se smatra da je riječ o istoj ličnosti, pa samim tim ovaj natpis daje podatke o ranim fazama karijere prokuratora čija je karijera zabilježena na natpisu iz Pergama.

Oba natpisa ukazuju na dvije uzastopne nadležnosti koje je Saturnin obavljao na području Španije. Natpis iz Luga sugerise da je Saturnin obavljao jednu nadležnost na sjeverozapadu Španije, što približno odgovara njegovoj prokurateli Asturije i Galicije sa natpisa iz Pergama, a drugu u Luzitaniji, što odgovara njegovoj nadležnosti prokuratora rudnika Vipaske na istom dokumentu.

Četiri božanstva kojima je posvećen natpis iz Luga dijele se u dvije glavne grupe – na jednoj strani su božanstva španske zemlje, *Augusta Emerita* i *Lares Callaeciarum*, a na drugoj božanstva afričke provenijencije, *Africa Caelestis* i *Frugifer*. Posveta afričkim božanstvima ukazuje na vezu sa mjestom njegovog porijekla ili na područje gdje je obavljao svoja posljednja zaduženja, dok su posvete božanstvima na tlu Španije bile u službi zaštite u mjestu njegovog novog prebivališta u glavnom gradu Luzitanije.

²⁰⁷ Domergue 1970, 269–270.

²⁰⁸ Domergue 1990, 289.

²⁰⁹ Ibid. 290–291.

²¹⁰ O Saturninovoј karijeri pisao je Flom (v. Pflaum 1969, 297–310).

²¹¹ Natpis je pronađen u Asklepionu i objavio ga je Habiht (v. Habicht 1969, 88–92, br. 44).

²¹² Natpis je pronađen 1973. godine u zidinama grada i veoma brzo izazvao je brojne komentare, koji su uticali na povećanje značaja samog mjesta (Lucus Augusti) u administrativnom životu sjeverozapadnog dijela rimske Španije: *[NVMI]NIB(us) [AVG]VSTOR(um) [IVNONI · R]E[GI]NAE VENERI VICTRICI AFRICAE CAELESTI FRVGIFERO AVGVSTAE EMERITAE ET LARIB(us) CALLAECIAR(um) [S]ATURNINUS · AVG(usti) LIB(ertus)*; Cf. Le Roux 1977, 107–115; Vilas, Le Roux, Tranoy 1979, br. 23, 47–48; Tranoy 1981, 186–187; Le Roux 1985, 219.

Iako je natpis iz Pergama oštećen, sa sigurnošću je rekonstruisano ime rudnika Vipaske²¹³, u kojem je obavljao svoja zaduženja. Teodor Vigand, koji je prvi objavio i prokomentarisao natpis, smatrao je da je Saturnin kao prokurator Asturije i Galicije bio nadležan za administraciju rudnika u tim regionima.²¹⁴ Za razliku od Teodora Viganda, Kristijan Habicht je u Saturninu vidio prokuratora patrimonija, koji je obavljao dužnost finansijskog prokuratora, u skladu sa njegovim statusom carskog oslobođenika, bez posebnih nadležnosti za rudnike ovih regiona.²¹⁵

Hans-Georg Flom skrenuo je pažnju na činjenicu da su rudnici spadali u carsku imovinu, te su otuda morali biti u nadležnosti carskih oslobođenika.²¹⁶ Saturnin bi u tom slučaju bio zamjenik viteškog prokuratora u rangju ducenarija, koji je bio nadležan za ličnu carsku imovinu, koja je podrazumijevala rudnike i finansije provincije s obzirom na njegove kompetencije tehničke i finansijske prirode.

U tom kontekstu je i Patrik Le Ru donio zaključak da, ukoliko je Saturnin bio zamjenik viteškog prokuratora na prostoru Asturije i Galicije, on je prevashodno morao biti zadužen za nadgledanje administracije tamošnjih rudnika zlata, koji su bili u carskom vlasništvu.²¹⁷ Klod Domerg smatrao je da su brojni rudnički distrikti u Asturiji i Galiciji kao i u ostatku Španije bili pod upravom prokuratora carskih oslobođenika, pri čemu je i ukazivao na raznovrsne dužnosti koje je obavljao prokurator oslobođenik.²¹⁸ Postojeći dokumenti pokazuju da su postojali carski oslobođenici prokurator rudnika čije titule jasno definišu rudnički distrikt, koji je bio polje njihove aktivnosti.

Ovo je slučaj sa carskim oslobođenikom *M. Ulpius Aug. lib. Eutyches proc(urator) metallorum Alboc(rarensium)*²¹⁹, kao i sa *Aurelius Firmus Aug. lib.*²²⁰ iz regiona Vijalis-Lujego. Pomenuti zvaničnici obavljali su svoje dužnosti u finansijskom distriktu Asturije

²¹³Tumačenje riječi Ούλακηνσίων kao metalla Vipascensis većina naučnika prihvatila je bez oklijevanja (Boulvert 1970, 220 br. 106; Le Roux 1985, 224, br. 3). Pojedini istraživači dopuštali su i mogućnost da je bila riječ o grčkom nazivu za Ulpianu u Gornjoj Meziji (v. Christol, Demougin 1990, 170, nap. 60). Treba naglasiti da je takođe bila riječ o municipijmu koji se nalazio u neposrednom susjedstvu rudničkog regiona, v. *AE* 1903, 284–286.

²¹⁴Wiegand 1932, 46–47, br. 8.

²¹⁵Habicht 1969, 91.

²¹⁶Pflaum 1969, 304.

²¹⁷Le Roux 1985, 226–232.

²¹⁸Domergue 1970, 259–286.

²¹⁹*CIL* II 2598.

²²⁰*AE* 1910, 2 = *ILS* 9131.

i Galicije.²²¹ Natpis iz Pergama pokazuje da je posebna prokuratela, na čijem čelu je bio prokurator carski oslobođenik, bila nadležna i za rudnički distrikt Vipaske pošto je Saturnin na području Španije obavljao i dužnost *procurator metallorum Vipascensium*. Otuda se čini veoma razumnim da se držimo stavova koje su već iznijeli Flom i Domerg.²²²

Viteški prokurator Asturije i Galicije bio je udružen sa prokuratorom oslobođenikom, koji je nosio istu titulu i sa kojim je zajedno prikupljao finansijske prihode ovog distrikta, koje možemo uporediti sa prokuratorom u Tarakonskoj Španiji. Što se tiče tamošnjeg rudničkog distrikta, zbog njegovog velikog značaja dobili su i posebnu organizaciju koja je ipak bila pod kontrolom najviših finansijskih zvaničnika provincije a kojom je upravljao prokurator carski oslobođenik.

Nakon nekoliko godina provedenih na sjeverozapadu Španije, Saturnin je bio unaprijeđen na novi položaj u susjednoj Luzitaniji, koji je podrazumijevao upravu nad rudnicima Vipaske. Rudnici Vipaske, čija nam je administracija poznata preko nekoliko dugih natpisa²²³, bili su pod upravom prokuratora carskog oslobođenika. Mi poznajemo nekoliko ovih administrativaca: Ulpije Elije²²⁴, za čijeg mandata je primljen *lex metallis dicta*, Beril²²⁵, koga ćemo pomenuti kasnije i čija situacija je bila veoma specifična, i konačno Saturnin. Njima možemo dodati i ličnost iz zakonika rudnika Vipaske, koja je oslovljena sa *proc(urator) metallorum*, *proc(urator) qui metallis praeerit*,²²⁶ u prvoj tablici iz Vipaske, i *proc(urator)* iz druge tablice.²²⁷

Teodor Momzen²²⁸ i Oto Hiršfeld²²⁹ raspravljali su o tome da li je prokurator koji je pomenut u prvoj tabli bio nadležan za administraciju svih rudnika Iberskog poluostrva koji su eksploatisali istu vrstu rude kao u Vipasci zbog upotrebe plurala – *metallorum*. Žerar Bulver²³⁰ je zahvaljujući natpisu iz Pergama znao tačan naziv titule tog zvaničnika

²²¹ AE 1910, 2 = ILS 9131 = AE 1963, 21 = AE 1966, 188 ; v. Le Roux 1982, 224–245.

²²² Pflaum 1969, 302, 304; Domergue, *Actas II*, 34–36.

²²³ CIL II, 5181 ; AE, 1906, 151; v. Domergue 1983, 48–57, 114–121.

²²⁴ Boulvert 1970, 219, br. 109.

²²⁵ AE 1908, 233.

²²⁶ Vip I, 1, 2, 3, 8.

²²⁷ Vip II, 1, 8, 10.

²²⁸ CIL II 801.

²²⁹ Hirschfeld 1905, 160.

²³⁰ Boulvert 1970, 219.

procurator metallorum Vipascensium i tumačio je ovu titulu tako da se ona odnosila isključivo na rudnike regiona Luzitanije bez obzira na to da li je bila riječ o srebru ili bakru.

Što se tiče Ulpija Elijana, koji je bio drugi primalac tablica iz Vipaske, njega možemo posmatrati kao prokuratora carskog oslobođenika nadležnog isključivo za administraciju ovog rudničkog distrikta. Postavlja se pitanje: Da li je prokurator rudnika Vipaske bio nadležan i za ostatak provincije Luzitanije, koja je bila pod upravom viteza iz ranga ducenarija? Nasuprot pozitivnom odgovoru koji je dao Patrik Le Ru ²³¹ i ukazao da ne može biti odbačena ideja da je *procurator metallorum* sa tablica bio odgovoran i za inspekciju svih rudnika, Klod Domerg ²³² je naglašavajući veliki značaj rudnika Vipaske za rimsku carsku blagajnu tvrdio da su ovi rudnici bili dovoljno veliki da se uposli zvaničnik sa titulom *proc(urator) metallorum*.

I pored različitih stavova u kontekstu natpisa iz Pergama, nekoliko stvari čini se jasnim. Na jednoj strani imamo prokuratelu Asturije i Galicije a na drugoj posebnu prokuratelu zaduženu za *metalla Vipascensia*. Znamo za tri ličnosti koje su držale položaj *proc(urator) metallorum* bez obzira na to da li je ova titula jasno navedena ili je shvatamo kroz sam kontekst. Saturnin je napustio Ibersko poluostrvo nakon imenovanja na novi položaj. U tekstu iz Pergama ovo zaduženje pominje se u redovima 2–4: (...)/ov, *ἐπίτροπον* [--,[·]γώσεων των ἐξοχ[...των καθολικῶν κτλ.). Teodor Vigand rekonstruisao je ovaj dio natpisa kao: *ἐπίτροπον* / [γ]ώσεων των ἐξ[ωχωτά]/των καθολικῶν.²³³

Teodor Vigand je smatrao da ovaj izraz označava glavnog zvaničnika fiska prokuratora *summarum rationum*. Kristijan Habiht dopunio je njegovu rekonstrukciju teksta: *ἐπίτροπον* [δια/γ]ώσεων των ἐξοχ[ωτά]/των καθολικῶν.²³⁴ Saturnin je bio takođe prokurator oslobođenik odgovoran za *διαγνώσεις*, radije nego *a cognitionibus*, kojeg najbolje možemo definisati kao prokuratora *sacrarum cognitionum*, koji je bio pomoćnik u administraciji ove službe. Ali pošto je tekst natpisa pokazao da je Saturnin unutar istog termina određen i kao καθολικός, Habiht je smatrao da tekst upućuje na to da je prokurator oslobođenik bio pomoćnik u kancelariji *a rationibus*, te je on mogao biti

²³¹ Le Roux 1985, 231.

²³² Domergue, *Actas II*, 35.

²³³ Wiegand 1932, 46.

²³⁴ Habiht 1969, 91.

procurator summarum rationum. Pokušavajući da adekvatno odredi ovu formulaciju oslanjajući se na drugi grčki tekst, Habicht je uključio veznik u grčku frazu *ἐπίτροπον διαγνώσεων (καί) τῶν ἐξοχωτάτων καθολικῶν*.²³⁵ Saturnin je, po njemu, bio pomoćnik jednog od rimskih zvaničnika koji je obavljao dužnosti i u kancelariji *a cognitionibus* i *a rationibus*. Obično je titula koju je nosio oslobođenik kada je obavljao funkciju pomoćnika zvaničnika centralne carske kancelarije, ukazivala i na njegovog pretpostavljenog. Hans-Georg Flom zbog toga je posmatrao Saturnina kao carskog oslobođenika pomoćnika rimskog viteza, koji je kombinovao položaje u kancelarijama *a cognitionibus* i *a rationibus*.²³⁶

Natpisi koji svjedoče o karijeri pomoćnika vitezova a čije titule su ispisane na latinskom jeziku malobrojni su.²³⁷ Kako se približavamo trećem vijeku n.e., sve je više epigrafskih podataka koji nam daju osnovu da grčki ekvivalent pojma *rationalis* bude καθολικός.²³⁸ Ona se prije svega odnosila na zvaničnika a ne na administrativnu kancelariju. Kroz decentralizaciju administracije koja se desila u doba tetrarhije, a zahvaljujući dokumentima iz Egipta kako epigrafskim, literarnim tako i onima zabilježenim na papirusima, imamo bogate primjere koji potvrđuju da je grčki pojam καθολικός označavao glavnog finansijskog zvaničnika u kancelariji *a rationibus*.²³⁹

Teško je sa preciznošću odrediti dužinu prokuratele koja je bila povjerena carskim oslobođenicima. Jedino što možemo reći jeste da su oni držali svoje položaje puno duže od svojih viteških kolega. Ne znamo da li je Saturnin bio imenovan na drugi položaj nakon posljednjeg, koji je zabilježen na natpisu iz Pergama, ali imamo terminus post quem u pominjanju *taxis Quintiliana*: katastrofa koja je zadesila porodicu Quintilii 182–183. godine.²⁴⁰

²³⁵ Ibid. 203, 222–223.

²³⁶ Pflaum 1969, 307.

²³⁷ *CIL* IX 1785 = *ILS* 6333; *CIL* VIII 23963 = *ILS* 1347; *CIL* VI 1618; *CIL* VI 1598 = *ILS* 1740. Cf. Pflaum 1960–1, br. 163, 327, 1020.

²³⁸ *AE* 1913, 143 ; *AE* 1952, 6 ; *IG* XIV 1480 = *IG* I 227 = *ILS* 8854. Cf. Pflaum 1960–1, br. 66, 252, 260, 468.

²³⁹ Delmaire 1988, 113–138.

²⁴⁰ Ovaj događaj povezan je sa političkim borbama koje su uslijedile nakon smrti cara Marka Aurelija. Nije poznato kada je tačno formirana administracija koja je vodila brigu o imanjima porodice *Quintilli* koju je konfiskovao Komod. Habicht je formiranje ove prokuratele stavio tek u 212. godinu zbog nomenklature dedikanta (Habicht 1969, 90). Paskal Loru smatrao je da je Saturnin obavljao svoje dužnosti ukupno 20–25 godina. Ukazao je na činjenicu da je počasni natpis u Pergamu podignut između 205. i 210. godine n.e.,

Za vrijeme obavljanja svog posljednjeg zaduženja sa natpisa iz Pergama, Saturnin je stekao prijateljstvo sa Gaj Aurelijem, koji mu je i podigao počasnu statu u Asklepionu. Počasti svakako naglašavaju lične veze koje su vezivale Gaja Aurelija za ovog carskog oslobođenika. Postoji mogućnost da je Saturnin obavljajući svoje dužnosti pomoćnika u sklopu carske kancelarije na Palatinu uzeo učešća u slučaju u kojem je Gaj Aurelije bio jedna od strana a konačna odluka donosila se u Rimu.²⁴¹

I neke druge okolnosti mogu objasniti podizanje statue u drugom glavnom gradu provincije Azije jednom od najviših finansijskih zvaničnika carske kancelarije na Palatinu. Od vremena druge polovine drugog vijeka n.e., kako je Helmut Helfman²⁴² ukazao, cara je na putovanjima pratilo njegovo savjetodavno tijelo, u koje nije ulazio samo prefekt pretorija i njegovi najbliži saradnici već i pripadnici carske kancelarije *principes officiorum*. Saturnin je mogao biti u Aziji 214. godine n.e. na kraju duge i uspješne karijere, koja je trajala skoro trideset godina i u sklopu koje je šest puta bio unapređivan.

Nažalost, ništa ne možemo reći o identitetu viteškog prokuratora, koji je bio njegov pretpostavljeni. Osim za nekolicinu prokuratora carskih oslobođenika, znamo i za druge ličnosti znatno manjeg ranga. To su uglavnom *beneficarii proc. Aug.* na natpisima iz Vijalisa²⁴³: *Fabius Marcianus, Valerius Valens, Aelius Flavius i Valerius Sempronianus*. Oni su bili stacionirani u rudnicima zlata Valduerna za vrijeme druge polovine drugog vijeka n.e. Pomenuti vojnici bili su odvojeni od svojih jedinica po naredbi legata legije a po zahtjevu upravnika provincije i bili su stavljeni na raspolaganje viteškom prokuratoru. Oni sigurno nisu zavisili od lokalnog rudničkog prokuratora.²⁴⁴ S obzirom na odsustvo jedne regionalne rudničke administracije kojom bi upravljao

tako da je Saturnin u Lugu morao obavljati svoje položaje nekoliko godina ranije, najvjerovatnije u periodu između 193. i 197. godine n.e. Osim toga, smatrao je da, ukoliko su veze između božanstava i teritorija na kojima je Saturnin obavljao dužnosti ispravne, kao i aluzija na Plaucilu, onda se može modifikovati hronologija njegove karijere. U tom slučaju natpis iz Luga mogao je biti podignut između 203. i 205. godine (Le Roux 1985, 224 – 225). U pitanju je period koji je svjedočio pad Plaucijana i protjerivanje Karakaline supruge na Liparska ostrva (Cass Dio 76, 2, 4 ; 76, 10, 3). O Komodovoj unutrašnjoj politici v. Grosso 1964, 158–160.

²⁴¹Christol, Demougin 1990, 210.

²⁴²Christol 1981, 67–74 ; Halfmann 1986, 105.

²⁴³Le Roux 1985, 349, tab. 19.

²⁴⁴Le Roux 1982, 273.

rudnički prokurator provincijski fisk imao je veoma odgovornu i zahtjevnu ulogu. On je pokrivao sve službe koje su postojale u različitim rudnicima provincije. Vodili su brigu o svim prihodima, taksama, porezima koji su pristizali od eksploatacije rudnika i različitih sektora rudničkih aktivnosti. Pritom su morali da centralizuju svu dokumentaciju (administrativnu, finansijsku i tehničku) koja se ticala rudnika.

Poseban akcenat bio je na vođenju evidencije prihoda sa onih carskih domena na kojima je korišten indirektni model eksploatacije jer se imovina fiska na tim domenima prodavala ili izdavala u zakup.²⁴⁵ Morali su da posreduju između carske kancelarije na Palatinu i rudnika pod svojom jurisdikcijom a posebno da im prenose odluke koje su se njih ticale. Otuda se čini da je prokurator Luzitanije bio taj koji je poslao zakon o rudnicima Vipaske lokalnom prokuratoru.²⁴⁶ Ipak, nedostaju nam informacije o tome kako je provincijski fisk intervenisao na lokalnu rudničku administraciju.

Kada je riječ o administraciji rudnika na Iberskom poluostrvu na lokalnom nivou, imamo dodatne informacije. Posjedujemo nekoliko natpisa sa imenima lokalnih prokuratora koji su se nalazili na čelu ovih rudnika. Većina lokalnih prokuratora bili su carski oslobođenici.²⁴⁷ Ovaj status može biti određen i za Ulpia Elijana, koji je nosio gentilno ime careva Trajana i Hadrijana i kome je lično bio upućen *lex metallis dicta*.²⁴⁸ Ovaj status takođe su imali i Primul Sila²⁴⁹ i Feliks.²⁵⁰ Svaki od ovih zvaničnika upravljao je rudnikom²⁵¹ ili, bez sumnje, manjim brojem rudnika.²⁵²

U prvom slučaju rudnik je obrazovao jednu posebnu cjelinu kao u slučaju Aljustrela ili Rio Tinta. U drugom slučaju nejasne indikacije vezane za karakter eksploatacije u Valduernu, koji je uključivao rudničke šahtove u širini od 20 km, sugerišu na to da su

²⁴⁵ Domergue 1990, 295; Christol, Demougin 1990, 186.

²⁴⁶ Domergue 1990, 295.

²⁴⁷ Ibid. , 296, tab. 13.

²⁴⁸ *FIRA*, I, 104; *Vip*, II, 1.

²⁴⁹ *AE* 1963, 190.

²⁵⁰ Laubenheimer- Leenhardt 1973, 53–55, br. 24.

²⁵¹ *CIL* II 956: *Pudens, proc(urator)*; *CIL* II 2958: *M. Vlpus Eutyches, proc metall Alboc(...)*; *FIRA*, I, 104; *AE* 1933, 273, Pergam = *AE* 1973, 294, Lugo: Saturninus , *ἐπιτροπος μετάλλων Οὐλπα[σ]κηνοσίων*; Wickert, Vorbereitung, *CIL* II, Suppl. 2, 1931, 9–12 = J. D. Encarnacao, *Inscripcoes romanas do Conuentus Pacensis*, Coimbra, 1984, 121: *Beryllus, proc. rationalium vicarius, restitutor metallorum*.

²⁵² *AE*, 1963, 190: *Primulus Silo, proc. S(...) S(,)lonopensis*; *CIL* II 2552 = D. 9125: *Hermes proc.*; *CIL* II 2556 = D. 9129: *Zoilus proc.*; *AE*, 1967, 930 = *CIL* II 2554: *M. Aurelius Eutyches proc.*; D. 9131: *Aurelius Firmus proc. met.*

nadležnosti prokuratora pokrivale grupu manjih rudnika jedino ukoliko pomenuto područje nije imalo veliki obim.²⁵³ Otuda, možemo zaključiti da se u većini slučajeva lokalni prokurator nису nalazili na čelu velikih rudničkih distrikta. U izvorima titule kao što su *procurator metallorum* ili *ἐπίτροπος μετάλλων Ούλπα[σ]κηνσίων*, koje se tiču rudnika Vipaske, plural *metalla* / *μέταλλα* ukazuje na postojanje mnogobrojnih rudnih depozita na istom lokalitetu.

Do sada nisu poznati viteški prokurator koji su upravljali velikim rudničkim regionima. To znači da su administrativni distrikti koji su bili pod upravom prokuratora oslobođenika bili finansijski distrikti provincije u kojima su oni upravljali rudnicima, naročito onima u Betici, Luzitaniji i Tarakonske Španije, kojima se nakon prvog vijeka n.e. treba pridodati i prokuratela Asturije i Galicije. Ovi prokurator obrazovali su srednji nivo, koji se nalazio između lokalne administracije rudnika i centralne kancelarije *a rationibus* u Rimu na Palatinu.²⁵⁴

Nemoguće je zamisliti, uz izuzetke, da je finansijska administracija svakog rudnika ponaosob imala direktnu vezu sa centralnom kancelarijom. Prokurator oslobođenik morao je ostati na jednom rudničkom području skoro pet godina. Patrik Le Ru²⁵⁵ došao je do ovog iznosa proučavajući vojne natpise iz Vijalisa i Lujega. Eutihes je u rudnicima kod Valduerna ostao četiri godine a Zoil, koji je zamijenio Hermesa od 164. do 165, još uvijek se nalazio na tom području 167. godine n.e. Prokurator carski oslobođenici najvjerojatnije su ostajali i po nekoliko godina na teritoriji rudnika kojima su upravljali a njihovi pretpostavljeni prokurator u rangu vitezova ostajali su znatno kraće.²⁵⁶

U pojedinim slučajevima prisustvo predstavnika carske kancelarije bio je rezultat vanrednih okolnosti. Posveta na mramornoj bazi u Aljustrelu upoznaje nas sa jednim od takvih prokuratora.²⁵⁷ Beril, koga smo već pomenuli u kontekstu rasprave o Saturninu,²⁵⁸ bio je carski oslobođenik koji je na natpisu iz Aljustrela označen kao *procurator*

²⁵³ Domergue 1990, 297.

²⁵⁴ Ibid. 297.

²⁵⁵ Le Roux 1982, 365.

²⁵⁶ Domergue 1990, 299.

²⁵⁷ *CIL* II Suppl., 2, Berlin, 1931, 835–838.

²⁵⁸ Lambrino 1967, 131, br. 45; Domergue 1983, 33; D'Encarnação 1984, 121; Domergue 1990, 299–301.

diligentissimus et amantissimus, rationalium uicarius, homo optimus et iustissimus, restitutor metallorum.

Grupa kolona na teritoriji rudnika Vipaske podigla je počasnu statuu prokuratoru Berilu kako bi pokazali svoju zahvalnost, a superlativi u tekstu natpisa su odraz njihovog zadovoljstva nakon uspješne saradnje. Ime jednog od kolona djelimično je poznato. U pitanju je Tit Junije a takođe znamo i ime jednog od dvojice konzula navedenih u natpisu – Gaj Klaudije. Lotar Vikert je na osnovu posljednje indikacije sa natpisa i činjenice da je u vrijeme podizanja posvete na vlasti bio jedan car odredio tri moguća datuma ovog natpisa: 146, 173. ili 235. godinu n.e.²⁵⁹

Natpis je posvećen carskom prokuratoru predstavniku carske kancelarije *rationalium uicarius*. Obnova rudnika Vipaske svakako svjedoči i o destruktiji koja joj je prethodila. Na osnovu podataka koje nam daje *Historia Augusta* znamo da su Mavari 173. godine n.e. opustošili južnu Španiju.²⁶⁰ Ovaj događaj razmatran je u nekoliko studija i datovan je u 171/172. godinu n.e.²⁶¹ Ošteprihvaćeno je stajalište da je jedino Betika pretrpjela štete od ove najezde, ali *Historia Augusta* pominje Španiju u množini: *Hispanias*.

Klod Domerg i Hose Blaskez pretpostavili su da je i južna Luzitanija bila izložena pustošenju Mavara, kao i rudnička područja jugoistoka Španije, a naročito rudnici kod Huelva.²⁶² Aljustrel se nalazi u neposrednoj blizini ovog područja a Mavari su, po njima, veoma lako mogli opustošiti i *metallum Vipascensis*. Beril bi, u tom slučaju, mogao biti odgovoran za obnovu rudnika i ponovno pokretanje proizvodnje. Njegovo prisustvo bilo je rezultat posebne misije koju je inicirao glavni zvaničnik carske kancelarije u Rimu, što njegova titula, *rationalium uicarius*, jasno pokazuje.

On je bio predstavnik kancelarije *a rationibus*, tj. izaslanik prokuratora *a rationibus* i prokuratora kancelarije *summarum rationum*, koja je tek bila osnovana.²⁶³ Koliko je poznato, formula *uicarius rationalium* predstavljala je jednog od najviših zvaničnika u hijerarhiji finansijskih službi. Obnova oštećenih carskih rudnika čini se da se savršeno

²⁵⁹ Wickert 1931, 835–838.

²⁶⁰ HA. M. Ant. Phil. 21.

²⁶¹ Thouvenot 1940, 153–155; Pflaum 1960-1, 585–590; Garcia Bellido 1967, 148–157; Blázquez 1975, 70–76; Benabou 1976, 144–159; Le Roux 1982, 374–376.

²⁶² Blázquez 1975, 70; Domergue 1990, 300.

²⁶³ Pflaum 1960–1, 395.

slaže sa njegovom titulom, dok brzina i efikasnost u ispunjavanju misije potvrđuje želju fiska da se što prije otpočne sa proizvodnjom. Ovaj natpis najvjerovatnije potiče iz 173. godine n.e.

Kada je riječ o zvaničnoj tituli koju je Beril nosio, postoji nekoliko mogućnosti. On je na natpisu oslovljen samo sa *procurator*. Imajući u vidu mjesto podizanja posvete kao i činjenicu da se sami koloni javljaju kao dedikatori, postojala je mogućnost da je bila riječ o prokuratoru rudnika Vipaske, koji je dobio posebna ovlaštenja da obnovi rudnike. Međutim, njegova titula *uicarius rationalium*, kao i posebnost misije, njen obim i važnost, ipak se ne slažu sa takvom interpretacijom.

Osim rudnika Vipaske, i mnogi drugi carski rudnici na jugu Španije bili su pogođeni najezdom Mavara. Beril je otuda mogao biti poseban carski zvaničnik predstavnik carske kancelarije koji je dobio zadatak da rukovodi obnavljanje eksploatacije svih rudnika južne Španije koji su bili pogođeni najezdom Mavara bez ikakvih posebnih veza sa administracijom pomenutih rudnika. U nedostatku novih dokaza i jedna i druga hipoteza ostaju otvorene.

Podaci o službenicima koji su pomagali prokuratorima oslobođencima u njihovom upravljanju rudnikom malobrojni su. U Vipaski su oslobođenici i carski robovi radili u kancelariji nadležnoj za rudnike Vipaske. Upravo su oni nosili najveći teret organizacije rudničke eksploatacije i kao takvi bili su najbolji poznavaoци tehnike proizvodnje. Bakarni slitci tipa II nose imena lokalnih agenata a među njima pronalazimo imena kao što su: *Telesphorus* (carski oslobođenik sa slitka iz Marseja), *S. Rassinus* (olovni slitak Planier 2.2) i određeni *Trop(himus)* (olovni slitak Planier 2.3).²⁶⁴

Pomenute ličnosti bile su uposlenici finansijskih kancelarija rudnika južne Španije. Na prostoru Gornje Mezije pronađen je natpis koji bilježi ime Telesfora (136/137. god.), carskog oslobođenika, prokuratora obližnjih rudnika srebra i olova na području municipija D.D.²⁶⁵ Sasvim je moguće da je riječ o istoj ličnosti jer datumi ne protivrječe ovakvom zaključku. U prisustvu Telesfora na području Sočanice za vrijeme vladavine cara Hadrijana možemo vidjeti mobilnost službenika finansijskih kancelarija rudnika južne Španije. Slučaj Telesfora svakako nije bio usamljen i on ukazuje na činjenicu da je

²⁶⁴ Domergue 1990, 285.

²⁶⁵ Čerškov 1970, 65, br. 15; Dušanić 1977, 87.

osoblje zaposleno u španskim rudničkim distriktima iskorišteno prilikom organizacije brojnih rudničkih distrikta na području Ilirika sredinom drugog vijeka n.e. Telesfor je, kako vidimo, promijenio svoj društveni status i pritom napredovao u službi jer ga na području Španije zatičemo kao carskog roba pomoćnika lokalnog prokuratora zaposlenog u rudničkim oficinama, dok na području Dardanije on se javlja kao carski oslobođenik prokurator rudničkog distrikta.

Na kraju, pokušaćemo da damo presjek režima eksploatacije rudnika na Iberskom poluostrvu u vrijeme principata. Kako smo već vidjeli, carska administracija zamijenila je stari republikanski režim zakupa.²⁶⁶ Novi sistem, koji svoje suštinske početke bilježi u vrijeme vladavine cara Vespasijana, bio je obilježen intervencijom države u rudničkom sektoru. Imao je različite aspekte zavisno od toga da li je ta intervencija bila više ili manje naglašena. Mi razlikujemo dva modela, koji se obično nazivaju direktnim i indirektnim modelom.

Prvi model podrazumijeva direktno učešće rimske države u procesu eksploatacije i možemo ga posmatrati kao prinudnu mjeru u slučajevima kada uobičajeni model eksploatacije nije mogao biti primijenjen. Po ovom modelu u doba cara Avgusta eksploatisani su rudnici sjeverozapadne Španije²⁶⁷ nakon vojne kampanje protiv Astura i Kantabra, kao i rudnici zlata Dalmacije²⁶⁸ nakon gušenja Batonovog ustanka. Za vrijeme cara Klaudija po ovom modelu eksploatisani su rudnici olova u Britaniji²⁶⁹, gdje su pronađeni brojni olovni slitci označeni žigom vladara.

U rudnicima koji su eksploatisani po ovom modelu domaće stanovništvo prisilno je iskorištavano kao radna snaga uz direktnu asistenciju rimske vojske. Preduzetnici, zakupci, koloni na teritoriji rudnika sa ovakvim režimom nisu bili prisutni ni u kom obliku.²⁷⁰ Za razliku od indirektnog modela, gdje je postojalo slobodno preduzetništvo, ovdje ono nestaje u potpunosti, što znači da je i građevinske radove izvodila država.

U rudnicima srebra i olova Iberskog poluostrva korišten je indirektni model, gdje su prokurator i kao predstavnici carske administracije na terenu nadgledali kolone koji su

²⁶⁶ O *societates publicanorum* v. Rostovtzeff 1904, 507.

²⁶⁷ Cass. Dio 52, 25; Suet. Aug. 20.

²⁶⁸ Flor. Epit. 99.

²⁶⁹ Tylecote 1986, 63–65.

²⁷⁰ Domergue 1990, 303–306; Domergue 2008, 201–202.

obavljali eksploataciju.²⁷¹ Porezi i različiti prihodi od samog rudarstva nisu se isplaćivali posredniku koji je bio nadležan za sakupljanje, kao u vrijeme Republike, nego direktno fisku, čiji su se predstavnici nalazili na terenu. Indirektni model eksploatacije bio je rasprostranjen širom rimske države kako u zapadnom dijelu Carstva tako i na području dunavskih provincija.

Na drugom kraju Carstva, na području Dakije, postojali su rudnici zlata, ali ih je država eksploatisala koristeći indirektni model i prepuštajući kolonima eksploataciju, a oni su opet mogli koristiti slobodnu radnu snagu ili robove.²⁷² Razlozi koji su naveli carsku kancelariju da koristi dva različita modela u slučaju rudnika u kojima se eksploatisala ista ruda svakako su morali biti značajni.

Rudnici zlata na sjeverozapadu Španije bili su brojni. Zbog geoloških karakteristika samog terena bilo je neophodno koristiti posebnu hidrotehničku infrastrukturu, koja je opet zahtijevala takvu organizaciju koju su teško mogli izvesti sami koloni. Ono što je presudno jeste ogromna veličina rudnih depozita ili aluvijalnih terasa, što je zahtijevalo brojnu radnu snagu, rigorozni uniformitet hidraulike, koji je svojim akvaduktima pokrивao područje od nekoliko stotina kilometara, i konačno posljednje, ali ne i beznačajnije, jesu uslovi pod kojima se kopala ruda.²⁷³

Vidljivo je da je rimska država koristila različite modele zavisno od težine ili lakoće eksploatacije i vrste metala.²⁷⁴ Kada su koloni na području dačanskih rudnika zlata kupovali rudničke jame, zbog bogatstva rude i lakoće eksploatacije, mogli su biti sigurni u ostvarenje dobiti, tako da prokurator nije imao poteškoća prilikom pronalaska zainteresovanih kupaca.

Depoziti zlata na sjeverozapadu Španije bili su mali i moramo se prisjetiti Plinijeve zabilješke da je ostvarenje dobiti od ovakvih depozita bila veoma neizvjesno.²⁷⁵ Teško je zamisliti bilo kojeg kolona u takvim uslovima, prije svega zbog potrebe da se obezbijede ogromne količine vode kako bi se koristila neophodna infrastruktura za ispiranje rude, kao i veliki broj radne snage koju je trebalo plaćati. Carskom fisku bilo je

²⁷¹ Mrozek 1968, 308-310, 315, 320.

²⁷² Mrozek 1977, 95-109.

²⁷³ Domergue 1990, 279-280, 288-291.

²⁷⁴ Mateo 2001, 218-219.

²⁷⁵ Plin. *NH* 33, 73.

lakše da ih eksploatiše direktno koristeći robovsku radnu snagu. Korist koju bi fisk imao od kolona teško je mogla biti ostvarena, jer za kolone ovi rudnici nisu bili isplativi.²⁷⁶

Indirektni model eksploatacije razvijao se tokom prvog vijeka i proširio se na cijelo Ibersko poluostrvo. Od samog početka postojala je jedna vrsta zvaničnika carske administracije koja je bila odgovorna za njihovu upravu. Ne možemo reći da li je u pitanju jedna rudnička administracija pošto su ti agenti dolazili iz kancelarije fiska i nisu obrazovali posebno tijelo. U Španiji za vrijeme principata nisu formirani veliki rudnički distrikti kako zbog dugog postojanja provincijske administracije tako i zbog malog obima rudničkih aktivnosti. U Betici, Tarakonskoj Španiji i Luzitaniji upravnici rudnika bili su uposlenici provincijske administracije.

Čak i kada je tokom prvog vijeka stvorena prokuratela Asturije i Galicije, kako bi se izašlo u susret razvoju eksploatacije rudnika zlata na sjeverozapadu Španije, ova prokuratela, kao što to pokazuje i sama titula, nije imala nadležnosti isključivo rudničkog karaktera.²⁷⁷ Rudnicima su na provincijskom nivou upravljali kao i svim drugim provincijskim prihodima, uz posebnu pažnju koju je zahtijevao ovaj sektor carske ekonomije. Ponekad je bio potreban i poseban stručnjak za ovu oblast ekonomije, na šta ukazuje i slučaj Saturnina, prokuratora Asturije i Galicije u poznom drugom vijeku.

To praktično znači da su rudnicima Iberskog poluostrva u doba principata upravljali lokalni prokurator, iznad kojih pronalazimo poseban personal u vidu *procuratores metallorum* iz redova carskih oslobođenika koji su djelovali u okviru provincijske administracije. Na čelu provincijske administracije nalazili su se carski prokurator viteškog staleža.

I pored važnosti španskih rudnika kao i neobično velike aktivnosti koja je preovladavala u dva rudnička regiona, Jugoistok i Sjeverozapad, ne postoji natpis koji bi posvjedočio postojanje jedne ili više regionalnih rudničkih prokuratela koje pronalazimo na prostoru Ilirika tokom drugog vijeka. Odsustvo posebne rudničke administracije na provincijskom nivou koja bi bila nadležna za sve rudničke distrikte pokazuje da su obim radova i veličina postojećih rudnika u prva dva vijeka Carstva bili neznatni. Prokuratela Asturije – Galicije vjerovatno je imala ovu ulogu za rudnike zlata na sjeverozapadu Španije, ali

²⁷⁶ Domergue 1990, 304.

²⁷⁷ Ibid. 307.

njen vršilac nije nosio titulu *procurator metallorum Asturicarum et Caellaicarum*.²⁷⁸ Ovo je znak da, iako je razvoj rudarstva u ovim regionima uzrokovao stvaranje same kancelarije, glavna briga je ipak bilo staranje o administraciji sjeverozapadnog dijela provincije. Otuda su se provincijske finansijske službe uz pomoć stručnjaka brinule o organizaciji rudničkih poslova u svakoj provinciji ili regionu. U narednom periodu obim proizvodnje će još više opadati, dok je konačno većina španskih rudnika tokom trećeg vijeka prestala sa radom.²⁷⁹

Na kraju, možemo reći da je organizacija eksploatacije rudnika srebra i olova na Iberskom poluostrvu u doba principata bila veoma dobro uređena i prilagođena obimu rudničkih aktivnosti. Očigledno je da je eksploatacija bila daleko manjeg intenziteta u odnosu na vrijeme iz doba Republike. Proučavanje administrativne organizacije rimskih rudnika na tlu Iberskog poluostrva samo za sebe nije dovoljno da bi se stekao potpun uvid u rimsku državnu politiku prema rudnicima srebra i olova. Preostala mogućnost jeste da se organizacioni modeli rimskog rudarstva prate u kontinuitetu.

To nam omogućava uporedno proučavanje uređenja rudnika srebra i olova Španije iz vremena principata i rudnika srebra i olova na području Ilirika. Postojeća rudnička legislativa, administrativna organizacija i iskustva stečena na području Španije bila su uz određene modifikacije primijenjena i na drugom kraju Carstva. Ono što je uslovljavalo navedene promjene jeste prije svega brojnost ilirskih rudnika, veći obim eksploatacije ali i različite političke okolnosti.

²⁷⁸ Ibid. 306.

²⁷⁹ Domergue, Sillières 1977, 72, 96, 102–103, 124–125. Više informacija o Španiji u vrijeme poznog Carstva v: Keay 1988, 172–202; Domergue 1990, 309–316; Cameron 1993, 113–133; Kulikowski 2012, 17–215.

2.4. Zakonici rudnika Vipaske

Rimski pravni izvori koji se odnose na uređenje rudnika srebra i olova u vrijeme Republike malobrojni su. Situacija je znatno drugačija kada je riječ o rudničkoj legislativi koja je bila u upotrebi za vrijeme Carstva zahvaljujući bronzanim tablicama koje su pronađene u blizini Aljustrela u današnjem Portugalu.²⁸⁰ Prva je pronađena u mjestu Algaes 1876. godine i njene odredbe odnose se isključivo na rudničko naselje Vipaske i njegove stanovnike.²⁸¹ Riječ je o odredbama *Lex territorio metalli Vipascensis dicta*, koje su regulisale prodaje unutar rudničkog distrikta Vipaske, pružanje različitih zanatskih i trgovačkih usluga, kao i svakodnevni život ove rudarske zajednice.

U posljednjem paragrafu ovog zakona pominje se *Lex metallis dicta*, zakon koji je donijet za vrijeme vladavine cara Hadrijana i koji je također pronađen na području Algaesa, što je dalo osnova da se i prvi zakon datuje u isti vremenski period. Druga tabla, koja je sadržavala tekst *Lex metallis dicta*, pronađena je 1906. godine i njene odredbe direktno se odnose na organizaciju rudničke eksploatacije. Odredbe ovog zakona jasno propisuju proceduru prodaje rudničkih jama kolonima i kao takve mogle su se odnositi i na šire područje, a možda i na sve španske provincije.²⁸²

Osim procedure prodaje rudničkih jama, odredbama ovog zakona bila su definisana prava i obaveze kolona, načini njihovog organizovanja, kao i kazne u slučaju

²⁸⁰ *ILS* 689I ; *CIL* II 5181, 5182.

²⁸¹ Mateo 2001, 189-207; Mateo 1999, 124-129; Domergue 1983; Bruns 1909, 289-293, br. 112; Girard 1937, 119; D'Ors 1953, 70-111; Rostovtzeff 1957; Hirt 2010, 2-4, 48, 87, 93, 226, 244, 264-266, 337.

²⁸² Mateo 2001, 126-166; Mispoulet 1908; Rostovtzeff 1910, 332, 352, 371, 408; Cuq 1911, 294-304, 346-356; D'Ors 1951, 127-133; D'Ors 1953, 71, 113-133; Viljoen 1975, 5; Girard, Senn 1977, 586-589; Domergue 1983, 105, 171, 180; Blanco 1992, 148; Lazzarini 2001; Hirt 2010, 39, 48-49, 92, 123, 154, 163, 227, 244, 254, 257, 261 - 269, 283, 290, 339, 341.

neispunjavanja preuzetih obaveza. *Lex metallis dicta* daje veoma detaljan uvid u organizaciju carskih rudnika srebra i olova tokom prva dva vijeka. Sam zakon bio je ispisan na nekoliko bronzanih tablica, od kojih je samo prva tablica sačuvana. Taj nedostatak otežava rekonstrukciju njihovog originalnog sadržaja.

Na osnovu sačuvanog teksta dobija se jasna slika o administraciji rimskih rudnika srebra i olova u vrijeme vladavine dinastije Antonina. Rudnici su bili u vlasništvu rimskog cara i njima je direktno upravljao fisk preko svojih zvaničnika. Funkcionisali su u okviru rudničkih distrikta, koji su imali jasno utvrđene granice i bili su izuzeti iz provincijske municipalne organizacije.

Način na koji je carska blagajna sticala dobit iz rudničke eksploatacije jeste centralno pitanje na koje su brojni istraživači dali različite odgovore. Zakonici rudnika Vipaske bili su polazna osnova za različita tumačenja statusa rudničkih jama nakon njihove prodaje kolonima.

2.4.1. LEX TERRITORIO METALLI VIPASCENSIS DICTA

Odredbe *Lex territorio metalli Vipascensis dicta*²⁸³ odnosile su se na rudarsku zajednicu koja je živjela unutar rudničkog distrikta Vipaske. Rudničko područje Vipaske postojalo je kao administrativni distrikt koji je imao jasno utvrđene granice. Odlomci u tekstovima zakona koji ovo potvrđuju mnogobrojni su. *Lex territorio metalli Vipascensis dicta* i *Lex metallis dicta* razlikuju tri različite teritorijalne jedinice: *vicus*, *metallum* i *territoria metallorum*.

U tekstu oba zakona često se koristi enklitika –ve kako bi se napravila razlika između naselja rudničkog regiona i njegove teritorije (*in vico metalli Vipascensis inve territoris eius*).²⁸⁴ Na osnovu odredbi *Lex territorio metalli Vipascensis dicta* vidimo da je *metallum Vipascense* uključivao rudničko naselje u kojem zatičemo: javna kupatila, školu, berbernicu, obučarske radnje i čistionice.²⁸⁵ Takođe, vidimo da je *metallum Vipascense* imao svoje granice *fines metallorum*, što govori da je ova teritorija bila izuzeta iz provincijskog zemljišta i stavljena pod direktnu kontrolu carskih zvaničnika.

Upotreba singulara riječi *metallum* u *Lex territorio metalli Vipascensis dicta* i plurala u *Lex metallis dicta* osvjetljava različitu namjenu ovih propisa. Prvi zakon regulisao je pitanja vezana za aktivnosti unutar naselja rudničkog distrikta Vipaske, dok je drugi bio primjenjivan i u mnogim drugim rudničkim područjima Španije. U drugom zakonu se ni na jednom mjestu izričito ne spominje Vipaska, osim što su zakonske odredbe bile namijenjene rudnicima u kojima se eksploatisalo srebro i olovo.

Titula prokuratora Vipaske *procurator metallorum* pokazuje da su njegove nadležnosti pokrivale više od jednog rudnika. Ovo je u skladu sa natpisom pronađenim kod Vipaske

²⁸³ *CIL* II 5181; Girard, Senn 1977, 590–595.

²⁸⁴ *Vip* I, 5, 1; *Vip*, II, 10, 3; Cf. Hirt 2010, 48–49.

²⁸⁵ *IRPac* 122-6, 128, 130–41.

koga smo već pominjali a koji su podigli koloni rudnika Vipaske u čast prokuratora Berila, koji je u natpisu označen kao *restitutor metallorum*.²⁸⁶ Prokurator rudnika koji je naveden u tablicama iz Vipaske i sa natpisa podignutim od strane kolona Vipaske bio je nadležan za nekoliko rudničkih područja u isto vrijeme.²⁸⁷ U natpisu iz Pergama koji bilježi karijeru Saturnina pominje se kancelarija *ἐπίτροπος μετάλλων Ούλπ[σ]κησιων* ili *procurator metallorum Vipascensium*.²⁸⁸

Vipaska je očigledno bila administrativni centar za rudnike Vipaske ali i za brojne druge rudnike na tom području. Razlika između *territoria/fines metallorum* i *metallum* u tablicama iz Vipaske nije prisutna u drugim izvorima pravne prirode. Rimski pravnici veoma rijetko koriste termin *territorium* u kontekstu rudničke teritorije, dok se ovaj termin najčešće koristi u značenju zemljišta kolonije ili municipijuma.²⁸⁹

Lex territorio metalli Vipascensis dicta sadrži ukupno devet odredaba zakona, od kojih su neke sačuvane samo u fragmentima. Nažalost, ne znamo koliko je ukupno odredaba sadržavao originalni tekst zakona. Prvi paragraf zakona odnosio se na prodaje rudničkih jama kolonima i ticao se poreske politike koja se primjenjivala unutar rudničkog distrikta.²⁹⁰ Rimska država oporezivala je svaku aktivnost i prodaju obavljenju na području rudničkog distrikta. Porez na prodaju koji se morao platiti prilikom svake prodaje iznosio je 1 % od ukupne vrijednosti.

Naplata poreza izdavala se u zakup a obaveza plaćanja poreza uvijek je padala na prodavce, osim u slučaju kada je prodaju napravio prokurator rudnika po naredbi cara. U tom slučaju 1% poreza na prodaju plaćao je kupac.²⁹¹ Sve prodaje na teritoriji rudničkog distrikta morale su biti obavljene putem javne aukcije. Porez je obuhvatao i onu robu koja je za vrijeme aukcije bila povučena iz ponude. Osim poreza na prodaju, unutar rudničkog distrikta Vipaske izdavale su se u zakup i koncesije na aukcije.

Jasno je da je rimska država zahtijevala da se sve prodaje unutar rudničkog distrikta moraju obaviti isključivo putem javne aukcije kako bi se naplatio porez na svaku prodaju. Kada je riječ o rudničkim jamama koje je prokurator rudnika prodavao putem javne

²⁸⁶ *IRPac* 121.

²⁸⁷ Hirschfeld 1905, 160.

²⁸⁸ Habicht 1969, 88- 92, br. 44.

²⁸⁹ *Dig.* 50, 16, 239.

²⁹⁰ *Vip* 1,1.

²⁹¹ *Vip* I, 1–2.

aukcije, porez zakupcu koncesija na aukcije plaćao je kupac na isti način kao što je plaćao i porez na prodaju. Svaka prodaja koju je obavljao rudnički prokurator bila je napravljena u ime cara tj. države, te se otuda čini logičnim da je ovaj član zakonika oslobađao prodavca obaveze plaćanja poreza. Sav teret prelazio je na kupce državne imovine.²⁹²

Rimska država izdavala je u zakup javna kupatila kao i sve trgovačke i zanatske usluge. Svaka od pomenutih djelatnosti bila je uređena posebnom odredbom zakona, koja je jasno propisivala uslove pod kojima su pojedinci mogli pružati pomenute usluge. Javna kupatila su svakako bila jedan od važnih segmenata života unutar rudničkog distrikta.²⁹³

Zakupac javnih kupatila mogao je da ima onoliko partnera koliko je htio i njemu su se nakon zakupa predavala na upotrebu javna kupatila sa neophodnom opremom i inventarom, koji je bio dužan da održava i vrati u prvobitnom stanju nakon isteka zakupa. Zakupac i njegovi partneri imali su pravo da izdaju u zakup javna kupatila podzakupcima. Oni su morali da ih pravilno održavaju ili su u suprotnom bili novčano kažnjeni.

Pružanje obučarskih usluga izdavalo se u zakup a stanovnicima rudničkog distrikta bilo je zabranjeno da prave ili popravljaju obuće ili kaiše, koje su obično pravili obučari.²⁹⁴ Međutim, imali su pravo da popravljaju vlastitu obuće ili, ukoliko su bili robovi, obuće svojih gospodara. Zakupac je, sa svoje strane, bio dužan da ponudi sve vrste obuće na prodaju. U suprotnom je svako imao pravo da je kupi gdje god je to htio.

Zakupac je imao pravo da onim licima koja su neovlašteno pružala obučarske usluge zaplijeni nakovanj i da ga proda u skladu sa zakonom o rudnicima željeza.²⁹⁵ Odredba *Vip I, 4* jeste jedinstveno svjedočanstvo o postojanju zakona o rudnicima željeza u vrijeme dinastije Antonina. Klod Domerg smatrao je da je praksa zakupa obučarskih usluga na teritoriji distrikta, koja je podrazumijevala i konfiskaciju nakovnja u okviru kazne za sve one koji su bespravno pružali takve usluge, zahtijevala donošenje posebnog zakona, koji je izdiktirao prokurator rudnika *Vipaske*.

²⁹² *Vip I, 2, 6.*

²⁹³ *Vip I, 3.*

²⁹⁴ *Vip I, 4.*

²⁹⁵ *Vip I, 4, 2.*

Takav zakon važio je isključivo na teritoriji rudnika Vipaske.²⁹⁶ Za razliku od Domerga, postojali su i oni istraživači koji su smatrali da je pomenuta odredba svjedočila o postojanju zakona o rudnicima željeza koji je važio na teritoriji cijelog Carstva.²⁹⁷ Alvaro Dors smatrao je da se *lex ferrariarum* odnosila na porez na proizvode od željeza unutar distrikta, pri čemu nije razmatrao pitanje da li je zakon o rudnicima željeza postojao kao poseban zakon ili je bio samo jedno od poglavlja *Lex metallis dicta*.²⁹⁸

Antonio Mateo sugerisao je da su naplata poreza na nakovnje i na upotrebu željeza na teritoriji svake provincije bili u rukama zakupaca fiska i da je stoga *lex ferrariarum* regulisala njihova prava, premda ostaje nejasno da li se ovaj zakon odnosio na oporezivanje ekstrakcije željezne rude ili na oporezivanje prodaje predmeta od željeza.²⁹⁹ Ovo bi učinilo mogućim koegzistenciju rudara koji su eksploatisali željeznu rudu i zakupaca poreza na takve prodaje, bez obzira na to da li je riječ o fazi proizvodnje ili prodaje, što bi bilo u skladu sa modelom prodaje rudničkih jama koji je postojao na prostoru Vipaske.³⁰⁰ On je, takođe, ukazao na činjenicu da je zakon o rudnicima željeza navjerovatnije napisan u vrijeme cara Vespasijana, a svoju tvrdnju obrazlagao je referencom u natpisu cara Hadrijana, pronađenom u Afrodizijas, kojom se utvrđuju pravila za prodaju željeza na području Male Azije.³⁰¹

U ulozi zakupaca obučarskih usluga, ali i ostalih zanatskih usluga, mogla su se javiti i ona lica koja su živjela u drugim dijelovima Španije ili rimske države, a koja su lokalno bila predstavljena preko svojih predstavnika. Osim obučarskih usluga, fisk je u zakup izdavao i brijačnice.³⁰² Jedino oni koji su zakupili pravo na držanje brijačnica imali su mogućnost da na teritoriji cijelog rudničkog distrikta naplaćuju svoje usluge. Vlasnici čistionica takođe su morali da zakupe od rimske države pravo na pružanje svojih usluga, a mogli su da imaju i podzakupce.³⁰³ Fisk je izdavao u zakup i korištenje rudničkog

²⁹⁶ Domergue 1983, 87.

²⁹⁷ Täckholm 1937, 102.

²⁹⁸ D'Ors 1953, 96.

²⁹⁹ Mateo 2001, 192.

³⁰⁰ Ibid. 192.

³⁰¹ Ibid. 191.

³⁰² Vip I, 5.

³⁰³ Vip I, 6.

otpada i kamenih gromila koje su se nalazile u neposrednoj blizini rudnika.³⁰⁴ Zakonom je bilo zabranjeno unošenje rudnog otpada ili kamenih gromila sa drugih rudničkih iskopina unutar teritorije rudničkog distrikta Vipaske.³⁰⁵ Cilj same odredbe bila je namjera države da osigura prihode onima koji su prethodno zakupili poreze na rudnički otpad i kamene gromile. Zakon je određivao da su zakupci u slučajevima kada nisu bili u mogućnosti da naplate potraživanja imali pravo da konfiskuju pripremljeno kamenje i očišćeni otpad. Robovi i oslobođenici koji su radili u radionicama ili topionicama svojih gospodara bili su izuzeti od odgovornosti. Jedina djelatnost koja nije bila oporezovana na teritoriji cijelog rudničkog distrikta Vipaske bilo je obrazovanje.³⁰⁶

Posljednja odredba zakona nažalost nije sačuvana u cjelini ali zbog svoje specifičnosti zaslužuje da joj se posveti više pažnje.³⁰⁷ U pitanju je odredba zakona koja se odnosila na izdavanje u zakup državnog poreza, tzv. *pittaciarium*, koji se plaćao kad je kolon uzimao u posjed rudničko zemljište ili rudničke jame. Diskusija u vezi sa devetom odredbom zakona vodila se oko tumačenja dijela teksta koji kaže: *puteum locum] | que putei iuris retinendi causa usurpabit occupabitue e lege metallis dicta*, a izraz koji je pobudio najviše pažnje jeste *usurpabit occupabitue*.

Karl Felkel i Alvaro Dors u ovom izrazu vidjeli su redundantni smisao tj. oba glagola su tumačili kao sinonime.³⁰⁸ Karl Felkel smatrao je da izraz *usurpabit occupabitue* predstavlja jedinstven koncept, pri čemu zakon dopušta pravljenje razlike između *usurpatio iuris retinendi causa* i *occupatio ex lege metallis dicta*.³⁰⁹ Alvaro Dors smatrao je da ovaj zakonski tekst stavlja akcenat na *causa retinendi iuris* oba glagola, jer su se oba odnosila na jedan individualni čin, iako značenje oba glagola dopušta određene razlike u tonu.³¹⁰ Jedino bi se na takav način, po njemu, mogla objasniti činjenica da se u naslovu ove odredbe zakona koristi *usurpatio* kao opšti pojam bez referenci o *occupatio*,

³⁰⁴ Vip I, 7.

³⁰⁵ Vip I, 7, 3.

³⁰⁶ Vip I, 8.

³⁰⁷ Vip I, 9: *Usurpationes puteorum siue pittaciarium. Qui intra fi[n]es metalli Vipascensis puteum locum] | que putei iuris retinendi causa usurpabit occupabitue e lege metallis dicta, b[ideo proximo quod usurpauerit occupa] || uerit apud conductorem socium actoremue huiusce uectigalis profiteatu[r]...*

³⁰⁸ Voelkel 1914, 188; D`Ors 1953, 107.

³⁰⁹ Voelkel 1914, 187.

³¹⁰ D`Ors 1953, 109.

što je jedini termin koji koristi *Lex metallis dicta*. Za razliku od njih, Žil Vandevr, Ernest Šenbauer i Klod Domerg vjerovali su da je riječ o glagolima koji označavaju dva različita načina sticanja rudničkog prava. Oni, međutim, iako su stavljali akcenat na razlike u značenju glagola, nisu bili jedinstveni u svojim objašnjenjima. Žil Vandevr je smatrao da se *occupatio* odnosilo na uzimanje u posjed rudničke jame koja je tek otvorena, dok se zauzimanje napuštenih rudničkih jama u slučaju kada je prokurator rudnika oduzeo pravo raspolaganja prethodnom kolonu označavalo sa *usurpatio*.³¹¹ Ernest Šenbauer je tumačio ovu odredbu zakona u korist ideje o postojanju dva različita legalna režima u rudnicima Vipaske.³¹² Prvi je podrazumijevao pravo kolona na polovinu ekstrahovane rude iz rudničke jame koju je prethodno zauzeo, pri čemu je morao da plati *pittaciarium*. Ovaj režim imao je privremeni karakter i vjerovatno je morao biti obnovljen svakih pet godina kroz novu isplatu *pittaciarium-a*, što je prethodilo činu *usurpatio*.

Klod Domerg je u ovoj odredbi zakona prepoznao smjenu pravnog režima, čime je i objašnjavao izraz *iuris retinendi causa usurpare occupavere* u Vip I, 9, ali nije koristio ovaj izraz kao osnovu za moguću rekonstrukciju rudničkog režima.³¹³ Antonio Mateo je smatrao da je krajnji cilj ove zakonske odredbe bilo dopuštenje kolonima da zadrže prava na rudničke jame u kojima je tekao proces eksploatacije ukoliko ih neki spoljni faktor bude spriječio u tome. Takva situacija mogla se desiti prilikom promjene fiskalne administracije i dolaska novog prokuratora ili prilikom promjene dinastije. Otuda se izraz „zbog zadržavanja prava“ ne može odnositi na glagol *occupare*, kako su smatrali Dors i Felkel, već isključivo na glagol *usurpare*.³¹⁴

U slučajevima kada se tek dodjeljivalo pravo na rudničke jame, govori se o *ius occupandi* (Vip II, 3-5) a kada je dolazilo do oduzimanja rudničkog prava od trenutnog kolona i dodjeljivanja rudničke jame drugima, govorilo se o *usurpatio*. Prema tome, kolon koji bi zauzeo putem *occupatio* rudničku jamu nije mogao polagati pravo na *iuris retinendi causa* jer je on činom zauzimanja sticao rudnička prava, a ne zadržavao.³¹⁵

Usurpatio je morala biti realizovana u prisustvu prokuratora, nakon čega je dolazilo do

³¹¹ Vendeuvre 1910, 46.

³¹² Schönbauer 1929, 57, 109.

³¹³ Domergue 1983, 100–102.

³¹⁴ Mateo 2001, 200–206.

³¹⁵ Ibid. 205.

isplate *pittacarium-a* njegovom zakupcu u roku od dva dana, kako jasno propisuje sama odredba. Sama procedura odnosila se na već otvorene rudničke jame kao i na rudničko zemljište na kojem će se tek započeti eksploatacija, što objašnjava činjenica da je bilo moguće *usurpare iuris retinendi causa* rudničku jamu ali i rudničko zemljište *puteus locusque putei*. Zakonska odredba pominje i rudničke jame i rudničko zemljište i time ih zakon razlikuje po ovoj osnovi ne samo zato što se zadržavanje rudničkog prava stečenog kroz *usurpatio* odnosi i na jedno i na drugo već i zbog toga što će se *occupatio* koje će u budućim kupovinama regulisati *lex metallis dicta* moći podjednako odnositi na rudničko zemljište koje će tek biti eksploatisano i na one rudničke jame gdje je došlo do oduzimanja rudničkih prava prethodnim kolonima.

U oba slučaja isplata *pittacarium-a* bila je neophodna. Prirodno je očekivati da su se koloni odlučivali da zadrže rudničke jame koje su već bile eksploatisane, što objašnjava činjenicu da se u naslovu govori o *usurpationes puteorum* a ne o rudničkom zemljištu koje tek treba da bude eksploatisano. Ukoliko se prihvati da je *usurpatio* u ovoj odredbi bio čin koji je imao za cilj da sačuva pravo na rudničke jame i zemljište u kojima su koloni već obavljali eksploataciju na početku fiskalnog režima, bilo je neophodno za njih da koriste jednu tablicu koja bi svjedočila o posjedovanju rudničkih jama ili zemljišta još odranije i da je čuvaju za slučaj intervencije fiska kako bi je iskoristili kao dokaz svog vlasništva.

Tablicu bi postavio kolon u trenutku zauzimanja rudničke jame ili rudničkog zemljišta i kasnije bi platio porez, ili mu je predavao zakupac nakon što bi platio porez.³¹⁶ Osim toga, zauzimanje rudničkog zemljišta koje je bilo eksploatisano dugo vremena zahtijevalo je postavljanje tablica, to bi se promijenilo u budućnosti u slučaju *occupatio* rudničke jame ili rudničkog zemljišta koje je postalo slobodno. To objašnjava zašto ova odredba u samom naslovu zakona govori o *usurpationes puteorum sive pittacarium*.³¹⁷

Prema Mateu, ova odredba zakona nije koristila pojam *usurpatio* u opštem smislu, kako je smatrao Dors, niti je zaboravila da stavi dan koji je uključivao novi oblik eksploatacije, kako je smatrao Domerg³¹⁸, već radije da je bilo neophodno koristiti *pittacium* kao element pokazivanja vlasništva nad trenutnom eksploatacijom. Otuda nije bilo dovoljno

³¹⁶ D'Ors 1953, 106–107.

³¹⁷ Mateo 2001, 205.

³¹⁸ Domergue 1983, 102.

koristiti u naslovu samo *pittaciarium* da bi se opisao sadržaj cijele odredbe, u kojoj je obaveza svjedočenja (dokazivanja) pred zakupcem ovih poreza bila nametnuta.³¹⁹ Kolon koji je predstavljao svoju *occupatio* preko tablice ili *pittacium*, koja je dala ime samom porezu, kao i kolon koji je zadržavao pravo preko *usurpatio* nad onim što je do tada bilo njegovo nisu bili obavezni deklarirati svoj položaj preko jedne deklarativne tablice. Međutim, oba su imala svjedočiti pred zakupcem ovih poreza ili njegovim partnerima ili predstavnikom (*conductorem socium actoremve*) o svojim aktivnostima, bez obzira na to da li je bilo riječ o sticanju vlasništva ili o zadržavanju, što možemo objasniti ako pretpostavimo da je u sklopu rudničkog režima plaćanje *pittaciarium*-a bilo u vezi sa vođenjem registra eksploatacija.

Na kraju, možemo reći da *Lex territorio metalli Vipascensis dicta* svjedoči o potpunom odsustvu municipalne lokalne administracije. Naselje na teritoriji rudničkog distrikta Vipaske bilo je stjecište raznovrstnih aktivnosti, gdje je živjelo stanovništvo različitih profesija, čiji je život bio egzistencijalno vezan za rudnike. Odredbe zakona jasno pokazuju da je to područje, omeđeno *fines metallorum*, bilo izuzeto od ostatka provincijske teritorije i da je bilo subjekt direktno potčinjen lokalnom prokuratoru. Ovo je značilo da je prokurator rudnika u sklopu svojih nadležnosti objedinjavao i sudsku i izvršnu vlast.

Odredbe zakona pružaju nam jedinstvenu priliku da sagledamo cijeli spektar nadležnosti koje je on imao. Njegova glavna dužnost bila je da prodaje i izdaje u zakup imovinu u vlasništvu fiska kao i da nadgleda sakupljanje poreza. On je u pravom smislu riječi bio predstavnik carske blagajne i branilac njenih interesa na terenu. Kao predstavnik sudske i izvršne vlasti lokalni prokurator kažnjavao je sve one koji bi kršili zakon. Kazna za prekršioce zakona izvršavana je u njegovom prisustvu, a protjerivanje sa teritorije rudničkog distrikta dešavalo se isključivo na zapovijest prokuratora. Njegove naredbe regulisale su radno vrijeme javnih kupatila, kao i cijene. Bio je nadležan za naplaćivanje svih novčanih kazni kolonima i zakupcima u slučaju neispunjavanja preuzetih obaveza na vrijeme, kao i za konfiskaciju rudničkih jama.

Rimska država je preko rudničke legislative nastojala regulisati sve prodaje i novčane transakcije napravljene unutar rudničkog distrikta. Sve zanatske i trgovačke usluge

³¹⁹ Mateo 2001, 206–207.

izdavale su se u zakup kao i naplata poreza na prodaju a koncesionari su imali monopol na teritoriji cijelog rudničkog distrikta. Odredbe *Lex territorio metalli Vipascensis dicta* upoznaju nas sa različitim vrstama zakupaca. Svi zakupci su mogli da imaju partnere ili da budu predstavljeni na terenu preko svojih predstavnika. Takođe, imali su pravo da uzimaju zalog garancije od svojih klijenata.

U prvu grupu spadaju zakupci različite vrsta poreza kao što su: zakupci 1 % poreza na prodaju, zakupci koncesija na javne aukcije, zakupci poreza na rudnički otpad i kamene gromile i konačno zakupci poreza na prodaje rudničkih jama, tzv. *pittaciarium*. U drugu grupu zakupaca spadali su oni koji su zakupljivali pružanje različitih usluga kao što su: obučarske radnje, brijačnice, čistionice i javna kupatila. Oni su mogli da imaju i podzakupce i isključivo oni i njihovi podzakupci imali su pravo da kao monopolisti pružaju svoje usluge na teritoriji cijelog rudničkog distrikta Vipaske.

2.4.2. LEX METALLIS DICTA

*Lex metallis dicta*³²⁰ je zakon ispisan na bronzanoj tablici koja je pronađena 1906. godine u blizini rudnika na prostoru Aljustrela. Zakon je u formi pisma poslan Ulpiju Elijanu, prokuratoru ovdašnjih rudnika, i datovan je u vrijeme vladavine cara Hadrijana. Datovanje je izvršeno na osnovu indikacija iz samog teksta, a zakon se pominje i u posljednjem paragrafu teksta *Lex territorio metalli Vipascensis dicta*.³²¹

Pismo je poslao car, ili carski legat provincije ili prokurator koji je bio nadležan za rudnike jedne ili više iberških provincija. Zakonske odredbe napisane su u Rimu i imale su opšti karakter. U tekstu zakona ni na jednom mjestu izričito se ne spominje Vipaska, osim što se same odredbe odnose na rudne depozite srebra i olova.

Do danas napisane su brojne studije u kojima su data različita tumačenja odredbi zakona i u kojima je centralno pitanje bio status rudničkih jama nakon njihove prodaje kolonima. Zakon, nažalost, nije sačuvan u cjelini i mi raspolazemo samo sa dvanaest odredaba. Prvih pet odredaba zakona odnosile su se na proceduru prodaje rudničkih jama kolonima i utvrđivale su način na koji su koloni sticali svoja prava.³²²

³²⁰ AE 1906, 151; Girard, Senn 1977, 586–589.

³²¹ Vip, I, 9.

³²² Vip II, 1: *Aug. praesens numerato. Qui ita non fecerit et conuictus erit prius coxisse uenam quam pretium, sicut | supra scriptum est, soluisse pars occupatoris commissa esto et puteum uniuersum proc(urator) metallorum | uendito. Is, qui probauerit ante colonum uenam coxisse quam pretium partis dimidia ad fiscum pertinen|tis numerasse, partem quartam accipito.* Vip II, 2 : *Putei argentari ex form[a] exerceri debent quae|hac lege continetur; quorum pretia secundum liberalitatem sacratissimi imp(eratoris) Hadriani Aug. obser|uabuntur, ita ut ad eum pertineat proprietas partis, quae ad fiscum pertinebit, qui primus pretium puteo fecerit | et sestertia quattuor milia nummum fisco intulebit.* Vip II, 3: *Qui ex numero puteorum quinque unum | ad uenam perduxerit, in ceteris, sicut supra scribuntur, opus sine intermissione facito ; ni ita fecerit, alii |occupandi potestas esto.* Vip II, 4: *Qui post dies XXV praeparationi impensarum datis opus quidem || statim facere coeperit, diebus autem continuis decem postea in opere cessauerit, alii occupandi | [i]us esto.* Vip II, 5: *Puteum a fisco uenditum continuis sex*

Početak prvog paragrafa zakona nije sačuvan, a prva rečenica završavala se naredbom da se isplate rudničkih jama moraju obaviti odmah i na licu mjesta.³²³ Upravo je prva odredba zakona, tačnije njen dio koji glasi *partis dimidia ad fiscum pertinentis*, bila osnova za različita tumačenja statusa rudničkih jama nakon njihove prodaje kolonima. Glavno pitanje oko kojeg će se decenijama voditi diskusija jeste da li je fisk prodavao kolonima rudničke jame, koji su pritom sticali pravo vlasništva tj. *proprietas*, ili ih je izdavao u zakup. Utvrđivanje glavnih aspekata pravnog režima rudnika Vipaske jeste od suštinskog značaja za razumijevanje svih promjena koje su uvedene u rudničkom sektoru početkom Carstva. Upravo iz tog razloga upoznaćemo se detaljnije sa stavovima svih istraživača koji su se bavili pitanjem statusa rudničkih jama.

Antonio Mateo je u okviru istraživanja pravnog statusa rudničkog zemljišta u vrijeme principata proučavao stavove svih istraživača koji su se bavili odredbama *Lex metallis dicta*.³²⁴ U prvu grupu svrstao je većinu naučnika koji su zastupali tezu o režimu podjele rude napola između fiska i kolona i koji su u kolonima vidjeli zakupce fiska. U ovu grupu naučnika ubrajaju se istraživači kao što su: Mispule, Kik, Vandevr, Rostovcev, Magejžo, Flah i Domerg.³²⁵ Na drugoj strani bila je nekolicina naučnika koji su smatrali da takav režim nije nikad postojao u rudnicima Vipaske i pritom su nudili svoje argumente u korist režima prodaje rudničkih jama kolonima. U drugu grupu istraživača spadaju Felkel, Šenbauer i Dors a njima se pridružio i Mateo.³²⁶

Zajednički stav istraživača prve grupe jeste da je osnovna karakteristika pravnog režima Vipaske bila podjela rude napola između fiska i kolona koji su je ekstrahovali. Ova teza nalazi se u osnovi svih ponuđenih interpretacija, gdje su prisutne i razlike u tumačenjima, ali isključivo u nijansama. Prvi od njih bio je Žan Baptist Mispule, koji je svoje stavove o pravnom rudničkom režimu Vipaske izložio u tri rada. Prva dva rada objavio je 1907. godine³²⁷ a treći rad, koji je u stvari ponovno izdanje publikacije iz 1907, objavio je kao

mensibus intermissum alii occupandi ius | [es]to, ita ut, cum uenae ex eo proferentur, ex more pars dimidia fisco salua sit.

³²³ Vip II, 1, 3.

³²⁴ Mateo 2001, 87–166

³²⁵ Ibid. 66–114.

³²⁶ Ibid. 115–166

³²⁷ Mispoulet 1907, 20–32.

monografiju 1908. godine.³²⁸ Monografija iz 1908. godine predstavlja studiju o zakonicima rudnika Vipaske, u kojoj je najviše pažnje posvetio kontinuitetu rimskog prava u oblasti rudarstva kao i mogućnostima da se principi modernog rudničkog prava pronađu u srednjovjekovnim rudničkim statutima.

Što se tiče pravnog režima rudničke eksploatacije iz Vipaske, vjerovao je da je *Vip II* uspostavljala različite modele sticanja rudničkih jama. Na prvom mjestu to su rudničke jame koje su koloni sticali kroz zauzimanje *occupatio* a koje je pratila prodaja³²⁹, drugi model bio je kroz zauzimanje bez prodaje³³⁰ i konačno treći model bila je prodaja rudničkih jama na javnoj aukciji³³¹.

Posljednjim načinom sticanja rudničkih jama bile su obuhvaćene i one rudničke jame koje su prethodno konfiskovali od kolona zbog nepoštovanja zakonskih odredaba (*putei adsignati* koje pominje *Vip II*,18). Tri načina sticanja rudničkog prava, kako ih opisuje Mispule, imaju jednu zajedničku konstantu a to je *sharecropping*, tj. podjela rude između fiska i kolona, pri čemu je od ponuđena tri načina eksploatacije najčešći bio zauzimanje rudničke jame, nakon čega je slijedila eksploatacija. Ovakva praksa, koja je rezervisala pravo fisku da zadrži polovinu rude iz tih rudničkih jama, kakav god da je bio način njihovog sticanja, potvrđuje da je Vipaska zadržala određene karakteristike legalnog režima koji je prethodio rimskom.³³²

U svim navedenim slučajevima fisk je polagao pravo na polovinu rude koju je iskopao kolon. Kada se radi o sticanju rudničkih jama zauzimanjem od strane kolona koje je pratila prodaja, Mispule je potvrdio ovog modela pronašao u prve dvije odredbe *Vip II*³³³, koje su se odnosile na sticanje putem zauzimanja starih napuštenih jama. Kolon je sticao vlasništvo nad polovinom rudničke jame, uz obavezu prema fisku da kupi i drugu polovinu, pri čemu se režim prodaje razlikovao zavisno od toga da li je bila riječ o srebru ili bakru.

Ova vrsta zauzimanja, koju je pratila prodaja, po Mispuleu, bila je sistem iz prve faze primjene zakona, koji je zatim napušten u korist dodjeljivanja rudničkih jama u skladu sa

³²⁸ Mispoulet 1908, 345–391, 491–537.

³²⁹ Ibid. 363.

³³⁰ Ibid. 364.

³³¹ Ibid. 367.

³³² Mateo 2001, 94–95.

³³³ Vip,II, 1–2.

formom na koju se odnose članovi *Vip, II*, 3 i 4.³³⁴ Režim zauzimanja jama o kome govore članovi *Vip, II*, 3, 4, po njemu, odnosi se na sticanje rudničkih prava zauzimanjem onih rudničkih područja na kojima će se tek otvoriti rudničke jame (*locus*) a ne putem zauzimanja starih napuštenih jama. U ovom slučaju, kolon nije morao fisku platiti cijenu jer će rudnička jama biti rezultat njegovog vlastitog rada.³³⁵

Ovo zauzimanje otuda nije bilo praćeno prodajom kao u prethodnom slučaju, u kojoj je fisk kroz cijenu prodaje naplaćivao i prednost jer novi kolon nije morao da iskopa rudno okno, a način sticanja bio je uobičajeniji kako su se prodaje nakon zauzimanja jedino primjenjivale u slučaju već korištenih rudničkih jama. Mispule je tumačio paragrafe *Vip II*, 3 i 4 tako da je kolon i u starim rudničkim jamama u kojima zauzimanje prati prodaja i u rudničkim jamama koje su tek iskopane, bio u opasnosti da izgubi svoja prava ukoliko bi prestao sa radovima u roku od 10 dana.³³⁶

U slučajevima prekida, po njemu, fisk daje pravo bilo kojem kolonu da zauzme ovu rudničku jamu besplatno i pored toga što novi kolon nije radio na otvaranju tj. iskopavanju rudničke jame, niti je platio cijenu za zauzimanje starog napuštenog okna. Na ovaj način zauzimanje pokriva različite slučajeve, jer su neki koloni platili cijenu zauzimanja rudničke jame, drugi nisu plaćali jer su cijenu platili drugi, i na kraju nisu radili na njenom iskopavanju, niti su opet morali da plate za otvaranje rudničke jame.

Treći način sticanja rudničke jame, po Mispuleu, jeste režim prodaje rudničkih jama koje je obavljao fisk na javnoj aukciji. On ovaj režim posmatra tako da on uključuje i srebrna okna *adsignati*, o kojima se govori u *Vip, II*, 18.³³⁷ Prodaja na javnoj aukciji razlikuje se od prodaja opisanih u *Vip, II*, 1 i 2 za stare rudničke jame, koje su prethodno bile zauzete, jer se u tim slučajevima prodavala samo polovina rudničke jame, dok se državna prodaja na javnoj aukciji odnosila na cijelu rudničku jamu.

Mispule smatrao je da, kada je riječ o zauzimanju starih korištenih rudnih jama, dešavalo se da je fisk oduzimao dio koji je pripadao kolonu i ova sankcija pokrivena je odredbom *Vip, II*, 1, kojom se naređuje konfiskacija i prodaja *puteus universus*, koju je prethodni kolon zauzeo jer je otopio rudu prije nego je platio fisku njegovu polovinu. Za Mispulea,

³³⁴ Mispoulet 1908, 363.

³³⁵ Ibid. 364.

³³⁶ Mateo 2001, 91.

³³⁷ Mispoulet 1908, 386.

rudničke jame koje su kupljene na aukciji imale su poseban režim dekadencije rudničkog prava određenog članom *Vip, II, 5*. Ono što ga je navelo da pretpostavi vezu između odredaba *Vip, II, 1* i *Vip, II, 5* jeste činjenica da *Vip, II, 1* obezbjeđuje prodaju *puteus universus*, dok *Vip, II, 5* govori o *puteum a fisco venditum*. U oba slučaja bila je riječ o prodaji rudničkih jama u cjelini.³³⁸

U ovom posebnom režimu dekadencije kupci na javnoj aukciji plaćaju cijenu za cijelu rudničku jamu i gube svoje pravo ukoliko odlože rudničke aktivnosti na šest mjeseci, za razliku od onih koji su stekli pravo zauzimanjem i koji su gubili svoje pravo ukoliko bi prekinuli eksploataciju na 10 dana. Mispule zaključuje da je fisk imao pravo svakome ko je stekao rudničku jamu uzeti polovinu proizvedene rude. Odredbu *Vip, II, 5* Mispule tumači tako da fisk zadržava polovinu rude *ex more*, tj. po običaju, što bi značilo i u svim drugim slučajevima jer praksa aproprijacije polovine rude od strane fiska ne bi bila ograničena samo na slučaj zauzimanja preko dekadencije zakona kojim se kupovala rudnička jama na javnoj aukciji.³³⁹ Za Mispulea na osnovu njegovog tumačenja *ex more pars dimidia salva sit* legalni režim Vipaske bio je *colonia partiaria*.³⁴⁰

Nakon što je jasno potvrdio podjelu rude kao glavni princip sistema eksploatacije rudničkih jama, Mispule je napravio i paralelu između ovog režima i eksploatacije državnog zemljišta na prostoru sjeverne Afrike.³⁴¹ To je bila druga glavna tema svih studija krajem XIX i početkom XX vijeka, nakon što su otkrivena četiri veoma važna natpisa koji su se odnosili na režim eksploatacije carskih domena u Africi.³⁴²

Pravni režim državnog zemljišta na prostoru sjeverne Afrike kao glavni argument u kasnijim diskusijama koristiće autori koji su branili zakonsku formu podjele rude između fiska i kolona. Iako je prvi napravio takvu paralelu, Mispule se u svojim radovima nije bavio pomenutim natpisima sa područja sjeverne Afrike.

Njegova vizija legalnog režima Vipaske može se svesti na nekoliko zaključaka. To je prije svega raznovrsnost načina sticanja rudničkog prava, režim podjele rude *sharecropping* i na kraju paralelizam sa carskim domenima na prostoru sjeverne Afrike.

³³⁸ Mateo 2001, 93.

³³⁹ Mispoulet 1908, 369.

³⁴⁰ Mateo 2001, 89–90.

³⁴¹ Mispoulet 1908, 351, 357, 389.

³⁴² *FIRA*. I, 100–103.

Njegovi zaključci, uz određene nijanse, javljaće se unutar dominantne doktrine koju je slijedila većina istraživača.

Sam Mispule ukazaće ipak i na određene slabosti sopstvenih zaključaka u recenziji Rostovcevog rada o rimskom kolonatu. U svojoj recenziji Mispule kaže: „Rostovcev prihvata interpretaciju koju sam dao. Rudničke jame sticale su se zauzimanjem i prodajom na aukciji po fiksnoj cijeni od strane administracije. Kupac postaje vlasnik polovine rudničke jame a za drugu polovinu mora da plati porez prije nego što počne da topi rudu, polovina ove rude pripada fisku. Međutim, nema potrebe, kao što sam već učinio, da pravim razliku između dvije kategorije rudničkih jama niti između njihove lokacije. Priznajem da ovo posljednje pitanje mora biti podložno daljim istraživanjima.“³⁴³

Eduard Kik se bavio proučavanjem pravnog režima Vipaske u radovima koje je objavio početkom XX vijeka. Glavna ideja njegovih istraživanja jeste da zakoni rudnika Vipaske nisu dodjeljivali pravo vlasništva nad rudničkim jamama, jer su one bile u vlasništvu fiska, nego isključivo vlasništvo nad ekstrahovanom rudom. Rudničko pravo se ovim putem sticalo na različite načine. Njegov prvi rad, koji je objavljen 1907. godine, razlikuje dva načina sticanja rudničkog prava, prodaja i zauzimanje rudničkih jama.³⁴⁴

Kada je riječ o sticanju rudničkih jama putem prodaje, Kik je smatrao da je fisk prodavao rudnička prava na pojedinačne rudničke jame ili više njih na javnoj aukciji. Tablice iz Vipaske odnose se na one kupce koji su kao koloni na javnoj aukciji kroz ovakve prodaje stupali u direktan odnos sa fiskom, pri čemu je ovaj odnos uključivao i veoma kompleksan ugovor koji je imao karakteristike različitih vrsta ugovora.³⁴⁵

Ovim ugovorom kolon je sticao pravo da ekstrahuje polovinu rude. Takođe, bio je dužan da radi u rudničkoj jami unutar ograničene površine (*puteus adsignatus*), kao i da prevozi rudu do radionica. Prije nego što otopi rudu, morao je da kupi i drugu polovinu iskopane rude, koja je pripadala fisku po cijeni koju su predstavnici fiska sami određivali.³⁴⁶ Prema Kiku, ovakav sistem postojao je i prije Hadrijana, koji je jedino mogao biti zaslužan za

³⁴³ Mispoulet 1911, 203–211.

³⁴⁴ Cuq 1907, 87–133.

³⁴⁵ Ibid. 104.

³⁴⁶ Ibid. 105.

njegovu reformu u vidu smanjenja tarife koja je služila da se izračuna cijena rude koja je pripadala fisku.

Drugi način sticanja rudničkog prava, po Kiku, bilo je zauzimanje rudničkih jama.³⁴⁷ Odredbe zakona *Vip II* potvrđuju da je svako mogao zauzeti rudničku jamu i zakon koristi pojam *occupator* za sve one koji na takav način steknu rudničko pravo. Ovakav način sticanja rudničkog prava nije bio praćen prodajom rudničkih jama od strane prokuratora.³⁴⁸ Zakon pritom jasno precizira u kojim slučajevima je zauzimanje rudničkih jama dopušteno: nebrigom prethodnog kolona za eksploataciju, pri čemu treća strana može da preuzme iskopinu. Ovakav oblik preuzimanja rudničkog prava može se povezati, prema Kiku, i sa pravom zauzimanja nekultivisanog zemljišta na koje se odnose natpisi pronađeni na području sjeverne Afrike.

U oba slučaja kolon je sticao svoja prava preko *occupatio* i za razliku od onoga što se dešavalo u slučaju prodaje, ovdje on dobija svoje pravo bez naplaćivanja iako je morao platiti porez nazvan *pittaciarium*, koji pominje prva tablica iz Vipaske.³⁴⁹ Kik je smatrao da je *occupator* bio subjekt istih obaveza kao i kolon koji je stekao svoje rudničko pravo kupovinom, uz obavezu da kupi od fiska polovinu ekstrahovane rude prije nego što je počeo sa topljenjem, i gubio je svoja prava ukoliko je otopio rudu prije nego je platio fisku njegovu polovinu.

Eduard Kik je svoj drugi rad posvetio razvoju rudarstva u vrijeme vladavine cara Hadrijana.³⁵⁰ U prvom dijelu detaljno je prikazao politiku cara Hadrijana, koju pominje i odredba zakona iz Vipaske³⁵¹, pri čemu je ponovo naglasio da zakon nije davao pravo vlasništva kolonu nad rudničkom jamom ukazujući na obavezu kolona da dijeli rudu napola sa fiskom.³⁵²

Iako prva odredba zakona govori o prodaji rudničkih jama koje su oduzete *puteum universum proc(urator) metallorum vendito*, Kik tumači prodaju *puteus universus* kao prodaju onoga što rudnička jama sadrži. U drugom dijelu rada modifikovao je svoje ranije stavove. Pojam *adsignatio*, koji je ranije tumačio tako da se on odnosi na

³⁴⁷ Ibid. 112.

³⁴⁸ Ibid. 113.

³⁴⁹ Vip I, 9; Cuq 1907, 114.

³⁵⁰ Cuq 1911, 294–304, 346–356

³⁵¹ Vip, II, 2.

³⁵² Cuq 1911, 298.

ograničavanje eksploatacije prodate jame, sada tumači kao autonoman način sticanja rudničkog prava, uz prodaju i zauzimanje rudničkih jama (*occupatio*), pri čemu je ovaj posljednji imao slobodan karakter.³⁵³

Osim toga, kao i u prvom radu iz 1907. godine Kik ponovo naglašava glavne aspekte druga dva načina sticanja rudničkog prava. Tako je ponovo pokušao objasniti *occupatio* kritikujući njegovo udruživanje sa prodajom, koju je Mispule predstavio kao jedan od načina za sticanje rudničkih prava. Kada je riječ o prodaji, potvrdio je da ona može pogoditi cijelu rudničku jamu ili može biti podijeljena na dijelove. Prodaju cijele jame obavljao je rudnički prokurator *iussu imperatoris*³⁵⁴, dok se na prodaju dijelova jame odnosila odredba zakona koja kaže *partes puteorum, quas (coloni) a fisco emerint*.³⁵⁵ Po Kiku, prodaja tj. kupovina cijele jame mogla se desiti kada je bilo veoma važno da koncesiju bude kupi jedan kolon, dok je prodaja dijelova rudničke jame različitim kupcima dovodila do formiranja jedne slučajne zajednice.³⁵⁶

Žil Vandevr je svoj rad objavio 1910. godine i bavio se režimom rimskog rudarstva na osnovu otkrivenih tablica iz Vipaske.³⁵⁷ U okviru svojih istraživanja polemisaio je sa interpretacijama koje su iznijeli Mispule i Kik. Kao što smo već rekli, oni su smatrali da je bilo koji oblik sticanja rudničkog prava podrazumijevao obavezu podjele rude napola sa fiskom, što je prethodilo prodaji rudničkih jama kolonima. Vandevr je smatrao da bi jedan takav složen sistem bio nepodnošljiv teret za kolone i zbog toga je pokušao da dokaže u svom radu da u pravnom režimu Vipaske, koji je bio posebna rudnička zona tj. distrikt, nije postojao miješani režim već samo *occupatio*, koji je bio rezultat režima podjele rude između fiska i kolona.³⁵⁸

Takav režim, koji je počivao na zauzimanju, bio je dopunjen obavezom po kojoj je kolon morao da kupi i polovinu rude koja je pripadala fisku. Rudnički režim iz Vipaske Vandevr je posmatrao u skladu sa ekonomskim uslovima rudničkih aktivnosti na tom području a poredio ga je sa fiskalnim domenima sjeverne Afrike kao i istraživači prije njega. Na fiskalnim domenima sjeverne Afrike podjela proizvoda napola je, po njemu,

³⁵³ Ibid. 347.

³⁵⁴ Vip, I, 1.

³⁵⁵ Vip, II, 8.

³⁵⁶ Cuq 1911, 348.

³⁵⁷ Vendeuvre 1910.

³⁵⁸ Vendeuvre 1910, 27.

bila podsticana poljoprivrednom eksploatacijom. Žil Vandevr je, prema Mateu³⁵⁹, uočio kontradikcije između *putei occupati* i *putei adsignati* koje se javljaju u *Vip II*, 18 i upućivao na razliku između rudničkih jama zauzetih po prvi put i rudničkih jama koje su napustili prvobitni koloni, što je dopuštalo novo zauzimanje u obliku *usurpatio*, u kojem nije bilo potrebe za određivanje novih ograničenja već je samo dodijeljena koncesija već ograničenih jama *putei adsignati*.³⁶⁰

Kolon koji je dobio koncesiju za eksploataciju novih ili već eksploatisanih rudničkih jama dobijao je 20 dana da pripremi sve neophodne radnje kako bi se otpočelo sa radovima. Relativno kratak period koji je dat kolonima za pripremu trebalo je da spriječi tendenciju gomilanja rudničkih jama. Ukoliko novi kolon nije uspio da ispoštuje rok za početak radova ili ukoliko je prekinuo eksploataciju rudničke jame na 10 dana nakon početka eksploatacije, fisk je oduzimao njegova rudnička prava i dopuštao je novom kolonu da je preuzme, što pominje *Vip, I*, 9 i potvrđuje *Vip, II*, 3 i 4.³⁶¹

Žil Vandevr se ponovo vraćao i na pitanje podjele rude između fiska i kolona. Smatrao je da nakon što je pronađena ruda, režim Vipaske nameće njenu podjelu napola i on u tom smislu tumači dio odredbe zakona koji pominje *pars dimidia ad fiscum pertinens*.³⁶² Takođe, polovina koja je bila rezervisana za fisk nije imala ništa zajedničko sa podjelom rude napola, što su tvrdili Mispule i Kik. Veća kvota koja je prisutna u rudnicima Vipaske, u poređenju sa kvotama proizvoda sa fiskalnih imanja sjeverne Afrike, leži u činjenici da je tu bilo riječ o gotovim proizvodima (med, ulje, vino) dok je u slučaju rudnika Vipaske bila u pitanju sirova ruda.³⁶³

Podjela rude morala se dešavati u topionicama a ne ispred ulaza u same rudničke jame, gdje je kolon morao da kupi rudu koja je pripadala fisku. Vandevr je smatrao da je dio odredbe koji kaže *pretium partis dimidia ad fiscum pertinens* bio vezan za prodaju rude a ne za prodaju polovine rudničke jame.

Prodaja polovine rude koja je pripadala fisku održavala se po danu, po utvrđenoj tarifi, i cijena je morala da bude plaćena prije topljenja rude. Kazna u slučaju nepoštovanja ove

³⁵⁹ Mateo 2001, 101.

³⁶⁰ Vandevre 1910, 112.

³⁶¹ Ibid. 46.

³⁶² Ibid. 70.

³⁶³ Ibid. 81, 107.

odredbe zakona bila je konfiskacija rude koja je pripadala kolonu *pars occupatoris commissa esto*, a prodaju koncesije na javnoj aukciji nadgledao bi prokurator rudnika (*puteum universum procurator vendito*).³⁶⁴ Ovakva prodaja dovođila je do posebnog načina sticanja rudničkog prava koje je bilo drugačije od *occupatio*, pri čemu je novi kupac morao da proizvede i kupi drugu polovinu rude, a nakon što bi platio cijenu (*pretium*), bio je dužan da nastavi sa eksploatacijom. U slučaju da je eksploatacija bila prekinuta duže od šest mjeseci gubio je svoja rudnička prava.³⁶⁵ Antonio Mateo je smatrao da su ovakvi uslovi prodaje dovođili kupca u prilično nezavidan položaj.³⁶⁶ Žil Vandevr je liberalizam cara Hadrijana u slučaju rudnih depozita srebra na prostoru Vipaske o kojem govori odredba *Vip, II, 2*, tumačio kao dozvolu zamjene rude za jednokratnu isplatu od 4.000 sestercija, koju je morao da plati kolon koji je eksploatisao rudničku jamu. Njoj je data vrijednost nakon što je iskopana ruda i otuda potiče odredba *qui primus puteo pretium fecerit* u odredbi *Vip, II, 2*.³⁶⁷ On takođe smatra da se odredba *proprietatis partis quae ad fiscum pertinebit* nije odnosila na samu rudničku jamu već na njen sadržaj.

Kao osnovu za takva tumačenja navodio je odredbe Digesta koje se odnose na pitanja vlasništva, ali njegova interpretacija čini se upitna jer tekstovi koje navodi koriste pojam *proprietatis* isključivo u smislu posjedovanja prava raspolaganja.³⁶⁸ Iako je branio postojanje jednog jednostavnog režima, Vandevr je i dalje zastupao stajalište o podjeli rude između kolona i fiska napola i nije uspio da prepozna način na koji je fisk kolonima prodavao vlasništvo nad rudničkim jamama.

Pitanjima u vezi sa rudničkim režimom na prostoru Vipaske bavio se i Mihajlo Rostovcev. On je analizirao zakone rudnika Vipaske u kontekstu njegove studije o rimskom kolonatu gdje je naglašavao postojanje helenističkog uticaja na rudničku legislativu Vipaske.³⁶⁹ U svojim istraživanjima najviše se bavio odredbama *Lex metallis dicta* smatrajući da one nisu promijenile stanje pod kojim su koloni radili u rudnicima u trenutku njihovog donošenja, dok su odredbe *Lex metalli Vipascensis dicta* ukratko

³⁶⁴ Ibid. 87.

³⁶⁵ Ibid. 106, 56.

³⁶⁶ Mateo 2001, 104.

³⁶⁷ Vendeuvre 1910, 117.

³⁶⁸ Mateo je kritikovao način na koji je Vandevr tumačio odredbe Digesta (v. Mateo 2001, 104, nap. 48).

³⁶⁹ Rostovtzeff 1910.

opisivale *locationes*, koje su postojale u distriktu i koje je mogao izdiktirati carski prokurator u svakom rudniku.

U objašnjavanju pravnog režima Rostovcev je, nasuprot Mispuleu, negirao postojanje drugačijeg oblika sticanja rudničkog prava od zauzimanja *puteus* ili *locus putei*.³⁷⁰ Po njemu, u oba slučaja postoji jedan režim tj. *occupatio* dostupan svakome, nakon čega je kolon morao da plati poseban porez *pittaciarium* zakupcu poreza na prodaju rudničkih jama. Isplatom poreza kolon je dobijao pravo da postavi *pittaciarium* ili deklaraciju o uslovima zauzimanja i postajao je vlasnik polovine rudničke jame. Kolon je morao da započne radove u određenom vremenskom roku, kao i da nastavi sa eksploatacijom bez prekida ili je rizikovao da izgubi stečena prava (*Vip, II, 3-5*) a kada bi pronašao rudu, morao je da kupi i drugu polovinu jame koja je pripadala fisku. Zbog ovog razloga kolon je morao biti pod kontrolom carskog prokuratora, koji je bio nadležan za prodaju, pri čemu je cijena bila prilagođena fiksiranoj rati. Rostovcev je smatrao da je prodaja formalno zadržala oblik dodjeljivanja putem javne aukcije, zbog helenističkog uticaja, jer je ruda iz rudničkih jama bila dodjeljivana po fiksnim tarifama a kolon je u trenutku dodjeljivanja jame već bio otpočeo sa eksploatacijom.³⁷¹

Odredba *Vip, II, 2*, koja govori o prodaji rudnih depozita srebra, sugerije da se puna cijena nije isplaćivala odjednom a isplatu je, kako navodi Rostovcev, morao učiniti lično kolon. Nakon prodaje, rudničku jamu kolonu bi dodijelio prokurator i kolon je mogao otpočeti sa eksploatacijom, uz obavezu da isporuči fisku polovinu dobijene rude, po analogiji sa provizijama za otkrivanje rude, i da nastavi sa eksploatacijom bez prekida. Ukoliko bi prestao sa eksploatacijom na šest mjeseci, gubio je pravo nad rudnim depozitima i drugi kolon je mogao da ih zauzme, za šta nije bila potrebna nova prodaja već samo podjela rude sa fiskom.

Nakon pronalaska bronzanih tablica iz Aljustrela napisani su brojni radovi portugalskih istraživača, među kojima se istakao Kustodio Magejžo.³⁷² On je preveo zakone rudnika Vipaske na portugalski jezik, i dao svoje tumačenje pravnog režima koji je regulisao

³⁷⁰ Ibid. 353, 355.

³⁷¹ Ibid. 357–360.

³⁷² Magueijo 1970, 125–163.

pitivanja sticanja rudničkog prava. Po njemu, postojala su dva različita režima. Prvi, u kojem su rudničke jame bile zauzete, i drugi, u kojem su ih koloni kupovali od fiska.³⁷³

U prvom režimu, kolon ili udruženje kolona otvaraju rudničku jamu ili zauzimaju onu koja je prethodno napuštena, pri čemu plaćaju cijenu zauzimanja tj. *pittaciarium*. Ukoliko pronađu rudu, stiču pravo na polovinu rude koja će biti ekstrahovana, ali također imaju i obavezu da kupuju periodično i drugu polovinu rude, koja je pripadala fisku. Drugi oblik sticanja rudničkih prava bila je kupovina od fiska onih rudničkih jama koje su bile konfiskovane od prethodnih kolona ili onih nad kojima je isteklo pravo koncesije.

U ovom slučaju, Magejžo je smatrao da nije postojao jedan konačan vid prenošenja vlasništva po jedinstvenoj cijeni nego ugovor o zakupu koji je bio obnovljiv, u zamjenu za isplatu u novcu. Tim ugovorom privremeno se daje pravo kolonu da ekstrahuje i topi rudu bez kupovine rudničke jame, koja je u sklopu ovog režima bila u vlasništvu fiska.

Za razliku od Magejža, Diter Flah je u svojoj studiji o odredbama zakona rudnika Vipaske prepoznao tri različita načina sticanja rudničkog prava.³⁷⁴ Prvi način bilo je zauzimanje rudničke jame, koju je pratila isplata *pittaciarium*, nakon čega je kolon sticao *pars occupatoris* i osiguravao mogućnost eksploatacije jame. Nakon što bi pronašao rudu, morao je da prije topljenja otkupi od fiska i drugu polovinu po fiksnoj cijeni od 4.000 sestercija. Nakon što je stekao polovinu, morao je da dâ fisku polovinu rude koja je bila ekstrahovana.

Drugi način sticanja rudničkih prava ostvarivao se ukoliko kolon nije na vrijeme platio cijenu polovine koja pripada fisku, ili je otopio rudu prije plaćanja. U tom slučaju, fisk je konfiskovao rudničku jamu i prodavao je na javnoj aukciji. Novi kolon, osim plaćanja cijene koja je postignuta na aukciji, trebalo je da isporuči (kao i njegov prethodnik) polovinu rude koju je ekstrahovao.

Treći način ostvarivao se u slučaju kada je eksploatacija rudničke jame stečene uz pomoć jednog od prethodna dva oblika bila u prekidu šest mjeseci.³⁷⁵ Fisk je u tom slučaju dopuštao novo zauzimanje, pri čemu novi kolon nije morao platiti novu cijenu, jer ju je fisk već naplatio prethodnom kolonu. Novi kolon bio je dužan da isporuči, kao i u drugim slučajevima, polovinu ekstrahovane rude. Flah je u posljednjem dijelu svoje

³⁷³ Ibid. 129.

³⁷⁴ Flach 1979, 3, 99–448; Flach, 1989, 133–137.

³⁷⁵ Flach 1979, 440.

studije napravio poređenje između rudničkog režima Vipaske koji je prikazan kroz zakone rudnika Vipaske i režima koji je imao carski saltus na području sjeverne Afrike na osnovu *lex Manciana* i *lex Hadriana*.³⁷⁶

Po njegovom mišljenju, koloni su na oba carska domena zadržavali samo dio proizvoda i bili su u opasnosti da izgube svoja prava ukoliko bi prestali sa eksploatacijom, premda su kvote i rokovi za oduzimanje rudničkog prava tj. *ius occupandi* varirale. Koloni na području Vipaske isporučivali su sirovu rudu, dok su zakupci na fiskalnim imanjima sjeverne Afrike morali prvo da obrade proizvode, tj. da sakupe žito, iscijede grožđe ili da proizvedu ulje, pa tek onda da predaju svoju kvotu fisku.

U članku objavljenom 1985. godine³⁷⁷ Flach je ponovo prikazao režim *sharecropping-a* na prostoru rudničkog distrikta Vipaske, ali je uz određeni oprez napravio poređenje između poljoprivrednih dobara u vlasništvu fiska na prostoru sjeverne Afrike i rudnika Vipaske, pri čemu je osnovu za svoja tumačenja pronalazio u Katonovim ugovorima.³⁷⁸

Posljednji i najznačajniji istraživač iz prve grupe autora koji su branili režim podjele rude između fiska i kolona bio je Klod Domerg. On je 1983. godine objavio veoma važnu monografiju o Vipaski.³⁷⁹ U pitanju je veoma opsežna studija nastala na osnovu njegovih terenskih istraživanja. Ona pruža jedan novi aspekt zasnovan na arheološkim istraživanjima uz novu ediciju o dvjema tablicama iz Vipaske, sa prevodom teksta zakona na francuski jezik i komentarima.

Domerg je u svojim istraživanjima veliku pažnju posvetio pravnom statusu rudničkog zemljišta a naročito odredbama *lex metallis dicta*. Njegov najveći doprinos leži u tome što je shvatio da su pravni oblici zakona rudnika Vipaske nastajali postepeno a ne u određenom istorijskom trenutku.³⁸⁰ Domerg je, za razliku od svojih prethodnika, prepoznao četiri različita načina sticanja rudničkog prava na prostoru rudničkog distrikta Vipaske: zauzimanje, prodaja, donacija i dodjela.

U sticanju rudničkih prava putem zauzimanja kolon je birao između potencijalnih lokaliteta određenih za koncesiju, koji god on želi, i ovaj izbor obično je pratila isplata

³⁷⁶ Ibid. 440.

³⁷⁷ Flach 1989, 133–137.

³⁷⁸ Ibid. 136–137. Cf. Mateo 2001, 152–155.

³⁷⁹ Domergue 1983.

³⁸⁰ Mateo, 2001, 111.

pittaciarium-a, kao i eksploatacija rudničke jame, pri čemu su kolon i fisk bili suvlasnici eksploatacije.³⁸¹ Nakon što je pronađena rudna žila, kolon je morao otkupiti dio koji je pripadao fisku, po utvrđenoj cijeni, što mu je dopuštalo da uživa koncesiju pod određenim uslovima. Zbog toga je, prema Domergu, zauzimanje bilo dopunjeno prodajom polovine rudničke jame koja je pripadala fisku. Osim toga, zauzimanje nije bilo jedinstven i identičan režim u svim slučajevima sticanja rudničkog prava jer neka zauzimanja nisu bila praćena isplatom *pittaciarium-a*, niti su bila praćena prodajom dijela koji je pripadao fisku.³⁸²

Drugi način sticanja rudničkih prava bila je prodaja. Ona je postojala ne samo kao dopuna zauzimanju rudničke jame već i u slučaju kada je jame konfiskovao fisk, pri čemu je, smatra Domerg, također postojalo sticanje rudničkih prava kroz prodaju u slučajevima kada je kolon prodavao drugim kolonima rudničku jamu ili svoj udio. Treći način sticanja rudničkih prava bio je putem donacije. Nasuprot svojim prethodnicima, kao što su bili Kik i Mispule, Domerg dodaje kao način sticanja rudničkih prava i donaciju cijele ili dijela rudničke jame od strane jednog kolona drugom.³⁸³

Četvrti način sticanja rudničkog prava, prema Domergu, bila je dodjela u slučaju koncesije što su koloni prezirali.³⁸⁴ Fisk bi besplatno kolonima dodijelio takve koncesije, pod uslovima koji su nam nepoznati, kako bi proizveli maksimalnu količinu rude na jednom rudničkom lokalitetu. U tom smislu, Domerg je imao isti stav kao i Kik, koji je smatrao da je dodjela bila jedan od načina sticanja rudničkog prava i također je stavljao naglasak na to da je bila besplatna. Osim toga, zajednička crta jeste i povlačenje paralela između dodjele rudničkih jama na području rudnika Vipaske i dodjela poljoprivrednog zemljišta sa natpisa na području sjeverne Afrike.³⁸⁵

Pravo koje bi kolon stekao uz pomoć bilo kojeg od ponuđenih četiri načina bilo je da eksploatiše polovinu rudničke jame, uz obavezu da isporuči fisku drugu polovinu proizvedene rude. Domerg je smatrao da koloni fisku nisu isporučivali sirovu rudu, već

³⁸¹ Domergue 1983, 172–173.

³⁸² Ibid. 139.

³⁸³ Ibid. 161; Prodaju i donaciju kao načine sticanja rudničkih prava Domerg je obrazlagao pozivajući se na odredbe zakona *Vip, II*, 8. što je u svojim komentarima kritikovao Mateo, ukazujući na nemogućnost njihovog posmatranja kao posebnih načina sticanja rudničkog prava (v. Mateo 2001, 113).

³⁸⁴ Domergue 1983, 168 - 170, 173.

³⁸⁵ Ibid. 133, 139, 174; v. *CIL VIII*, 8812; *AE*, 1946, 38; *AE* 1957, 175; *AE* 1969/ 70, 696.

su davali novčanu protivrijednost. Odnos između fiska i kolona, po njemu, bio je *colonia partiaria* identičan režimu koji je postojao na fiskalnim imanjima (*saltus africanus*) na području sjeverne Afrike.³⁸⁶ Bitno je naglasiti da se Domerg nakon objavljivanja Mateove studije o pravnom statusu rudničkog zemljišta u doba Carstva, složio sa njegovim glavnim zaključcima o pravnom statusu rudničkih jama nakon njihove prodaje kolonima.³⁸⁷

Nakon što smo se upoznali sa tumačenjima svih istraživača iz prve grupe, možemo sumirati njihove glavne zaključke o pravnom režimu rudnika Vipaske. Svi pomenuti istraživači slagali su se u tome da su postojali različiti načini sticanja rudničkog prava, iako postoje razlike u samoj klasifikaciji. Različiti načini sticanja rudničkog prava odnosili su se na režim eksploatacije, čija je glavna karakteristika bila podjela rude između kolona i fiska, tj. sistem *sharecropping* ili *colonia partiaria*. Podjela rude između fiska i kolona mogla je biti i u formi novčane protivrijednosti polovine rude. Ovaj režim bio je paralelan režimu poljoprivredne eksploatacije na fiskalnim domenima sjeverne Afrike i ne može se sa sigurnošću ustanoviti njegovo porijeklo.

Za razliku od Mispulea, Vandevra, Kika, Rostovceva, Magejža, Flaha i Domerga, koji su branili režim podjele rude između fiska i kolona kao i nemogućnost prodaje vlasništva nad rudničkim jamama od strane fiska, Felkel, Šenbauer, Dors i Mateo branili su prodaju rudničkih jama, tj. puno vlasništvo nad njima od strane kolona nakon kupovine. Međutim, treba naglasiti da pomenuti istraživači koji su branili režim podjele rude nisu poricali prodaju rudničkih jama kolonima, što je jasno precizirano u zakonima rudnika Vipaske, ali nisu uvidjeli kontradikciju između postojanja takve prodaje i generalnog režima podjele rude koji su zastupali.

Analiza Karla Felkela, koji je bio savremenik Mispulea, kao i kasnija analiza Ernesta Šenbauera bazirale su se na proučavanju odnosa između rimskog rudničkog prava zabilježenog u tablicama iz Vipaske i srednjovjekovnog njemačkog rudničkog prava. Felkel je objavio veoma obiman članak³⁸⁸ 1914. godine, koji je podijelio na četiri dijela. Prvi dio je posvetio opštim karakteristikama prve tablice iz Vipaske a drugi dio prevodu i objašnjenjima odredbi sa bronzanih tablica u vezi sa rudničkim režimom. U trećem dijelu

³⁸⁶ Domergue 1983, 130.

³⁸⁷ Domergue 2004, 221–236.

³⁸⁸ Voelkel 1914, 182–243.

podrobnije se bavio osnovnim karakteristikama rudničkog režima, dok je u četvrtom dijelu napravio poređenje sa srednjovjekovnim rudničkim pravom na osnovu istih izvora koje je svojevremeno u svojim istraživanjima koristio i Mispule.

Za Felkela, rudnički režim koji proishodi iz posljednje odredbe *lex metalli Vipascensis dicta* kao i iz odredbi druge tablice iz Vipaske ne može se dovesti u pitanje. Izraz u devetom poglavlju prve tablice *puteus locumque putei iuris retinendi causa usurpare occupareve e lege metallis dicta* iznenađuje jer je *occupatio* (zauzimanje) trebalo da dovede do *adquirendi* (sticanja) i Felkel je to tumačio kao jedan unitarni koncept koji je označavao uzimanje u posjed ili upotrebu rudničke jame ili rudničkog područja ili na ovlaštenja prokuratora, što je bilo praćeno naplatom poreza zvanog *pittaciarium*.³⁸⁹

Pominjanje polovine koja pripada fisku u *Vip, II, 1*, po njemu, ne treba biti poistovijećeno sa obavezom plaćanja desetine (1% poreza), koja je postojala u srednjem vijeku, jer je iznos bio veći. Cijena o kojoj govore odredbe zakona *Vip, II, 1* i *2* odnosila se na dio koji pripada fisku, tj. to bi bio ukupan iznos dat u zamjenu za pravo nad polovinom koja pripada fisku, pri čemu polovina uključuje i *pars occupatoris* i *puteus universum*.

Felkel je smatrao da nije postojala podjela ekstrahovane rude sa fiskom, kao što je to bio slučaj sa srednjovjekovnim rudničkim pravom u korist feudalnog gospodara zemljišta, uz obavezu da se podijele troškovi napola, ili bez takve obaveze, što je kasnije dovodilo do manjeg udjela. Polovina koja je pripadala fisku bila je idealna polovina prodana po fiksnoj cijeni. Koloni i fisk bili su suvlasnici po prvi put otvorene rudničke jame sve do trenutka kada je došlo do prodaje *proprietas partis quae ad fiscum pertinebit*.³⁹⁰

Proprietas, koju pominje *Vip, II, 2*, nije bila imovina u tehničkom smislu već stvarno pravo raspolaganja ili *usus proprius*, strogo čuvano kao pravo države. Ukoliko bi kolon otopio rudu prije nego što je platio dio koji pripada fisku, gubio je svoj dio i cijela rudnička jama prodavala bi se na javnoj aukciji. Na taj način je *puteus universus* koji je konfiskovan bio drugi način sticanja rudničkih prava uz zauzimanje koje je pratila kupovina i prodaja polovine koja je pripadala fisku.³⁹¹

Prema Felkelu, *Vip, II, 2* bila je devijacija u slučaju rudnih depozita srebra zbog primjene odredbi cara Hadrijana. U slučaju *putei argentari* dovoljno je bilo dati unaprijed 4.000

³⁸⁹ Voelkel 1914, 187; Cf. Mateo 2001, 116.

³⁹⁰ *Vip II, 2, 2*. Cf. Voelkel 1914, 193, 224.

³⁹¹ Voelkel 1914, 197.

sestercija na ime cijene za topljenje rude, dok bi ostatak bio plaćen nakon prodaje metala, čime je eksploatacija sada bila dostupna i relativno skromnim preduzetnicima.

Na osnovu izraza *ut ad eum pertineat proprietatis partis quae ad fiscum pertinebit, qui primus pretium fecerint*, Felkel je zaključio da je prodaja polovine koja je pripadala fisku uvijek bila organizovana putem javne aukcije i da je svaki kolon mogao u njoj učestvovati. Kao rezultat dolazilo je do jedne vrste suvlasništva nad jamom između kolona koji je pobijedio na aukciji i onoga koji je zauzeo jamu putem *occupatio*.³⁹²

Dio odredbe zakona koji kaže *qui primus pretium fecerint* odnosio se na najviše ponude na javnoj aukciji, pri čemu su ponude mogle biti ispisane na tabli idući od najviše ka najnižoj. Prodaja polovine u vlasništvu fiska na javnoj aukciji dešavala se nakon procjene vrijednosti rudničke jame, u svjetlu rude koja je ekstrahovana, i otuda nije postojala fiksna cijena za rudničke jame, već je u svakom pojedinačnom slučaju zavisila od ishoda aukcije.³⁹³

Što se tiče paralelizma između fiskalnih domena sjeverne Afrike i rudnika Vipaske, Felkel je doveo u sumnju sličnosti između rudničkog prava Vipaske i prava koje je regulisalo eksploataciju fiskalnih imanja na tlu Afrike, naročito u kontekstu onih odredbi koje je donio car Hadrijan.³⁹⁴ Što se tiče izraza *ex more*, koji se koristi u odredbi *Vip, II, 5*, on ga je tumačio kao običajno pravo tog područja, koje su lokalne vlasti inkorporirale u rudnički režim i na osnovu kojeg se oduzimalo pravo kolonu na eksploataciju dijela koji je kupljen od fiska zbog napuštanja ili prestanka eksploatacije na šest mjeseci.

Novi kolon je u tom slučaju imao pravo da ponovo kupi polovinu koja je pripadala fisku. Otuda je fisk mogao da povрати vlasništvo nad rudničkom jamom ukoliko su prekršene odredbe zakona tj. kada je eksploatacija bila napuštena na šest mjeseci. Za izračunavanje vrijednosti dijela koji je pripadao fisku potrebno je bilo da se ispita ruda ekstrahovana iz rudničke jame u kojoj je ponovo pokrenuta eksploatacija i zbog toga je zakon precizirao da je dio rude bio rezervisan za fisk tek kada je ruda izvađena.³⁹⁵

Na osnovu ovog paragrafa Felkel je smatrao da nije postojalo pravo na osnovu kojeg je fisk uzimao polovinu proizvedene rude, tj. da nije postojao režim zakupa koji bi se

³⁹² Ibid. 197.

³⁹³ Ibid. 197.

³⁹⁴ Ibid. 200.

³⁹⁵ Vip II, 5.

preklapao sa prodajom.³⁹⁶ On je u zakonima rudnika Vipaske prepoznao istorijski izvor za razumijevanje jednog takvog režima, i, pod uticajem Rostovceva, u njemu je vidio model prava iz vremena helenizma.³⁹⁷

Glavni doprinos koji je dao Ernest Šenbauer u interpretaciji bronzanih tablica iz Vipaske jeste monografija koja je objavljena 1929. godine, u kojoj je proučavao tablice sa gledišta mogućeg istorijskog kontinuiteta rudničkog prava kroz grčko-helenističko doba, rimsko i moderno.³⁹⁸ Njegovi stavovi imali su velikog odjeka i uticali su na kasnije istraživače. Svoja objašnjenja bazirao je na tumačenjima tri odredbe zakona i to *Vip II*, 2, 5 i *Vip I*, 9 koje su, po njemu, bile ključ za razumijevanje režima eksploatacije.

Njegov opis rudničkog režima Vipaske svodio se na postojanje dva sistema eksploatacije rudničkih jama. Stariji sistem vodio je porijeklo iz vremena Republike i bio je na snazi u vrijeme kada je fisk preuzeo rudničke operacije.³⁹⁹ U starom režimu kolon je morao da plati porez *pittaciarium* a zatim da nastavi sa eksploatacijom rudničke jame, pri čemu je morao predati fisku polovinu proizvedene rude u sistemu distribucije koji se približavao *sharecropping-u*.

Periodično, kolon je morao da obnavlja koncesiju formalnim činom nazvanim *usurpatio*, što je u stvari bila nova isplata poreza.⁴⁰⁰ Ovaj trenutni režim eksploatacije prekrpio je novi sistem, u kojem je zauzimanje jame i isplatu poreza još uvijek prodavao fisk na ime polovine rudničke jame, pri čemu je cijena prodaje bila fiksna.⁴⁰¹ Prodaja je u ovom slučaju predstavljala otkup polovine koja je pripadala fisku. Fisk se nakon toga odricao buduće isporuke polovine ekstrahovane rude (što je bila dužnost kolona u starom režimu), tražeći zauzvrat isplatu određene tarife. Šenbauer je pretpostavio da je ovaj novi režim uspostavio car Hadrijan.⁴⁰²

³⁹⁶ Voelkel 1914, 204.

³⁹⁷ Ibid. 223; Mateo 2001, 118.

³⁹⁸ Schönbauer 1929; U svom kasnijem radu iz 1935. godine modifikovao je neke od ranije iznesenih stavova (v. Schönbauer 1935, 183 - 225).

³⁹⁹ Schönbauer 1929, 120.

⁴⁰⁰ Ibid. 57, 109, 111.

⁴⁰¹ Ibid. 68.

⁴⁰² Schönbauer 1935, 211.

Sa uspostavljanjem novog režima rudničko pravo je variralo jer bi prestalo da bude privremeno i obnovljivo, da bi zatim postalo jedno nasljedno carsko pravo.⁴⁰³ Novi sistem ipak ne bi u potpunosti eliminisao prethodni sistem podjele proizvedene rude napola između fiska i kolona jer bi periodično obnavljao koncesije kroz *usurpatio*. *Vip*, *II*, 5 ovo bi potvrdila u slučajevima kada je rudnička jama sticana pod novim sistemom plaćanja cijene otkupa, ukoliko je eksploatacija rudničke jame bila napuštena na šest mjeseci.⁴⁰⁴ Prema Šenbaueru, kada *Vip*, *II*, 5 određuje da drugi kolon ima pravo da preuzme napuštena iskopavanja, pod uslovom da kada je ruda izvađena, jedna polovina u skladu sa postojećom praksom bude namijenjena za fisk, riječ je o novoj okupaciji primitivnog sistema podjele rude napola, koja se može posmatrati i kroz *ex more*, koji potvrđuje drevnu praksu.

Ernest Šenbauer je takođe utvrdio da je u novom sistemu prodaje prihode fiska u obliku fiksiranih rata trebalo nadopunjavati kroz porez na proizvodnju. Antonio Mateo je kritikujući njegovu tezu iskazao sumnju u mogućnost koegzistencije dva potpuno različita sistema na jednom rudničkom području, s obzirom na njegovo tumačenje *usurpatio* i *occupatio*. On je s pravom postavio pitanje do kojeg obima se može uopšte govoriti o evoluciji rudničkog prava.⁴⁰⁵

Ideja o postojanju dva suprotstavljena režima kao što su partnerstvo na jednoj strani i podjela proizvoda napola sa fiskom na drugoj strani, zatim obaveza kolona da svakih pet godina obnavlja svoj status pod *usurpatio* i *occupatio*, koji je pratila prodaja rudničke jame, otežava klasifikaciju Šenbauera. Ukoliko se pretpostavi da je režim prodaje rudničkih jama bio kasniji režim, onda se čini mogućim da se tumačenja Šenbauera svrstaju u onu grupu istraživača koji su branili režim prodaje rudničkih jama kolonima.

Za njegov najveći doprinos smatra se valuacija *usurpatio* i *occupatio* kao pravnih izraza koji su označavali dva različita režima eksploatacije, a ne dva različita načina sticanja rudničkog prava i prema tome oni su bili jednaki ili komplementarni. Po mišljenju Matea, Šenbauer je bio u pravu kada je tvrdio da je kroz *usurpatio* i *occupatio* zakon rudnika Vipaske regulisao različite realnosti na terenu.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Schönbauer 1929, 121.

⁴⁰⁴ Ibid. 57, 58, 73.

⁴⁰⁵ Mateo 2001, 121.

⁴⁰⁶ Ibid. 122.

Alvaro Dors bio je jedan od najvećih branilaca režima prodaje rudničkih jama kolonima. Svoju veoma opsežnu tezu prikazao je u *Epigrafia juridica de la Espana romana*⁴⁰⁷ 1953. godine, što su nakon toga prihvatili brojni autori.⁴⁰⁸ Po njemu, uobičajeni način sticanja rudničkih prava od strane kolona bio je takav da je svaki kolon (u smislu bilo koji stanovnik rudničkog distrikta) mogao zauzeti rudničku jamu. Na to zauzimanje odnosila se *Vip I*, 9 kada koristi pojam *occupatio* i *usurpatio*, i *Vip II* u prvim odredbama zakona.⁴⁰⁹

Ko zauzme rudničku jamu, morao je da plati porez koji je označen kao *pittaciarium*, nakon čega je mogao slobodno da traži rudu. Nakon što bi pronašao rudnu žilu, kolon je mogao da bira da li će otkupiti dio koji pripada fisku ili ne.⁴¹⁰ Sve dok ne bi platio cijenu, kolon nije imao pravo da otpočne sa topljenjem rude. Pritom je ova zabrana imala privremen karakter i njena jedina svrha bila je da omogući fisku da odredi cijenu rudničke jame s obzirom na količinu i kvalitet iskopane rude.

Cijena koju je kolon trebalo da plati nije bila fiksna jer se formirala na javnoj aukciji, kao što je tvrdio i Felkel. Nije postojala opasnost od mogućih sukoba između kolona koji je sačuvao dio koji je stekao iskopavanjem rude i trećeg lica koje bi ponudilo najveći iznos za kupovinu fiskalnog dijela na javnoj aukciji. Ono što bi kolon stekao nakon plaćanja polovine koja je pripadala fiksu bilo je vlasništvo tj. *proprietas* nad cijelom rudničkom jamom.

Ovo vlasništvo bilo je ograničenog karaktera ali ne zbog obaveze da se sa fiskom dijeli ekstrahovana ruda i nakon prodaje, već zbog prava fiska da mu oduzme rudničku jamu ukoliko bi prekinuo sa eksploatacijom na šest mjeseci.⁴¹¹ Fisk je nakon oduzimanja rudničke jame imao pravo da dopusti drugom kolonu da je zauzme, pri čemu je zadržavao pravo na polovinu ekstrahovane rude novog kolona, kako je rečeno u odredbi *Vip, II*, 5, gdje se kaže: *ex more pars dimidia fisco salua sit*.

Prema Alvaru Dorsu, pojam *adsignatio* nije se odnosio na poseban način sticanja rudničkog prava već su *putei adsignati* bili one iste rudničke jame koje su bile zauzete

⁴⁰⁷ D`Ors 1953, 71–133.

⁴⁰⁸ Bravo 1994, 119 ; Pérez Gómez 1996, 175–200; Mateo 2001, 122–126.

⁴⁰⁹ D`Ors 1953, 109.

⁴¹⁰ Ibid. 78, 127.

⁴¹¹ Ibid. 121 .

nakon što ih je prodao fisk.⁴¹² Ukoliko je kolon otopio rudu prije nego što je kupio dio koji je pripadao fisku, *Vip, II, 1* naređuje konfiskaciju i prodaju njegovog dijela i ovakav način sticanja rudničkog prava bio je neobičan i izuzetan.

Konačno, Alvaro Dors smatrao je da nisu postojali različiti načini sticanja rudničkog prava već samo jedan. Taj način sticanja rudničkog prava (*occupatio*) pratila je prodaja polovine rudničke jame koja je pripadala fisku. Sticanje cjelokupne rudničke jame na javnoj aukciji bio je izuzetak i to u slučaju, kako se vidi iz odredbe *Vip, II, 1*, kad je kolon otopio rudu prije nego što je platio dio koji je pripadao fisku.

Alvaro Dors u potpunosti je negirao postojanje obaveze podjele rude između kolona i fiska nakon što je kolon stekao vlasništvo nad rudničkom jamom. Nakon što je fisku platio polovinu koja mu je pripadala, kolon je mogao topiti rudu koju je ekstrahovao iz rudničke jame i polagao je pravo na sav metal koji se proizvede, bez obaveze da fisku isporučuje polovinu. Zbog toga je smatrao da je nemoguće praviti paralele između fiskalnih imanja sjeverne Afrike i rudničkog područja Vipaske.

Posljednji u nizu naučnika koji se bavio problemima pravnog režima rudnika Vipaske jeste Antonio Mateo, čija je opsežna studija⁴¹³ objavljena 2001. godine, veoma uspješno rasvijetlila sve nedoumice i riješila glavne probleme kojima su se bavili istraživači prije njega, uključujući i njegovog profesora Alvara Dorsa. Sama studija je u cjelini posvećena razmatranjima pravnog režima rimskog rudarstva na državnom zemljištu u rimsko doba. Mateo je pratio način organizacije rudnika i njihov pravni status od vremena Republike, pa sve do reformi fiskalnih imanja u doba vladavine cara Vespasijana.

U drugom dijelu studije Mateo je iznio kritike na račun istraživača koji su branili režim podjele rude između fiska i kolona. Mateo smatra da je rekonstrukcija legalnog režima Vipaske koju su uradili istraživači što su branili postojanje režima prodaje rudničkih jama kolonima bila tačna. U tom smislu, njegova kritika bavila se pitanjima razvoja režima eksploatacije i naročito interpretacijom odredaba zakona *Vip II, 5, 9, 8*, koji su bili polazna osnova za istraživače iz prve grupe. Dio svoje kritike usmjerio je i prema neopravdanosti poređenja između fiskalnih imanja rudnika Vipaske i fiskalnih imanja na

⁴¹² Ibid. 133.

⁴¹³ Mateo 2001, 87–166.

prostoru sjeverne Afrike. Pravni režim rudničke eksploatacije Vipaske, onako kako su ga opisivali istraživači koji su branili režim podjele rude između fiska i kolona, prema Mateu, ne uzima u obzir osnovni princip ravnomjerne raspodjele dobiti između ugovornih strana.⁴¹⁴ Pravni sistem koji su oni zastupali podrazumijeva da kolon ima obavezu plaćanja polovine rudničke jame, zatim isporuku polovine od ukupne eksploatisane rude iz cijele jame fisku koju je u potpunosti eksploatisao svojim vlastitim radom.⁴¹⁵

U tom slučaju, fisk je zadržavao polovinu proizvoda iz rudničke jame jer zakon govori o *pars ad fiscum pertinens* i o *pars occupatoris* pošto je cijela rudnička jama pripadala fisku. Fisk, dakle, prodaje polovinu proizvoda rudničke jame a zadržava proizvode druge polovine, pri čemu je kolon ovu drugu polovinu besplatno ekstrahovao za fisk.⁴¹⁶ Pod ovakvim uslovima teško je zamisliti kolone koji bi pristali da eksploatišu rudnike Vipaske. Eksploatacija bi u tom slučaju bila neisplativa, što bi za rezultat imalo brojne konfiskacije.⁴¹⁷

Svi autori koji su kombinovali podjelu rude sa prethodnom prodajom imali su ipak određenu predstavu o disbalansu u korist fiska na štetu kolona u ovakvom režimu. Zbog toga je Mispule smatrao da nije bilo prodaje druge polovine koja je pripadala fisku ukoliko je kolon morao da je besplatno ekstrahuje za fisk. Zato je on smatrao da je zauzimanje rudničke jame bilo praćeno prodajom polovine rudničke jame u slučajevima kada je jama već bila otvorena u vrijeme zauzimanja.

Na taj način kolon nije bio u nezavidnoj poziciji jer je cijena prodaje bila opravdana činjenicom da je uštedio sredstva pošto je prethodni kolon iskopao rudničku jamu.⁴¹⁸ Ali i sam Mispule kasnije je izrazio sumnju u postojanje jednog režima sticanja rudničkog prava koji se sastojao iz zauzimanja koje je pratila prodaja polovine rudničke jame iako je i dalje zvanično nastavio da podržava podjelu rude između fiska i kolona.

Mateo je posvetio veliku pažnju odredbama zakona koje su poslužile istraživačima prve grupe kao osnova za njihovo tumačenje legalnog režima na teritoriji rudnika Vipaske.

⁴¹⁴ Ibid. 127.

⁴¹⁵ Ibid. nap. 100.

⁴¹⁶ Ibid. 128.

⁴¹⁷ Ibid. 129.

⁴¹⁸ Mispoule 1907, 388.

Riječ je o odredbama zakona Vip II, 5 i Vip II, 9.⁴¹⁹ Glavni stavovi istraživača iz prve grupe koji se odnose na obavezu kolona da nakon zauzimanja rudničke jame plate fisku cijenu za polovinu jame i da kasnije isporuče polovinu rude, kao i da ubuduće polovinu ekstrahovane rude rezervišu za fisk, bili su zasnovani na odredbi zakona Vip II, 5, naročito na osnovu dijela odredbe koji je precizirao da je na osnovu postojeće prakse jedna polovina bila namijenjena za fisk.

Žan Batist Mispule je tvrdio da novi kolon koji je zauzeo rudničku jamu nakon što ju je fisk konfiskovao nije morao da kupi polovinu jame novom prodajom, kao u slučaju *occupatio*, jer je zauzimanje jame bilo besplatno kao i u slučaju kolona koji su otvorili rudničku jamu po prvi put.⁴²⁰ Po njemu, novi kolon bio je dužan da preda fisku polovinu rude *ex more* jer fisk nije bio običan prodavac koji nakon prve prodaje gubi pravo vlasništva na prodani proizvod.

Antonio Mateo prihvata njegovu ideju o specifičnosti položaja fiska kao prodavca, ali ga on tumači na drugačiji način.⁴²¹ Sadržaj prava koji je rezervisan za fisk ne podrazumijeva da se od novog kolona primi polovina rude već pravo da fisk ponovo proda svoju polovinu aktuelnom kolonu, čak i kada je rudničku jamu koju je zauzeo prethodno eksploatisao drugi kolon koji je već platio fisku cijenu njegove polovine. Međutim, on gubi pravo vlasništva ukoliko prekine sa eksploatacijom na šest mjeseci.⁴²²

Za razliku od Mispulea, koji je termin *ex more* tumačio u svjetlu uobičajene prakse da se polovina ekstrahovane rude rezerviše za fisk u svim eksploatacijama, Mateo nudi drugačije objašnjenje. Praksa da se polovina rezerviše za fisk odnosila se na sve rudničke jame, pri čemu je *pars dimidia* predstavljala cijenu polovine jame, koju je fisk mogao ponovo odrediti nakon što bi novi kolon pronašao rudu.⁴²³

Mateo smatra da izraz *ex more* nije bio samo način na koji se govorilo o zakonu već ukazuje i na proces primjene odredbi koje su nastajale u ranijem periodu i koje su bile primjenjivane kao administrativna praksa. U tom smislu, *lex metallis dicta* nije bio prvi

⁴¹⁹Vip II, 5, 9. Cf. Mateo 2001, 131–138, 139–145.

⁴²⁰Mispoule 1908, 368.

⁴²¹Mateo 2001, 132.

⁴²²Ibid. 132 - 133.

⁴²³Ibid. 134 - 135.

zakon već vjerovatno posljednji za rudnike Vipaske, pri čemu je bilo prirodno da dođe do preuzimanja prethodnih zakonskih odredaba.⁴²⁴

Carski prokurator nadležni za sakupljanje poreza i eksploataciju često su morali da rješavaju pitanja koja nisu bila jasno precizirana carskom legislativom. Njihove odluke su s vremenom dovele do stvaranja običajne prakse. Kasniji magistrati nastavljali su da primjenjuju rješenja koja su pronašli njihovi prethodnici. Otuda je Mateo zaključio da je običaj koji se primjenjivao u zakonima Vipaske bio administrativni običaj, tj. praksa koja je precizirala uslove eksploatacije koji nisu bili dovoljno jasno određeni zakonom.⁴²⁵

Pristalice teze o podjeli rude napola između fiska i kolona u istom duhu tumačile su i zakonsku odredbu Vip II, 9, a na koju se takođe osvrnuo Mateo u svojim razmatranjima.⁴²⁶ Sama odredba propisuje proceduru uklanjanja rude sa iskopine kao i njenog prevoženja do radionica od izlaska do zalaska sunca. Zakon propisuje novčane kazne za kolone koji bi uklonili rudu sa iskopine ili bi je prevozili do radionica nakon zalaska sunca ili noću i ona je iznosila 1.000 sestercija.

U drugom dijelu odredbe određuju se kazne za kradljivce rude i kazne su varirale zavisno od društvenog statusa prekršioca zakona. Ukoliko je rob bio je izbičevan po naređenju prokuratora i prodat, pri čemu je stalno morao biti okovan u lance i nije smio boraviti na teritoriji bilo kojeg rudnika ili rudničkog distrikta. Ukoliko je bio slobodan čovjek njegova imovina bila je konfiskovana za fisk a on je bio zauvijek protjeran sa rudničkog područja.⁴²⁷

Krajnji cilj zabrane uklanjanja rude sa iskopine kao i prevoženja rude od iskopine do radionica nakon zalaska sunca, tj. noću, prema autorima koji su branili režim podjele rude

⁴²⁴ Ibid. 135, nap. 117.

⁴²⁵ Mateo je na osnovu različitih državnih ugovora pratio sličnu administrativnu praksu u domenu zakupa državnog zemljišta, kao npr u: Higinio, *De condicionibus agrorum*, 116, 5-15: *Qui superfuerunt agri, vectigalibus subiecti sunt, alii per annos < quinos> , alii vero mancipibus ementibus, id est conducentibus in annos centenos, plures vero finite illo tempore veneunt locanturque ita ut vectigalibus est consuetudo*. Dig. 34, 4, 4, 2: *In omnibus vectigalibus fere consuetudo spectari solet idque etiam principalibus constitutionibus cavetur*. U odredbama ovih zakona Mateo je prepoznao administrativnu praksu a ne običajno pravo. To znači da je u slučaju oduzimanja rudničke jame kolonu novi okupant morao ispoštovati polovinu koja je pripadala fisku *ex more*, što je predstavljalo administrativnu praksu koju su prethodno slijedili prokurator rudničkog distrikta Vipaske a koja je članom Vip II, 5 podignuta na nivo zakonske odredbe.

⁴²⁶ Mateo 2001, 139–145.

⁴²⁷ Vip II, 9, 2.

između fiska i kolona, bio je da se odbrane interesi fiska. Takvim aktivnostima pružala se prilika kolonima da distribucijom rude i njenim tajnim prevoženjem noću do radionica prevare fisk tako što bi lažno prikazali količinu ekstrahovane rude i umanjili iznos koji su morali dijeliti sa fiskom.

Ukoliko je cilj ovog paragrafa zakona bila zaštita interesa fiska, bilo bi logično očekivati i adekvatne kazne za prekršioce u vidu konfiskacije rudničke jame ili ekstrahovane rude. Nasuprot tome, kazne su bile novčane i vidno blaže u odnosu na one predviđene u slučaju krađe rude. Alvaro Dors je u ovoj odredbi zakona vidio mjeru za očuvanje reda i sigurnosti.⁴²⁸ Antonio Mateo je, sa druge strane, zastupao mišljenje da pomenuti paragraf zakona nije trebalo da brani interese fiska i njegovo pravo na polovinu proizvedene rude, već je predstavljao jednu vrstu policijskih mjera koje su imale za cilj da spriječe nekontrolisano iskorištavanje radne snage, naročito robovske.⁴²⁹

Kod Diodora⁴³⁰ pronalazimo svjedočanstva o nehumanom odnosu prema radnoj snazi u španskim rudnicima za vrijeme Republike i upravo ovaj član zakona svjedoči o pokušaju rimske države da doprinese poboljšanju opštih uslova za rad.⁴³¹ Otuda je Vip II, 9 predstavljala progres jer je ograničila radno vrijeme zabranjujući sve aktivnosti u rudnicima nakon zalaska sunca i tokom noći. Stanislav Mrozek je smatrao da je ova odredba zakona potvrđivala upravo suprotno, tvrdeći da su rudničke jame radile i noću, a da se zabrana isključivo odnosila na transport rude sa iskopine do radionica.⁴³²

Mrozekovo mišljenje bilo je zasnovano na doslovnoj interpretaciji prvog dijela Vip II, 9, gdje je rečeno da *venas, quae ad puteos prolatae iacebunt* i on ne pravi nikakve veze sa uslovima za rad u rudničkim jamama niti sa drugim dijelom odredbe. Mateo je smatrao da je njegov pristup pogrešan jer ukoliko bi se na takav način prišlo tumačenju drugog dijela odredbe *uenas a puteis sustulisse conuictus erit*, došli bi samo do zaključka da je uklanjanje rude iz rudničkih jama takođe bilo zabranjeno a sama ekstrakcija rude nije.

⁴²⁸ D`Ors 1953, 129.

⁴²⁹ Mateo 2001, 141.

⁴³⁰ Diod. 5, 38, 1 ; 3, 12–14. Cf. Mateo 2001, 145, nap. 139.

⁴³¹ Mateo 2001, 145.

⁴³² Mrozek 1989, vol. 2, 163–165.

Antonio Mateo je otuda zaključio da je i ekstrakcija rude morala biti zabranjena, što znači da je Vip II, 9 zabranjivala sve rudničke aktivnosti nakon zalaska sunca i tokom noći.⁴³³ Činjenica da se na početku odredbe govori samo o radovima koji se izvode na površini rudničke jame može biti objašnjena time da se na takav način sprečavao pristup eksploataciji jame.⁴³⁴ Mateo je ukazao i na druge razloge koji su uticali na fisk da donese odluku o ograničenju radnog vremena. Na teritoriji rudničkog distrikta Vipaske kaznu su služili brojni osuđenici koji su bili osuđeni na rad u rudniku.

Mnogima od njih kazna je vremenski bila ograničena i fisk je imao direktan interes da obezbijedi adekvatne uslove koji bi omogućili preživljavanje osuđenika ali i robova.⁴³⁵ Osim toga, glavni interes fiska bila je neprekidna eksploatacija, a jedna od glavnih opasnosti bio je svakako nedostatak raspoložive radne snage. Antonio Mateo je u korist svog tumačenja odredbe Vip II, 9 naveo i svjedočenje Sv. Jovana Hristostoma o ograničenju radnog vremena i zabrani noćnog rada u rudnicima koje on pominje u svojim pismima.⁴³⁶ U prvom odlomku Hrizostom pravi paralelu između osuđenika i Avara ukazujući na teškoće njihovog položaja.

Osuđenici rade okovani u lance i u tami ali za razliku od Avara, koji rade neprestano i danju i noću vođeni svojom pohlepom, osuđenici prekidaju svoj rad pred zalazak sunca. Osuđenik osuđen na rad u rudniku gubi predstavu o vremenu radeći u svjetlosti koja dolazi jedino od njegove lampe, osim kada je vrijeme za objedovanje, jer stražari oglašavaju kraj radnog vremena. Otuda, osuđenici idu na spavanje u večernjim satima kao i ostali smrtnici, dok Avari nastavljaju sa radom.

Očigledno je, dakle, da su *damnati ad metalla* završavali svoje poslove nakon zalaska sunca i da su se odmarali tokom noći. U slučaju Vip II, 9 zabrana se odnosila na sve slučajeve eksploatacije, a ne samo na osuđenike. Ova zakonska norma nije štitila samo interese fiska već je sprečavala zloupotrebe privatnih preduzetnika i kolona nad njihovim robovima i radnicima. Na ovaj način carska administracija nastojala je spriječiti situacije

⁴³³ Mateo 2001, 141.

⁴³⁴ Ibid. 142.

⁴³⁵ O prisustvu *damanti ad metalla* u rudnicima sa indirektnim modelom eksploatacije (v. Le Roux 1989, 171-182).

⁴³⁶ Tekstovi Sv. Jovana Hrizostoma navedeni su kao argument u korist teze da osuđenici na rad u rudniku nisu radili noću. Tekst u latinskom prevodu pronalazimo u *Patrologia Graeca* od Žak Pol Minjoa. v. Migne 1857–1912, 196, 6, 197; Cf. Mateo 2001, 144–145.

koje su se dešavale u prvim godinama nakon osvajanja Španije, kada su italiski zakupci prisiljavali svoje robove da rade i danju i noću sve dok ne bi umrli.⁴³⁷

Antonio Mateo osvrnuo se i na paralelizam koji je većina istraživača pravila između rudničkog područja Vipaske i carskih domena na sjeveru Afrike. Ovi autori sugerisali su da je režim podjele rude napola između fiska i kolona pratio model eksploatacije carskih domena u sjevernoj Africi, koji nam je poznat preko nekoliko različitih natpisa.⁴³⁸ Oni su u tom smislu pronalazili veću ili manju sličnost između položaja kolona na teritoriji Vipaske i onih u sjevernoj Africi. Termin *colonus* tumačen je na različite načine zavisno od toga da li je akcenat bio stavljen na sličnosti ili razlike između dva modela.

Alvaro Dors⁴³⁹ i Ernest Šenbauer⁴⁴⁰ ovaj termin tumačili su u smislu *habitante*, tj. stanovnik kada je sličnost sa položajem kolona na sjeveru Afrike manja, dok je Klod Domerg pretpostavio uže značenje u smislu *arrendatario*, tj. zakupac.⁴⁴¹ Domerg je smatrao da je mišljenje Dorsa bilo zasnovano na značenju riječi *colonus*, koje postoji samo u književnosti, dok je mišljenje Šenbauera da je riječ označavala onoga koji eksploatiše zemlju neprihvatljiva, jer su eksploatacije poljoprivrednog zemljišta na prostoru sjeverne Afrike i rudnika Vipaske bile dvije veoma različite aktivnosti.

Domerg je zastupao mišljenje da je riječ *kolon* u Vipasci i u sjevernoj Africi označavala zakupca. Antonio Mateo slijedio je Dorsa i značenje termina *colonus* tumačio je u širem smislu, nudeći kao dodatni argument i odlomke *Lex municipii Flavii Irnitani*.⁴⁴² Zakon je donio car Domicijan 91. godine i uređivao je municipalni život grada Irnija. Pojedine odredbe zakona odnosile su se na trošenje državnih fondova municipijuma. Ovim odredbama se zabranjivalo dekurionima da dijele državni novac *inter colonos interve decur[i]ones conscriptosve*.⁴⁴³

⁴³⁷ Diod. 5, 36, 3 ; 4, 27; Cf. Yavetz 1988, 158–160.

⁴³⁸ *FIRA*. I, 100–103.

⁴³⁹ D'Ors 1953, 117.

⁴⁴⁰ Schönbauer 1929, 77.

⁴⁴¹ Domergue 1983, 129.

⁴⁴² Mateo 2001, 147.

⁴⁴³ *AE* 1984, 454. Tekst zakona bio je jedinstven za sve gradove koji su imali status municipijuma, a jedina razlika bilo je ime municipijuma koji se nalazilo na uzglavlju teksta. Zakon sadrži brojne odredbe koje regulišu municipalni život grada uključujući pravila za sazivanje gradske skupštine, redoslijed obraćanja dekuriona u skupštini, odgovornosti i nadležnosti gradskih zvaničnika, održavanje lokalnih izbora, plate municipalnih zvaničnika, upošljavanje sudija, iznos poreza i taksi koje je naplaćivala držana blagajna, sticanje rimskog građanskog prava, zabrana sklapanja brakova između rimskih građana i lokalnog

U ovom zakonu, koji je hronološki blizak bronzanim tablicama iz Vipaske, termin *colonus* označavao je naseljenike municipijuma Irnija, bez obzira na to da li su bili gradski vijećnici ili ne. Zakonom se zabranjivala javna distribucija novca u korist običnog stanovništva ali i javnih zvaničnika. U tom smislu, Mateo je tumačio značenje termina *colonus* iz bronzanih tablica Vipaske kao naseljenika rudničkog distrikta. S druge strane, on je smatrao da se ne može napraviti pravni paralelizam između agrarne eksploatacije carskih domena u sjevernoj Africi i rudničke na teritoriji Vipaske iz nekoliko razloga.⁴⁴⁴

Natpisi pronađeni na sjeveru Afrike svjedoče o tome da su koloni imali pravo da eksploatišu neobrađeno zemljište koje je pripadalo carskom domenu, u zamjenu za dio proizvoda koje su ustupali *conductores* tih farmi. Jedan od natpisa poznat je pod nazivom *ara legis Hadrianae*, koji je podignut u vrijeme dinastije Severa. On sadrži odredbe ranijeg zakona koji je donio car Hadrijan.⁴⁴⁵ Zakon je propisivao pravila za zauzimanje zemljišta u vlasništvu fiska, bez obzira na to da li je bila riječ o neobrađenom zemljištu ili zemljištu koje nije obrađivano najmanje 10 godina, kao i način podjele proizvoda između kolona i zakupaca. Takođe, zakon je veoma precizno određivao granice carskog domena, za čije je obilježavanje bio zadužen carski oslobođenik.

Međutim, nema nikakvih podataka o tome da je ovo neobrađeno zemljište, čija eksploatacija se dešavala u okviru režima podjele proizvoda, bilo prethodno prodato kolonima kao što je to bio slučaj sa rudnicima Vipaske. Ukoliko se uzme u obzir odnos između kolona i fiska na području Vipaske, razlike postaju još vidljivije. Fisk je u Vipaski preko svojih predstavnika bio direktno povezan sa svakim kolonom koji je zauzeo rudničku jamu i sa kojim je dijelio *proprietas* nad rudničkom jamom, zahtijevajući da zna identitet bilo koga ko je želio da kupi dio koji pripada kolonu ili za prodaje dijelova rudničkih jama između samih kolona.⁴⁴⁶

Na području Vipaske na sceni je bio ugovorni odnos između kolona i fiska, gdje su postojala prava i obaveze svake od ugovornih strana. Fisk nije nametao kolonu svoje

stanovništva itd. Zakon je uz prevod i komentare objavio Alvaro Dors. v. D'Ors 1983, 5–15; D'Ors 1986; D'Ors 1988; O zakonu je pisao i Gonsales. V. Gonzalez 1986, 147-243.

⁴⁴⁴ Mateo 2001, 148-150.

⁴⁴⁵ *FIRA*, I, 102.

⁴⁴⁶ Vip II, 8.

uslove već je odnos bio zasnovan na ravnopravnoj osnovi. Na prostoru sjeverne Afrike vidimo potpuno drugačiju sliku. Zakonske odredbe koje se nalaze na pronađenim natpisima ne pominju direktne veze između kolona i fiska, jer su korist od raspodjele proizvoda imali *conductores*, tj. zakupci fiska.⁴⁴⁷ Takođe, nije postojao ugovorni odnos između kolona i zakupaca jer su ovi posljednji imali veća prava. Sve pomenute razlike Mateo je smatrao dovoljnim da se odbace sve povučene paralele između pravnog režima eksploatacije poljoprivrednog zemljišta na prostoru sjeverne Afrike, koji je bio zasnovan na podjeli proizvoda tj. *colonia partiaria*, i režima koji je uređivao rudničku eksploataciju na području Vipaske, gdje takva podjela proizvoda nije postojala.⁴⁴⁸

Na kraju ćemo sumirati glavne zaključke koje je iznio Mateo, a koji se mogu posmatrati i kao stavovi autora koji su branili režim prodaje rudničkih jama kolonima. Nasuprot brojnim istraživačima koji su branili režim podjele rude napola između fiska i kolona, Mateo smatra da je fisk polagao pravo isključivo na polovinu rudničke jame koju je prodavao nakon verifikacije da je rudnička jama produktivna tj. nakon što bi kolon pronašao rudu.⁴⁴⁹

Cijena po kojoj je ova polovina prodavana varirala je i bila je zasnovana na pretpostavci o budućoj produktivnosti jame, tj. na njenom rudnom bogatstvu. Kolon koji ju je prethodno zauzeo imao je prednost pri kupovini fiskalnog dijela, pri čemu je zadržavao i pravo izbora. Ukoliko bi se odlučio za kupovinu, sticao je vlasništvo nad cijelom rudničkom jamom, što znači da je imao pravo da je kasnije proda po najvišoj cijeni. Ukoliko je cijena fiskalnog dijela bila previsoka, mogao je odustati od kupovine ili pronaći partnera koji bi se pojavio u ulozi kupca fiskalnog dijela po cijeni koju je određivao fisk.

Ukoliko se ne bi pronašao kupac fiskalnog dijela, kolon je mogao pokrenuti prodaju vlastitog dijela, *pars occupatoris*, pri čemu bi se cijela rudnička jama prodavala na javnoj aukciji, tj. i *pars occupatoris* i *pars fisci*. To je učinjeno kako bi se izbjegla situacija da se u ulozi kupca pojavi kolon koji je zauzeo rudničku jamu i eventualni kupac fiskalnog dijela iste jame, što bi se svakako desilo ukoliko bi se dijelovi rudničke jame

⁴⁴⁷ Mateo 2001, 149.

⁴⁴⁸ Ibid. 151.

⁴⁴⁹ Ibid. 166.

prodavali odvojeno.⁴⁵⁰ Konačno, Mateo smatra da je kolon nakon kupovine fiskalnog dijela postajao vlasnik cijele rudničke jame, pri čemu je njegovo vlasništvo bilo ograničenog karaktera. Ne zbog obaveze da i nakon kupovine dijeli rudu napola sa fiskom, već zbog činjenice da je njegovo vlasništvo bilo ograničeno zakonskom odredbom *Vip II*, 5. Ova odredba propisivala je da u slučaju prekida eksploatacije na šest mjeseci fisk ima pravo da konfiskuje rudničku jamu i da povrati svoje vlasništvo, što je podrazumijevalo i prodaju novom kupcu na javnoj aukciji.⁴⁵¹

Lex metallis dicta, osim odredaba koje su uređivale način prodaje rudničkih jama kolonima, sadrži i tri odredbe koje su uređivale odnose između samih kolona, kao i obaveze i prava kolona unutar njihovih vlastitih korporacija.⁴⁵² Prva odredba *Vip II*, 6 propisivala je da svaki kolon koji je zauzeo rudničku jamu ima pravo da sarađuje sa onoliko partnera koliko želi pod uslovom da svaki partner snosi svoje troškove.⁴⁵³ Koloni su se udruživali na dobrovoljnoj osnovi ulažući određenu sumu novca, tj. kupujući svoj udio u rudniku.

Njihovo partnerstvo možemo posmatrati i kao ortakluk. Ugovorom o ortakluku dva ili više lica obavezuju se da će zajednički eksploatisati rudničke jame u cilju postizanja materijalne koristi. Da bi se neko smatrao ortakom, bilo je potrebno da unese određenu materijalnu vrijednost i da učestvuje u raspodjeli zajedničke dobiti, pri čemu ortački udio nije morao biti jednak. Svaki kolon bio je dužan da učestvuje u troškovima eksploatacije shodno svom udijelu u rudniku.

Ukoliko jedan od partnera to ne bi činio, određena je procedura po kojoj je trebalo da partner ili partneri koji su snosili troškove izlože tri dana zaredom popis troškova na

⁴⁵⁰ Ibid. 166.

⁴⁵¹ Ibid. 166.

⁴⁵² *Vip II*, 6: [Occu]patori puteorum socios quos uolet habere liceto, ita ut, pro ea parte, qua quis socius erit, impensas | conferat. Qui ita non fecerit, tum is qui impensas fecerit rationem impensarum factarum a se || continuo triduo in foro frequentissimo loco propositam habeto et per praeconem denuntiatio | sociis ut pro sua quisque portione impensas conferat. Qui non ita contulerit, quique quid dolo | malo fecerit quominus conferat, quousque quem quousque ex sociis fallat, is eius putei partem ne | habeto, eaque pars socii sociorumque qui impensas fecerint esto. *Vip II*, 7: [V]el ii coloni qui impensam fecerint in eo puteo, in quo plures socii fuerint, repetendi a sociis quod || bona fide erogatum esse abparuerit ius esto. *Vip II*, 8: Colonis inter se eas quoque partes puteorum, quas | a fisco emerint et pretium soluerint, uendere quanti quis potuerit liceto. Qui uendere suam partem | quique emere uolet, aput procuratorem, qui metallis praeerit, professionem dato ; aliter emere aut uendere | ne liceto. Ei qui debitor fisci erit, donare partem suam | ne liceto.

⁴⁵³ *Vip II*, 6, 1.

najprometnijem mjestu na trgu i da zahtijevaju od svojih partnera ili partnera preko oglašivača da isplate svoj dio troškova.⁴⁵⁴ Ako je partner i dalje odbijao da plati svoj dio troškova ili ukoliko bi namjerno pokušao da prevari svoje partnere, njegov udio u iskopavanjima bi se oduzeo i dodjelio onim partnerima koji su snosili troškove. Prokurator rudnika svakako je imao ključnu ulogu u donošenju ovakve presude kao i u prethodnoj istrazi kojom bi se ispitala tačnost iznesenih optužbi.⁴⁵⁵

Naredna odredba odnosila se na slučajeve kada bi jedan od partnera potrošio i više nego što se to od njega tražilo.⁴⁵⁶ Odredba *Vip II*, 7 propisivala je da su koloni koji su snosili troškove u iskopavanjima gdje je postojalo nekoliko partnera imali zakonsko pravo da nadoknade od svojih partnera ono što su potrošili u dobroj volji. Namjera fiska bila je očigledno da se obezbijedi pravična raspodjela troškova između kolona, kako bi se spriječile buduće malverzacije i sporenja među kolonima koja su mogla zaustaviti proces eksploatacije na određeno vrijeme.

Posljednja odredba iz ove grupe utvrđivala je načine prodaje dijelova rudničkih jama između samih kolona.⁴⁵⁷ Na osnovu odredbe *Vip II*, 8 vidimo da su koloni imali zakonsko pravo da prodaju između sebe po najvišoj cijeni dijelove rudničke jame koju su kupili i isplatili cijenu fisku, tj. nakon što su stekli *proprietas*. Bili su dužni da slijede važeću proceduru, po kojoj su morali da daju izjavu prokuratoru koji je bio nadležan za rudnike u kojoj najavljuju buduću prodaju. U suprotnom im nije bilo dopušteno da prodaju.

Ovakva procedura omogućavala je fisku da se upozna sa kolonima koji su prodavali rudničke jame kako bi se provjerilo da li su oni stekli zakonsko pravo po kojem su mogli prodavati dijelove rudničkih jama. Zakon je zabranjivao kolonima koji su bili dužnici fiska da poklanjaju svoj udio u rudniku. Ova odredba zakona nastojala je spriječiti nezakonita preuzimanja rudničkih jama u vidu poklona koja bi direktno nanosila štetu fisku.

Činjenica da su koloni mogli prodavati rudničke jame po najvišoj mogućoj cijeni jasno pokazuje ne samo da su koloni bili vlasnici rudničkih jama nakon kupovine već i na

⁴⁵⁴ *Vip II*, 6, 2.

⁴⁵⁵ *Vip II*, 6, 3.

⁴⁵⁶ *Vip II*, 7.

⁴⁵⁷ *Vip II*, 8.

partnerski odnos koji je važio između fiska i kolona. Ovom zakonskom odredbom štitilo se pravo kolona da kao vlasnici rudničkih jama novim prodajama ostvaruju maksimalnu dobit, pri čemu je ova odredba zakona vjerovatno predstavljala dopunu ranije verzije zakona.⁴⁵⁸

Potreba da se ranija verzija zakona dopuni mogla se javiti zbog potencijalnih zloupotreba koje su se dešavale u praksi. One su se ogledale u nastojanju lokalnih prokuratora da u slučajevima kada su koloni prodali rudničku jamu po neuporedivo većoj cijeni od one pod kojom su je kupili traže od njih da razliku u novcu ustupe fisku. Ovdje se jasno vidi kolika je odgovornost bila na lokalnim prokuratorima i njihovom osoblju koje je bilo zaduženo da procjenjuje buduću produktivnost jame i njenu stvarnu vrijednost. Stav fiska pokazuje da je sistem rudničke eksploatacije srebra i olova počivao na ravnopravnom odnosu između fiska i kolona.⁴⁵⁹

Posljednje tri odredbe zakona *Vip II*, 10–12 odnosile su se na održavanje tehničke ispravnosti rudničkih jama. Odredba *Vip II*, 10 propisivala je da se sve rudničke jame moraju pažljivo osigurati potpornim stubovima i da je kolon bio dužan da dotrajali materijal zamijeni novim i prikladnim materijalom, što je značilo da koloni nisu smjeli koristiti lošiji ili jeftiniji materijal prilikom zamjene, što se svakako dešavalo u praksi.⁴⁶⁰

Prilikom eksploatacije bilo je zabranjeno da se rudari približavaju potpornim stubovima, da dodiruju ili oštećuju stubove ili potpore koji su podupirali plafon, a nisu smjeli ni da učine bilo šta što bi ih učinilo manje stabilnim ili prohodnim.

U nastavku odredbe vidimo da je postojao sudski proces protiv onih koji su bili optuženi za narušavanje ove odredbe zakona. Ukoliko je neko bio osuđen da je oštetio, oslabio ili namjerno učinio bilo šta što je ugrozilo sigurnost rudničke jame, bio je oštro kažnjen. Kazna je varirala zavisno od njegovog statusa.⁴⁶¹

Odredba *Vip II*, 11 odnosila se na rudničke jame u kojima se eksploatisao bakar i ona je regulisala načine eksploatacije sa posebnim akcentom na očuvanje tunela koji su služili za drenažu vode.⁴⁶² Ova zakonska odredba direktno se obraćala onima koji su radili u

⁴⁵⁸ *Vip II*, 8, 1.

⁴⁵⁹ Mateo 2001, 161–165.

⁴⁶⁰ *Vip II*, 10, 1.

⁴⁶¹ *Vip II*, 10, 3.

⁴⁶² *Vip II*, 11.

rudnicima bakra zahtjevajući od njih da izbjegavaju tunel koji odvodi vodu iz rudnika. Rudari su takođe bili dužni da ostave slobodan prostor u dužini od 15 stopa sa obje strane tunela. Njima je bilo strogo zabranjeno da oštećuju tunel kao i da tragaju za rudom ili da je vade 15 stopa sa jedne i druge strane tunela. To je bilo dopušteno jedino u slučaju kada je prokurator rudnika dopustio kopanje u pravcu tunela radi otkrivanja nove rude, pri čemu jarak nije smio biti manji od četiri stope u dužini i širini.

Ukoliko je neko bio optužen i zatim osuđen za narušavanje ove odredbe zakona, kazne su bile iste kao i u prethodnom slučaju. Rob je bio izbičevan u prisustvu prokuratora i prodat uz zabranu boravka na teritoriji svih rudnika a slobodan čovjek je gubio svoju imovinu, koju bi konfiskovao fisk, pri čemu je osuđeni bio zauvijek protjeran sa teritorije rudničkog distrikta.⁴⁶³

Posljednja odredba zakona odnosila se na rudničke jame u kojima se eksploatisalo srebro i takođe je utvrđivala pravila za održavanje tunela za drenažu vode. Odredba *Vip II*, 12, za razliku od prethodne odredbe, određivala je drugačije kvote za očuvanje tunela za drenažu vode i nažalost nije sačuvana u cjelini.⁴⁶⁴ Njome se određivalo da oni koji rade u rudnicima srebra moraju da izbjegavaju tunel kojim se odvodi voda iz rudnika i da ga ostave nedirnutim u dužini od 60 stopa sa obje strane.

Vidimo da je u slučaju rudnika srebra prostor koji je bio izuzet od eksploatacije zbog očuvanja tunela za drenažu vode bio vidno duži u odnosu na rudnike bakra. Pravi razlozi nisu nam poznati osim da je možda bilo riječ o većoj predostrožnosti u slučaju rudnika srebra zbog veće materijalne štete u slučaju poplave. Sistem za drenažu vode koji je korišten u rudnicima Vipaske zasnivao se na tunelima koji su bili u ravni rudničkih jama ili ispod njihovog nivoa.

Voda se na ovaj način putem gravitacije izbacivala napolje. U slučajevima kada se kopalo ispod nivoa tunela za drenažu, dolazilo bi do poplava. U rudnicima srebra i olova kod Rio-Tinta rudničke jame bile su i do 450 metara duboke, što je zahtijevalo osposobljavanje veoma složenog sistema za ventilaciju i drenažu vode, a to je

⁴⁶³ Vip II, 11, 4.

⁴⁶⁴ Vip II, 12.

podrazumijevalo i korištenje drvenog točka (tzv. Arhimedov vijak) ali i tunela o kojima govore odredbe zakona iz Vipaske.⁴⁶⁵

U drugom dijelu odredbe precizira se da oni koji eksploatišu rudnike koje su zauzeli ili primili u zadatak moraju da rade u skladu sa propisima, tj. oni ne smiju ići preko granice niti proširivati svoja rudarska okna izvan granica rudnika koji im je dodijeljen, pri čemu odredba zakona nije sačuvana u cjelini. Praksa obilježavanja rudničkih jama poznata nam je i na osnovu srpskog srednjovjekovnog rudničkog prava.⁴⁶⁶

Slična praksa svakako je postojala i u antičko doba, jer u suprotnom zakon ne bi tražio od kolona da poštuju granice rudničke jame koje su im dodijeljene i da ih ne prelaze. Pretpostavljamo da se to dešavalo u slučajevima kada su susjedne rudničke jame bile napuštene ili kada je pronađena ruda na samoj granici između dvije rudničke jame. Odredba *Vip II*, 12 posljednja je sačuvana odredba zakona. Iako *Lex metallis dicta* nije sačuvana u cjelini, mi ipak na osnovu dostupnog teksta možemo steći uvid u način na koji je rimska država regulisala ekonomske i pravne odnose unutar granica rudničkog distrikta.

Sistem u okviru kojeg se eksploatisalo srebro i olovo počivao je na partnerskom odnosu između fiska i kolona. Fisk je u ovo partnerstvo unosio svoju imovinu, jer je bio vlasnik zemljišta koje je imalo status carskog domena, a kolon novčana sredstva i radnu snagu. Otuda je od samog početka eksploatacije rudničke parcele polovina buduće rudničke jame pripadala fisku, a druga polovina kolonu, koji ju je sopstvenim sredstvima iskopavao.

Nakon pronalaska rude tj. nakon verifikacije da je rudnička jama produktivna, fisk je procjenjivao njenu ukupnu vrijednost. Nakon procjene uslijedila bi prodaja polovine koja je pripadala fisku.⁴⁶⁷ Koloni su nakon kupovine rudničke jame sticali vlasništvo nad cijelom rudničkom jamom, što je značilo da su imali pravo da je kasnije prodaju po

⁴⁶⁵ Diod. 1, 34, 2; Vitruv. 10, 6, 1–4. Cf. Domergue 2008, 124–125, 143–145.

⁴⁶⁶ Četvrti član zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića propisivao je proceduru obilježavanja rudničkih jama. Obilježavanje probnog kopa imalo je zakonsku snagu jer su na neobilježenim kopovima druga lica imala pravo da traže rudu. Sama procedura obilježavanja uključivala je i mjerenje kojim se označavala veličina prostora koji se određivao za stvaranje podzemnih rovova i kopova za kopanje rude. Mjerenje je vršio državni službenik i mjerno polje iznosilo je „osam sežanja“ sa svake strane od mjesta gdje se otvaralo rudarsko okno (v. Marković 1999, 36 - 61, 38).

⁴⁶⁷ *Vip II*, 1.

najvišoj mogućoj cijeni.⁴⁶⁸ Međutim, vlasništvo je bilo ograničenog karaktera jer je fisk u slučaju prekida eksploatacije na šest mjeseci imao pravo da konfiskuje prodatu rudničku jamu.⁴⁶⁹ Država je prodajući kolonima rudničke jame obezbjeđivala ogroman priliv novca u carsku blagajnu, a koloni su sticali izvor za ostvarivanje dobiti. Ali, jedno od pitanja koje je i dalje ostalo nerazjašnjeno jeste: Na koji je način rimska država dolazila do metala neophodnog za rad državnih fabrika i kovnica novca?⁴⁷⁰ Sada znamo da koloni nakon kupovine rudničkih jama nisu dijelili rudu sa fiskom napola, kako se to dugo vremena smatralo.

Odgovor na ovo pitanje možemo pronaći ukoliko uzmemo u obzir monopol koji je fisk imao nad tehnološkim procesom obrade rude. Ruda je nakon ekstrakcije bila transportovana do topionica i radionica u kojima se dobijao konačan proizvod.⁴⁷¹ Ove radionice nalazile su se u neposrednoj blizini rudnika i bile su u državnom vlasništvu. Proces proizvodnje bio je pod kontrolom državnih službenika, koji su nadgledali proizvodnju slitaka kao i njihovo označavanje, starajući se pritom da težina slitaka bude ujednačena. Koloni su morali da zakupljuju državne radionice, a cijenu zakupa vjerovatno su morali da plaćaju u dijelu gotovih proizvoda.

Za same kolone bilo je lakše da zakupninu plate u gotovim proizvodima, a ne u novcu, a za državu to je bio efikasan način da dođe do metala neophodnih za rad državnih fabrika i kovnica novca. To bi mogao da bude razlog zašto je država konfiskovala rudničke jame u kojima je bila obustavljena eksploatacija u periodu od šest mjeseci.⁴⁷² Fisk je očigledno imao namjeru da osigura redovan priliv rude u državne topionice. Majkl Hirt smatrao je da je fisk konfiskovao prodane rudničke jame u kojima je bila obustavljena eksploatacija isključivo zbog potrebe tržišta za redovnim prilivom metala.⁴⁷³ Međutim, ovako radikalna mjera može se opravdati jedino ukoliko je obustavljena eksploatacija nanosila štetu direktno fisku, a ne tržištu.

⁴⁶⁸ Vip II, 8, 1.

⁴⁶⁹ Vip II, 5. Cf. Mateo 2001, 166.

⁴⁷⁰ Domergue 2008, 211 ; Hirt 2010, 367–368.

⁴⁷¹ Vip II, 9.

⁴⁷² Vip II, 3, 4, 5.

⁴⁷³ Hirt 2010, 368.

3. Rimski rudnici srebra i olova na području Ilirika

Usljed osiromašenja španskih depozita srebra i olova za vrijeme principata, centar rimskog rudarstva pomjerao se ka istoku. Zahvaljujući velikom rudnom bogatstvu, Ilirik je postao rudnički region od primarnog značaja za rimsku državu. Pojam *Illyricum* prilično je složen i njegov sadržaj razlikovao se zavisno od sfere života koja je u njega bila uključena. U načelu, riječ je o području koje je pokrivalo teritorije Norika, Panonije, Dalmacije i Gornje Mezije.

Rimljani su zaposjeli provincije Ilirika u različitim vremenskim periodima tokom posljednjih decenija prvog vijeka p.n.e i u prvoj polovini prvog vijeka n.e.⁴⁷⁴ Neposredno nakon osvajanja rimska država počela je da eksploatiše zlato, prisiljavajući domaće stanovništvo na eksploataciju uz direktnu asistenciju vojske.⁴⁷⁵ U vrijeme vladavine Flavijevaca određenim aktivnostima ilirskih rudnika počela je da upravlja centralizovana administracija, koja je funkcionisala na nivou tabularijuma u okviru kancelarije *procurator a rationibus*.⁴⁷⁶

Kao što smo već naglasili, za vrijeme vladavine cara Vespasijana izvršena je reforma uprave nad javnim dobrima i definisana je rimska državna politika prema rudnicima.⁴⁷⁷ Ovom reformom svakako su bili obuhvaćeni i ilirski rudnici. Otuda, na osnovu donesene

⁴⁷⁴Od samog početka Ilirik je za Rimljane imao ekonomski i strateški značaj jer su se na njegovoj teritoriji nalazile veoma važne komunikacije, brojne komercijalne luke duž obala rijeka i iznad svega bogati rudnici zlata, srebra olova i željeza. Teritorija Ilirika bila je znatno proširena nakon panonskih ratova, koji su trajali u periodu od 12. do 9. godine p.n.e. Nakon sloma velikog ilirskog ustanka 9. godine n.e., prostor Ilirika bio je podijeljen tako što je sjeverni dio obrazovao provinciju Panoniju, a južni Dalmaciju. O tome v. Alföldy 1965; Wilkes 1969.

⁴⁷⁵ Flor. *Epit.* 99.

⁴⁷⁶ Dušanić 2004, 264.

⁴⁷⁷ V. nap. 204, 205.

pravne regulative i na ovom području organizovani su rudnički distrikti, koji su se sastojali iz tri različite jedinice: *vicus metalli*, *metallum* ili *metalla* i *territorium metalli*.⁴⁷⁸ Neophodan faktor u izgradnji novog sistema na teritoriji cijelog Carstva bilo je svakako vrijeme. Arheološki izvori potvrđuju da je obim rudničke eksploatacije na području Domavije tokom prvog vijeka bio skroman.⁴⁷⁹ Ne treba sumnjati da je slična situacija bila i u ostatku Ilirika.

Prvo znatnije povećanje intenziteta rudničke proizvodnje zabilježeno je tek u vrijeme dinastije Antonina.⁴⁸⁰ U vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana po prvi put je intenzivirana eksploatacija srebra i olova, a na čelu rudničkih distrikta pronalazimo prokurate u rangu vitezova ili carske oslobođenike.⁴⁸¹ Rudničkim distriktima na području Panonije i Dalmacije upravljali su prokurator vitezovi u rangu seksagenarija, dok su rudničkim distriktima Gornje Mezije upravljali prokurator carski oslobođenici sve do vladavine Septimija Severa.

Administracija ilirskih rudnika bila je prilično uniformisana, ali su različiti rudnički regioni ipak imali određene specifičnosti. U naredna tri podnaslova, na osnovu brojnih izvora, prevashodno epigrafskih, upoznaćemo se sa administrativnom organizacijom tri najznačajnija rudnička regiona u kojima se eksploatisalo srebro i olovo.

Riječ je o rudnicima srebra i olova u dolini Drine, rudnicima Avale, Kosmaja i Rudnika, kao i rudnicima u centralnom dijelu Dardanije.⁴⁸² Glavni akcenat biće stavljen na

⁴⁷⁸Vip I, 1, 5, 9; Vip II, 10; Cf. Domergue 1990, 88, 147; Dušanić 2004, 250, Hirt 2010, 48–51.

⁴⁷⁹ Blum, Srežović 1961, 29.

⁴⁸⁰ O velikom prisustvu pripadnika carske kancelarije na području Ilirika u vrijeme dinastije Antonina svjedoči sitni bakarni novac, iskovan u drugom vijeku, koji nosi na reversu natpise koji sadrže, ili pretpostavljaju, riječ *metallum* u različitim oblicima. Iako su postojale sumnje da je ovaj novac iskovan da bi se koristio na rudničkom području, jer je najveći broj primjeraka otkriven na teritoriji grada Rima i okoline, gdje nema rudnika, pronalazak više tipova ove monetarne grupe u kosmajskim i ibarskim rudnicima srebra potvrdio je da je riječ o novcu koji se koristio na teritorijama rudnika (BMC III, 533: *Metalli Norici*; BMC III, 234 φ, 234 ≠, 234+, 235*: *Metalli Pannonici*, *Metalli Vlpiani Pannonici*, *Metalli Vlpiani Delmatici*; BMC IV, 370*, BMC III, 534: *Dardanici*; BMC III, 533, no. 1853: *Aeliana Pincensia*; BMC III, 234 ll: *Metalli Vlpiani / SC*). Vidjeti više u: Dušanić 1971, 535–554; Simić, Vasić 1977, 48–60; Dušanić 1977, 57–64.

⁴⁸¹ Dušanić 1977, 87–88; Dušanić 2004, 264.

⁴⁸² Kako su se na teritoriji provincije Norik nalazili isključivo rudnici željeza, koji nisu predmet istraživanja ove studije, istorijat i specifičnosti ovog rudničkog regiona ostavićemo po strani. *Ferrariae Noricum* su već bile predmet veoma značajne studije Geze Alföldija, koji je dokazao postojanje rudničkih distrikta na teritoriji provincije Norik. V. Alföldy 1970, 163–177.

upravljačke strukture rudnika, na karijere carskih prokuratora koji su u svojstvu predstavnika fiska nadgledali administraciju koja je na terenu rukovodila proces eksploatacije. Poglavlje ćemo završiti podacima o uređenju rudnika srebra i olova na području Ilirika u doba poznog Carstva.

3.1. RIMSKI RUDNICI SREBRA I OLOVA NA PODRUČJU DOMAVIJE

Rimljani su nakon gušenja Batonovog ustanka 9. godine i eksproprijacije zemljišta od lokalnog stanovništva došli u posjed brojnih rudničkih regiona u kojima se i u predrimsko doba eksploatisalo zlato, srebro i olovo. Najveći rudni depoziti srebra i olova nalazili su se duž rijeke Drine i bili su podijeljeni između dvije provincije – Panonije i Dalmacije. Provincijska granica prolazila je sjeverno od Domavije, a zatim se pružala južno od Save.⁴⁸³ Ponovno pokretanje proizvodnje moralo se desiti odmah nakon eksproprijacije tj. u prvoj polovini prvog vijeka, ali o tome nema nikakvih pisanih podataka. Kada su

⁴⁸³ Pitanje južne granice između Panonije i Dalmacije još uvijek nije do kraja riješeno. Dušanić, Basler, Bojanovski, Nagi i Paškvalin smatrali su da južna granica Donje Panonije treba da bude povučena južnije na račun provincije Dalmacije. Jedini argument za tradicionalno pozicioniranje granice jeste pronađeni *mansio* Ad Fines kod Laktaša na ruti Salona–Servitium (*TIR*, L 33. 19). Drugi *mansio* Ad Fines pronađen je 20 km južno od Siscije i njega je puno teže dovesti u vezu sa provincijskom granicom. Velika je vjerovatnoća da je riječ o granicama fiskalnog rudničkog regiona na području Ljubije, tj. panonskih *ferrariae* (Dušanić 1977, 65). Pravac južne granice Donje Panonije je nesiguran, a njen zapadni sektor ne treba tražiti sjevernije od Doboja, kako je to uobičajeno. Njene istočne granice išle su preko Drine razvođem sliva Zapadne Morave i Kolubare vrhovima planinskih masiva Medvednika, Jablanika, Povlena, Maljena i Suvobora. Ovaj vijenac nastavlja se masivom planine Rudnik, gdje su se na jugozapadnoj padini njegovog najvišeg vrha nalazili rimski rudnici srebra i olova. Pomenuti dio Rudnika najvjerovatnije je pripadao provinciji Dalmaciji, a granica prema Gornjoj Meziji išla je istočnije preko samog vijenca planine (Dušanić 1977, 67; Loma 2010, 135–136). Kako su *argentariae Pannonicae* bile najznačajnije rudničko područje u provinciji, one su lokalizovane u dolini donjeg toka rijeke Drine, što potvrđuju i titule rudničkih prokuratora *procurator argentariarum Pannoniarum et Delmatiarum*, ili *metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, koji su residovali u Domaviji. Ovo potvrđuju i rudnički novci pronađeni na području Kosmaja, označeni legendom *metal.Pannonicis*, a čiji aversi prikazuju lik boginje Dijane. Ivo Bojanovski predlagao je da se zbog pomenutih razloga Domavija svrsta u Donju Panoniju (Bojanovski 1972, 37–52). Njegovo mišljenje bilo je utemeljeno na osnovu posvetnog natpisa kojeg je u Domaviji postavio, *b(eneficiarius) co(n)s(ularis) p(rovinciae) P(annoniae) In(ferioris)*, *CIL* III 12 723. Bojanovski je, takođe, povukao liniju razgraničenja između ove dvije provincije u pravcu Drvar-Mrkonjić-Grad-Zavidovići-Valjevo. Slobodan Dušanić smatrao je da se Domavija, iako je prijedlog Ive Bojanovskog privlačan, teško može svrstati u Donju Panoniju jer bi to bilo u suprotnosti sa natpisom rimskog zvaničnika prokuratora *arg(entariae) Delmaticae* (*ILug* 83), koji je pronađen nedaleko od Domavije. Prema njemu, rudnici srebra i olova u dolini donjeg toka rijeke Drine bili su podjeljeni između dvije provincije, pri čemu je granica prolazila sjeverno od Domavije (Dušanić 1977, 67–68).

rimski pjesnici Stacije⁴⁸⁴ i Marcijal⁴⁸⁵, kao i Plinije Stariji⁴⁸⁶, pominjali dalmatinsku rudu, oni su prije svega mislili na zlato. Jedini trag o organizaciji rudnika u početnoj fazi rimske eksploatacije jeste svjedočenje Flora⁴⁸⁷ o prisiljavanju domaćeg stanovništva na kopanje rude i ispiranje zlata koje je nadgledao Avgustov vojskovođa Vibije. Korištenje domaćeg stanovništva kao radne snage i direktna asistencija vojske prilikom eksploatacije odgovara direktnom modelu koji je u istom periodu korišten na području rudnika zlata sjeverozapadne Španije nakon vojne kampanje protiv Astura i Kantabra.

Prve vijesti o rudnicima srebra i olova na području Panonije i Dalmacije daje nam numizmatika. Riječ je o rudničkim novcima koji su kovani za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana.⁴⁸⁸ Kovani su za potrebe zaposlenika carske kancelarije koji su stigli na područje Ilirika kako bi organizovali eksploataciju u brojnim rudničkim distriktima. Na osnovu legendi vidljivo je da su u to vrijeme bili aktivni rudnici srebra i olova na području Panonije i Dalmacije, na šta ukazuju aversi sa likom boginje Dijane. Boginja Dijana bila je personifikacija srebra, a samim tim i zaštitnica rudnika srebra.⁴⁸⁹

Astrološko poistovjećivanje srebra sa mjesecom koje je proisticalo iz imena boginje Dijane bilo je identično poistovjećivanju željeza sa Marsom ili zlata sa bogom Apolonom, tj. Sol.⁴⁹⁰ Ovakva personifikacija ostavila je tragove na nekoliko tipova rudničkog novca iskovanog za dalmatinske i panonske rudnike srebra.⁴⁹¹ Otuda se sam početak intenzivnije rimske eksploatacije srebra i olova na području Domavije datuje u prvu polovinu drugog vijeka u toku Trajanovih priprema za dačke ratove.⁴⁹²

⁴⁸⁴ Stat. *Silv.* 1, 2, 13; 3, 3, 86.

⁴⁸⁵ Mart. *Epigr.* 10, 78, 5.

⁴⁸⁶ Plin. *NH.* 33, 21.

⁴⁸⁷ Flor. *Epit.* 99.

⁴⁸⁸ H. Mattingly, British Museum Catalogue, Coins of the Roman Empire, III, (Nerva to Hadrian), London, 1936, IV (Antoninus Pius to Commodus), London, 1940; BMC III, 234, 235: *Metalli Pannonici*; BMC III, 534, 1854, 1856: *Metal(lis) Delm(atidis)*, BMC III, 53: *Metal(lis) Pannonicis*.

⁴⁸⁹ Mowat 1894, 373–413.

⁴⁹⁰ BMC III, 534, br. 1856; BMC III, 234, 535, br. 1860; *IDR* III, 290.

⁴⁹¹ Dušanić 1977, 57.

⁴⁹² Arheološka istraživanja nekropola na području Domavije pokazala su da ovdašnji rudnici nisu igrali veliku ulogu u privrednom sistemu principata sve do druge polovine drugog vijeka (Blum, Srejović 1961, 29). Sam početak arheoloških istraživanja na području Srebrenice bio je usko povezan sa geološkim istraživanjima područja planine Kvarac. Rudarsko društvo „Bosnia“ osnovano je 1880. godine u Beču sa formalnim zadatkom da traga za antičkom Argentarijom, ali je krajnji cilj bilo utvrđivanje mogućnosti za industrijsku eksploataciju rudnog bogatstva srebreničkog kraja. Istraživanjima je rukovodio iskusni

Nakon osvajanja Dakije, početkom drugog vijeka, rudnici zlata Dalmacije izgubili su svoj raniji značaj, dok se sve intenzivnije počinju razvijati rudnici srebra i olova. Rudničke aktivnosti bile su organizovane u sklopu rudničkih distrikta, koji su imali jasno utvrđene granice. U skladu sa postojećom praksom bili su u vlasništvu cara kao carski domen, što potvrđuju i legende rudničkog novca *metalli Vlpiani Delm(atici)*. Rudničke aktivnosti u podrinjskim argentarijama bile su organizovane u sklopu dva rudnička distrikta, dalmatinskog i panonskog, a pod upravom dvojice prokuratora sve do vremena vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera.⁴⁹³

O ovakvoj organizaciji rudarstva svjedoče natpisi prokuratora *argentariarum Panonnicae* i *argentariarum Delmaticarum*, koja potiču iz vremena prije 161. godine. Do sada je posvjedočen samo jedan zvaničnik dalmatinskih argentarija, čiji natpis je pronađen na području Bratunca. Sudeći po gentilnom imenu njegove supruge, *Aelia*, terminus post quem je vladavina cara Hadrijana.⁴⁹⁴ Ivo Bojanovski smatrao je da Domavija u prvoj polovini drugog vijeka nije bila prikladna za boravak prokuratora. Zbog toga su prokuratori nadležni za oba rudnička distrikta bili smješteni u Sirmijumu.⁴⁹⁵ Kolonija Flavia Sirmium od perioda podjele Panonije na dvije provincije, između 103. i 106. godine, predstavljala je jedinu urbanu zajednicu na teritoriji Donje Panonije. Domavija je u prvoj polovini drugog vijeka bila *vicus*, koji je zauzimao sjeverni dio

rudarski inženjer Ludvig Ljudevit Pogačnik. On je u martu 1883. godine pronašao temelje porušених zgrada kao i jedan fragmentarni natpis. Iskopine je uskoro obišao i V. Radimski, koji je započeo i prva sistematska iskopavanja antičkih ruševina u Gradini kod Sasa, koja će kasnije prikazati u svojim izvještajima objavljenim u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Radimsky 1891, 1–19; Radimsky 1892, 1–24; Radimsky 1894, 1–47). Naredna arheološka istraživanja na području Srebrenice obavljena su u periodu od 1958 do 1960. godine, a izvještaj su objavili M. Baum i prof. dr D. Srejić. U periodu 2010–2011. godine izvršena su manja arheološka istraživanja u Sasama kod Srebrenice i u Fakovićima na području Bratunca (Babić 2012, 11–25).

⁴⁹³ Granica između dva rudnička distrikta prolazila je sjeverno od Domavije, što znači da je Domavija pripadala provinciji Dalmaciji. Kako su se rudni depoziti nalazili sa obje strane provincijske granice, oba rudnička distrikta će 161. godine n.e. formirati jedinstvenu *territoria metallorum*, kojom je upravljala administracija sa sjedištem u Domaviji.

⁴⁹⁴ AE 1948, 243 = ILIug 83.

⁴⁹⁵ Bojanovski 1982, 104. Bliske veze između Sirmijuma i podrinjskih argentarija ogledaju se i u izgradnji puta koji je vodio od Salone preko Argentarije do Sirmijuma, kako prikazuje Tabula Peutingeriana (TP VI 4–VII 2). O intenzivnim vezama između Domavije i Sirmijuma govore arheološki nalazi, tj. analiza nadgrobniх spomenika (Sergejevski 1934, 35). Iz Sirmijuma su dolazili svi kulturni i ekonomski uticaji na cijelo Podrinje putem veoma živih trgovačkih i društvenih odnosa (Bojanovski 1988, 203).

malvesijatskog municipijuma, iz kojeg se izdvojio sredinom drugog vijeka.⁴⁹⁶ Na jugu se protezala do Osata, zapadna granica bila je rijeka Jadar sa njenim pritokama, a na istoku njena teritorija prelazila je Drinu i zahvatala rudonosnu oblast oko Krupnja. Domavija će svoj kasniji razvoj i status usko vezati za bogate rudnike srebra i olova u svom neposrednom susjedstvu.⁴⁹⁷ Kako se povećavao intenzitet rudničke proizvodnje, tako je i Domavija rasla, uvećavala broj stanovnika ali i mijenjala status, preko municipijuma do kolonije.

Rudnički distrikt koji je obuhvatao rudnike srebra i olova u njenoj neposrednoj blizini imao je svoje granice i funkcionisao je kao carski domen. Teritorija rudničkog distrikta bila je izdvojena iz municipalne organizacije, a njome su upravljali zvaničnici carske kancelarije. Od samog početka intenzivnije eksploatacije, rudnici srebra i olova u dolini Drine stavljeni su pod upravu carskih prokuratora u rangu vitezova seksagenarija.

Tokom prvog vijeka svega nekolicina prokuratora bila je angažovana na poslovima upravljanja carskim domenima, a u koje su spadali i rudnici plemenitih metala. Tek od vremena vladavine careva Trajana i Hadrijana njihov broj naglo se povećao. Hans-Georg Flom procijenio je da su od kraja vladavine Vespasijana pa sve do kraja vladavine Komoda bila uvedena nova 82 prokuratorska položaja.⁴⁹⁸ Prije vladavine Marka Aurelija (160–180) zabilježena su tri *procuratores argentariarum Pannonicarum*. Najraniji epigrafski podaci o administraciji rudnika srebra panonskog distrikta pokazuju da su njima u periodu između 130. i 150. godine upravljali prokuratori u rangu seksagenarija, a od 160. godine vitezovi u rangu centenarija.

Do sada su nam poznata imena dvojice prokuratora iz perioda 130. do 150. godine: Lucije Kreperije Paul i Marko Antonije Fabijan, dok je 160. godine istu dužnost obavljao Lucije Septimije Petronijan. Lucije Kreperije Paul, prvi poznati prokurator rudnika srebra Panonije, poznat nam je sa natpisa iz Pamfilije, koji bilježi njegovu vojnu i civilnu

⁴⁹⁶ Bojanovski 1988, 200.

⁴⁹⁷ Alföldy 1965, 154–155; Bojanovski 1988, 181.

⁴⁹⁸ Pflaum 1960–1, 78. Civilna zaduženja vitezova bila su raspoređena na grupe, a na osnovu plata koje su im isplaćivane na godišnjem nivou. (v. Pflaum 1950, 210–237) Unapređenja su se dešavala u skladu sa pravilom *ex forma suo loco et iusto tempore*, tj. u skladu sa njihovim činom i dužinom službe (Fronton, *Ad Caes.* 5, 37). Različitosti u karijerama rimskih vitezova zavisile su od pokazane sposobnosti za vrijeme velikih vojnih kampanja ili gušenja ustanaka, bliskih veza sa uticajnim pojedincima unutar carske kancelarije i carevog okruženja, kao i od protekcije uglednih senatorskih porodica.

karijeru.⁴⁹⁹ Kao pripadnik eminentne porodice iz Ataleje u Pamfiliji, koja je vjerovatno poticala od naseljenika iz vremena cara Avgusta a koja će dati i senatore u Rimu, Lucij Kreperije Paul slijedio je regularnu vojnu karijeru.⁵⁰⁰ Usljed oštećenosti natpisa, ne možemo ništa reći o kohorti u kojoj je započeo vojnu karijeru kao prefekt. Njegova naredna dužnost bilo je mjesto vojnog tribuna legije *II Adiutrix Pia*, koja je bila smještena u Akvinkumu u Donjoj Panoniji.⁵⁰¹ Ova jedinica bila je drugačija po tome što je bila sastavljena od rimskih građana.⁵⁰²

Napredovanje ka legionarskom vojnom tribunatu ili mjestu vojnog tribuna kohorte mogli su da očekuju oni najsposobniji ili oni sa veoma uticajnim prijateljima. Legiju *II Adiutrix Pia* podigao je car Vespasijan ubrzo nakon svog dolaska na vlast 70. godine. U njenom sastavu nalazili su se ravenški mornari, koji su za vrijeme sukoba Vespasijana sa Vitelijem prešli na Vespasijanovu stranu, te otuda i počasni naziv legije – *Pia Fidelis*.⁵⁰³ Nakon položaja vojnog tribuna, Lucije Kreperije Paul obavljao je dužnost *praefectus alae I Cannennefatium*, komandanta konjičke regimente.⁵⁰⁴ Nadležnost prokuratora rudnika srebra Panonije, koju je obavljao u periodu 130. do 150. godine, jeste njegova prva administrativna dužnost. Njegovo imenovanje desilo se na samom početku intenzivnije rudničke eksploatacije.

Kao prokurator koji je nadgledao sve rudnike na teritoriji provincije Panonije nalazio se na čelu administracije koja je postavljala lokalne prokuretoare koji su nadgledali eksploataciju i proizvodnju u rudnicima na teritoriji panonskog rudničkog distrikta, ali i brojne niže činovnike zaposlene u državnim oficinama. U njegovom osoblju nalazili su se iskusni carski oslobođenici i robovi koji su prethodno na prostoru Španije učestvovali u radu administracije koja je upravljala tamošnjim rudnicima.⁵⁰⁵

⁴⁹⁹ Paribeni, Romanelli 1915, 18 = *AE* 1915, 46.

⁵⁰⁰ *IGR* III 777.

⁵⁰¹ Yanir 1983–1984, 5, 8–67; Le Bohec 2000, 159–168.

⁵⁰² Pflaum 1960-1, br. 145.

⁵⁰³ Cass. Dio 55, 24, 3.

⁵⁰⁴ Konjička regimenta je dobila ime po plemenu Kanenefati koje je živjelo na području Holandije i koje Plinije Stariji i Tacit pominju u svojim djelima (v. Plin. *NH*, 4, 101; Tac. *Hist.* 4, 15, 19; Tac. *Ann.* 4, 73).

⁵⁰⁵ U istom periodu zabilježeno je prisustvo prokuratora carskog oslobođenika Telesfora na području Sočanice, koji je prethodno kao carski rob radio u oficinama španskih rudnika (v. Čerškov 1970, 65, br. 15; Domergue 1990, 283). Moguće je da se iza brojnih carskih oslobođenika i robova arhivara (*tabularii argentariarum*) i njihovih pomoćnika (*adiutores tabularii*), zabilježenih u istom periodu u oficinama na

Sjedište administracije bilo je u Sirmijumu, gdje se svakako nalazio i tabularijum. Nije isključeno da je nakon dužnosti prokuratora panonskih rudnika srebra Lucije Kreperije Paul bio postavljen na neku drugu civilnu dužnost koja je u sebe uključivala upravljanje carskim dobrima u provincijama. Nažalost, o tome ne posjedujemo nikakve podatke o tome jer je njegovo prvo administrativno zaduženje bilo posljednja informacija koju nam je saopštio dedikant natpisa Lucije Decim Apronijan.

Marko Antonije Fabijan obavljao je dužnost prokuratora rudnika srebra Panonije takođe u periodu između 130 i 150. godine. Njegov *cursus honorum* nalazi se na posvetnom natpisu pronađenom u Viminaciju.⁵⁰⁶ Pripadao je, kako je Karl Pač⁵⁰⁷ već utvrdio, porodici Antonija, koja je tokom drugog vijeka zajedno sa porodicom Julija davala zakupce koji su zakupljivali ilirski carinski distrikt.⁵⁰⁸ On je, kao i Tit Julije Saturnin⁵⁰⁹, Gaj Antonije Ruf⁵¹⁰ i Marko Aurelije Mindije Matidijan Polio⁵¹¹, slijedio u isto vrijeme i administrativnu karijeru, jer ga je u svakom trenutku mogao zamijeniti jedan od rođaka na mjestu *conductor portorii Illyrici*. Neobično udruživanje zvaničnih administrativnih dužnosti sa zakupom ilirske carine stvaralo je teškoće oko tumačenja teksta ovog natpisa.⁵¹²

Hans-Georg Flom ukazao je na razloge Fabijanovog ulaska u administrativno osoblje bez prethodno završene vojne službe (*tres militiae*). Po njegovom ubjeđenju, ovakav izuzetak bio je napravljen kako zbog njegovih godina tako i zbog želje samoga cara da iskoristi njegovo ogromno znanje u domenu carina i poreza, pri čemu propisi i pravila nisu bili prepreka.⁵¹³ Iz tog razloga je Marko Antonije Fabijan u doba vladavine Hadrijana (117–138) ili Antonina Pija (138–160) bio *procurator quadragesima XL Galliarum et Portus*.⁵¹⁴ Prvo zaduženje povjereno Marku Antoniju bilo je da kontroliše sakupljanje

teritoriji rimskog naselja kod današnjeg Kolovrata kod Prijepolja kriju carski činovnici koji su na područje Dalmacije takođe dovedeni iz španskih oficina (v. Mirković 1975, 106, br. 1, 7).

⁵⁰⁶ *IMS* II 69.

⁵⁰⁷ Patsch 1893, 197; Rostowzew 1896, 137.

⁵⁰⁸ De Laet 1949, 399.

⁵⁰⁹ *AE* 1934, 107.

⁵¹⁰ *CIL* III 13283.

⁵¹¹ *AE* 1928, 97.

⁵¹² Domaszewski 1908, 153, 155.

⁵¹³ Pflaum 1960–1, 352.

⁵¹⁴ Više o carinskom distriktu *quadragesima Galliarum et Portus* v. Pais 1918, 727–738; De Laet 1949, 146–147, 170–173; Costelli 1961, 19; Mennella 1992, 209–232; France 1993, 895–927; France 2001.

carina u carinskom distriktu nazvanom *quadragesima Galliarum et Portus*, koji se sastojao od ukupno četrdeset carinskih distrikta, koji su pokrivali prostor Galija i Alpi. Žerom Frans utvrdio je da je pomenuti carinski distrikt bio formiran za vrijeme Avgustove vladavine i da se sastojao od cijelog niza carinskih stanica, koje su se nalazile u svim lukama Galije, ali i na prelazima preko Alpa i Pirineja.⁵¹⁵

Marko Antonije Fabijan obavljao je dužnost prokuratora u vrijeme kada se carinski distrikt još uvijek izdavao u zakup konduktorima. Njegova karijera svjedoči praksu da je rimska država u vrijeme izdavanja ovog carinskog distrikta preko carskih prokuratora kontrolisala zakupce.⁵¹⁶ Kako je Marko Antonije Fabijan poticao iz porodice koja je tradicionalno zakupljivala ilirski carinski distrikt, čini se da je carska kancelarija napravila dobar izbor postavljajući upravo njega na mjesto prokuratora koji je trebalo da kontroliše zakupce galske carine.

Naredno zaduženje odvelo ga je u Donju Panoniju, gdje je obavljao dužnost upravnika panonskih rudnika srebra. Teško je procijeniti koliko dugo se zadržao na tom mjestu. Njegovo naredno a i posljednje zaduženje koje se pominje na natpisu bilo je mjesto zakupca carina na tlu dunavskih provincija, tj. *conductor Portori Illyrici*. Administrativni centar ilirskog carinskog distrikta bio je Petovion, a zbog finansijskih razloga u par navrata zakupilo ga je nekoliko zakupaca.⁵¹⁷ Nekoliko pripadnika porodice Antonija zakupljivalo je ilirski carinski distrikt⁵¹⁸, a trojica pripadnika porodice Julija javljaju se kao posljednji zakupci ilirskog portorija, jer je državna naplata carina uvedena prije 182. godine.⁵¹⁹

Marko Antonije Fabijan za vrijeme ili nakon obavljanja položaja upravnika panonskih rudnika srebra bio je zakupac naplate carina u dunavskim provincijama. Natpis koji bilježi karijeru konduktora iz iste porodice, Gaja Antonija Rufa, koji je u periodu 146–171. godine zakupljivao isti carinski distrikt, sugerije da je on u isto vrijeme obavljao

⁵¹⁵ France 1993, 895–927.

⁵¹⁶ Ørsted 1985, 330.

⁵¹⁷ Kvint Sabinije Veran zakupio je naplaćivanje poreza u carinskom distriktu *publicum Portorii Illyrici* zajedno sa još dvojicom zakupaca 151. godine n.e. To su bili Gaj Antonije Ruf i Tit Julije Saturnin (CIMRM 1491). Pomenutu trojicu zakupaca naslijedili su trojica konduktora iz porodice *Iulii* 161. godine n.e. (v. De Laet 1949, 161; Ørsted 1985, 307–330).

⁵¹⁸ CIL III 13 283 = ILS 4226.

⁵¹⁹ CIL III 6124; CIL III 753:T. *Iulius Capito*, *Iulius Ianuarius*, *Iulius Epaphroditus*.

funkciju *procurator vehiculorum* i funkciju *conductor*.⁵²⁰ Ovakva mogućnost nije isključena ni u slučaju prokuratora iz Domavije. Potpuno je jasno da su ovakvi aranžmani bili mogući u periodu od prvog vijeka pa sve do 80-ih godina drugog vijeka, kada je napuštena praksa iznajmljivanja *portoria* privatnim licima.

Piter Urste smatrao je da je Fabijan započeo karijeru mjestom zakupca ilirske carine, nakon čega je uslijedila njegova prokuratela u Galiji.⁵²¹ U tom slučaju, natpis u Viminaciju podignut je za vrijeme njegove uprave nad panonskim rudnicima srebra. Takođe, dedikant oslobođenik Merkator nije imao nikakve veze sa sakupljanjem carina na području Ilirika, već je bio zadužen za nadgledanje njegovih privatnih posjeda na području Viminacija. To bi značilo da su Antoniji biti lokalnog porijekla, ali je to teško utvrditi.⁵²²

Porodica Julija, čiji su članovi takođe zakupljivali ilirski carinski distrikt, bila je porijeklom iz sjeverne Italije, a trajno su bili nastanjeni u Petovionu.⁵²³ Moguće je da su i Antoniji, sa kojima su obrazovali srž u ovoj grani fiskalne administracije, takođe dolazili iz sjeverne Italije. Zigfrid de Laet smatrao je da je Marko Antonije Fabijan bio posljednji zakupac ilirske carine, nakon čega je došlo do suštinskih promjena u sistemu sakupljanja carina.⁵²⁴ U tom slučaju Merkator je mogao biti bliski saradnik i pomoćnik u prikupljanju carina u Ilirskom carinskom distriktu, a Viminacij je mogao biti jedna od naplatnih stanica.⁵²⁵ Počasni natpis bio je podignut u Viminaciju ne bez znanja i odobrenja samog konduktora.

Nakon dolaska na vlast novog vladara, personalne promjene u domenu administracije i finansija bile su česta ali ne i neizbježna pojava. Početak vladavine Marka Aurelija obilježilo je i postavljanje novog prokuratora nadležnog za rudnike srebra Panonije. Rudnicima srebra i olova Panonije 160. godine upravljao je L. Septi[...] Petronianus, prokurator centenarij koji je bio većeg ranga nego prethodno zabilježeni prokurator i seksagenarij.⁵²⁶

⁵²⁰ *ILS* 4225, *CIMRM* 1501, 1502.

⁵²¹ Ørsted 1985, 329.

⁵²² *Ibid.* 330.

⁵²³ *Ibid.* 352–355.

⁵²⁴ De Laet 1949, 386, 404.

⁵²⁵ *Ibid.* 196.

⁵²⁶ *AE*, 1958, 158, *Caesarea Mauretaniae* = Pflaum, 1960–1, br.146 bis.

U počasnom natpisu iz Cezareje dat je *cursus honorum* prokuratora u cjelini.⁵²⁷ Hans-Georg Flom u svom tumačenju natpisa iz Cezareje izdvojio je neke dijelove na osnovu kojih je naglasio i interpretacije Deskura-Doazi koja je prva objavila natpis.⁵²⁸ U načelu, zaključci Deskura-Doazi o nomenklaturi prokuratora prihvaćeni su. Dok je kognomen Petronijana prihvatio i Flom, on je oklijevao da njenu rekonstrukciju praznine l.l. datu izvan Septimijevog gentilnog imena prihvati u potpunosti, te je nudio i mogućnost da je riječ o gentilnom imenu Septicius. U tom slučaju Septicije Petronijan, po njemu, mogao bi pripadati porodici Gaja Septicija Klara, prefekta pretorija iz doba cara Hadrijana.⁵²⁹

Lucius Sept[....] Petronianus obavio je regularnu vojnu službu. Njegov prvi položaj bilo je mjesto zapovjednika kohorte *civium Romanorum voluntariorum*, sastavljen je od rimskih građana dobrovoljaca. Ove jedinice su u stvarnosti nastajale regrutovanjem robova koji su dobijali slobodu u zamjenu za vojnu službu.⁵³⁰ Pošto poznajemo prefekte *coh. VIII vol.* sa teritorije Dalmacije⁵³¹ kao i *coh. VII volu[n]tarior* pomenute u natpisu iz Tamugadija⁵³², moguće je rekonstruisati broj vojne jedinice ili ukazati na provinciju garnizona. Petronijan je zatim bio unaprijeđen na mjesto vojnog tribuna legije *II Traiana fortis*, koja se u tom trenutku nalazila u Egiptu i bila je stacionirana u Aleksandriji u kampu kod Nikopolisa.⁵³³

Lucije Septimije Petronijan je funkciju vojnog tribuna druge Trajanove legije obavljao tokom treće decenije drugog vijeka, što znači da je on bio na mjestu vojnog tribuna pomenute legije u vrijeme Bar Kohbinog ustanka.⁵³⁴ Ukoliko je Petronijan služio kao vojni tribun u onim podjedinicama legije *II Traiana fortis* koje su bile poslane u Judeju kako bi pomogle u gušenju ustanka⁵³⁵, a što se čini logičnim imajući u vidu njegovo kasnije unapređenje i zavidnu civilnu karijeru, on je imao priliku da sretne mladog Gneja Julija Vera⁵³⁶, budućeg generala i senatora iz vremena Marka Aurelija, koji je tada bio

⁵²⁷ D'Escurac–Doisy 1957, 137–150.

⁵²⁸ Pflaum 1960–1, br. 146 bis, 975.

⁵²⁹ HA, *Hadr.* 9, 5.

⁵³⁰ Ovakav slučaj zabilježen je za vrijeme velikog ilirskog ustanka (v. Southern 1998, 307).

⁵³¹ AE 1940, 176.

⁵³² AE 1954, 145.

⁵³³ CIL III 42; CIL III 79.

⁵³⁴ Cass. Dio 55, 24, 3. Cf. Mor 1986, 267–278; Mor 1990, 163–175.

⁵³⁵ Urloiu 2010, 5.

⁵³⁶ PIR 4, I, 618; RIB 283, 1132, 1322, 2110.

vojni tribun u legiji *X Fretensis*, i njegovog oca Seksta Julija Severa⁵³⁷, generala i senatora, koji je stigao na područje Judeje iz Britanije 133. godine kako bi ugušio ustanak.⁵³⁸

Sekst Julije Sever u vrijeme gušenja ustanka obavljao je dužnost upravnika Judeje, a nakon okončanja sukoba bio je imenovan na mjesto upravnika provincije Sirije.⁵³⁹ Postoji mogućnost da su pokazane sposobnosti Petronijana uticale na preporuku uticajnog generala i senatora prilikom njegovog unapređenja na treće zaduženje u vojnoj karijeri, na mjesto zapovjednika konjice. Ono ga je odvelo u Britaniju, gdje je obavljao dužnost zapovjednika konjičke jedinice koja je u natpisu navedena kao *ala Agrippiana [miniata]*, što je dodatni argument u korist prethodne hipoteze. Kao što smo već rekli, Sekst Julije Sever bio je upravnik provincije Britanije u trenutku izbijanja Bar Kohbinog ustanka, a nakon njegovog odlaska iz provincije zamijenio ga je Publije Mumije Sisena.⁵⁴⁰

Jedinicu u kojoj je Petronijan obavljao dužnost zapovjednika konjice rekonstruisala je Deskura – Doazi kao *pr[ae]f(ecto) al(ae) II] Agrippin[ae Flaviae?]*.⁵⁴¹ Ovu jedinicu je car Trajan prebacio za vrijeme parćanskog rata sa Rone na Istok, gdje je i ostala.⁵⁴² Problem ovakve rekonstrukcije bio je u tome što se u nekoliko natpisa navodi *Ala Flavia Agrippiana* i ona može biti identična sa *ala II Flavia Agrippiana*, koja se pojavljuje na samo jednom tekstu, tj. u gore navedenom natpisu. Međutim, broj II ipak je ukazivao na činjenicu da su postojale dvije ale sa ovim imenom, ali u natpisima ne postoje nikakvi tragovi o prisustvu jedinice *ala I Flavia Agrippiana*.⁵⁴³ S druge strane, jedinica *Ala Agrippiana [miniata]* pominje se u diplomi iz Britanije⁵⁴⁴ iz 122. godine, ali je postojanje ove jedinice potvrđeno i uz pomoć vojne diplome pronađene na području Gornje Panonije 1925. godine kod Brigetia.⁵⁴⁵ Ova jedinica omogućila je Flomu da popuni prazninu u 8. redu bez onih teškoća sa kojima se suočila Deskura-Doazi kada je

⁵³⁷ *PIR* 4, I, 576; *RIB* 739.

⁵³⁸ Cass. Dio 69, 13, 1-2.

⁵³⁹ *CIL* III 2830; *CIL* III 199 = *ILS* 1056.

⁵⁴⁰ Dietz 1993, 295–311.

⁵⁴¹ D'Escurac-Doisy 1957, 143.

⁵⁴² *RE*, I, col. 1229.

⁵⁴³ Pflaum 1960–61, br. 146 bis, 976.

⁵⁴⁴ *CIL* XII 2231; *CIL* XIII 6235 = D. 2503.

⁵⁴⁵ *CIL* XVI 69.

pretpostavila da je postojala samo jedna ala Agrippiana, tj. u ovom slučaju ala Agrippiana II Flavia.⁵⁴⁶

Nakon završetka službi koje su spadale u standardni viteški *tres militiae*, Lucije Septimije Petronijan započeo je civilnu karijeru tako što je unaprijeđen na mjesto arhistatora, koje se po prvi put javlja na ovom natpisu. Riječ je o poziciji koja nam je poznata preko papirusa iz Oksirinha, u kome se u nekoliko navrata diskutovalo o arhistatoru⁵⁴⁷ Apoloniju.⁵⁴⁸ Činjenica da je zapovjednik konjice mogao postati arhistator u Egiptu u doba Antonina Pija, dopušta zaključak da je takva praksa mogla postojati i kasnije.

Sljedeće zaduženje Lucija Septimija Petronijana bilo je mjesto zapovjednika flote. Još uvijek ne možemo utvrditi tačno ime eskadrona gdje se nalazi lakuna. Deskura-Doazi dvoumila se između flote Mezije, Panonije, Aleksandrije i Sirije i konačno je isključila Aleksandrijsku flotu, čijih 11 slova proširuje širinu postojeće praznine. Nakon položaja zapovjednika flote, za šta je dobijao platu u vrijednosti 60.000 sestercija, Petronijan se vraća u Rim, gdje je bio postavljen na dužnost *a commentariis praef. praetorio*.

Možemo mu pripisati platu centenarija jer je najvjerojatnije bio pomoćnik Marka Gavija Maksima⁵⁴⁹, prefekta pretorija od 138. do 158. godine i djelimično 143. godine, koji je mnogo godina bio jedini vršilac te dužnosti.⁵⁵⁰ Iz Rima i dalje u rangu centenarija odlazi u Donju Meziju, zatim u istom rangu i u Panoniju, gdje preuzima upravu nad panonskim rudnicima srebra. Raniji prokurator ovdašnjih rudnika bili su u rangu seksagenarija, te je postavljanje novog prokuratora višeg ranga moglo značiti da je za vrijeme njegove uprave došlo do ujedinjenja dvije rudničke oblasti u Panoniji i Dalmaciji. Međutim, natpis ovo ne potvrđuje, a rudnici Panonije i Dalmacije biće objedinjeni tek 161. godine. Moguće objašnjenje je da se povećanje plata nije dešavalo a priori u trenutku ove

⁵⁴⁶ Pflaum 1960–61, 976.

⁵⁴⁷ Titula *archistator* ukazuje na njeno istočno grčko porijeklo, gdje je najvjerojatnije i formirana. Titula se sastoji iz grčkog prefiksa *archi* i latinske riječi *stator*. Slična titula zabilježena je u karijeri rimskog oficira iz 142. godine n.e (v. *R.E.*, Suppl. VIII, 1956, col. 532; Cf. Pflaum 1959, 285).

⁵⁴⁸P. Oxy. II, 1899, 294, br. 294. Deskura-Doazi ukazala je na činjenicu da su postojale dvije grupe statoresa, oni u Rimu i u provincijama. Jedinice u Rimu zauzimale su središnje mjesto između *cohortes vigilum* i *cohortes urbanae*, a njima su od trećeg vijeka n.e. zapovijedali *statores praetorianorum*. U slučaju Petronijana, smatrala je da je on zapovijedao statoresima u gradu Rimu (v. D'Escurac-Doisy 1957, 143; Pflaum 1959, 281 – 286; Gilliam 1961, 101).

⁵⁴⁹ Pflaum 1960–1, br. 105 bis.

⁵⁵⁰ *PIR* 4, G, 104.

administrativne mjere niti prilikom unapređenja na novu administrativnu dužnost. Imenovanje Petronijana na mjesto upravnika panonskih rudnika srebra može biti dovedeno u vezu sa već pomenutom protekcijom senatorske porodice Julija, koja je vodila porijeklo iz Dalmacije.

Već smo ukazali na moguće veze i poznanstvo Petronijana i Seksta Julija Severa i njegovog sina Gneja Julija Vera iz vremena gušenja Bar Kohbinog ustanka, kao i na mogućnost da su preporuke uglednog generala i senatora Seksta Julija Severa bile od suštinskog značaja za početak njegove civilne karijere.⁵⁵¹ U tom pravcu, zanimljivo je vidjeti da je Petronijanov nasljednik na mjestu upravnika objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije bio prokurator koji je dugovao svoj ulazak u carsku administraciju mlađem članu porodice Julija, Gneju Juliju Veru.

Konačno, natpis iz Cezareje svjedoči da je Lucije Septimije Petronijan bio i upravnik Mauretanijske Cesarensis. Riječ je o veoma brzom napredovanju u karijeri, pošto je ova funkcija pripadala trećem nivou prokuratora u rangu ducenarija.⁵⁵² Kada se bliže upoznamo sa samim unapređenjem, iznenađuje nas da je drugi upravnik ove provincije bio i Marko Vetije Latron.⁵⁵³ On je takođe dospio na ovu važnu dužnost a da prethodno nije ni bio u rangu ducenarija.

Na ovo mjesto bio je unaprijeđen direktno sa mjesta prokuratora Alpium Cottiarum u rangu centenarija. Možemo da objasnimo ovo naglo unapređenje u viši čin prisjećajući se njegovog slučaja. Marka Vetija Latra nakon prekida karijere ponovo je aktivirao car Hadrijan, pod kojim je vjerovatno i bio vojni tribun 107. godine u legiji *II Adiutrix* u Akvinkumu u Gornjoj Panoniji, u kojoj je tada budući car obavljao dužnost upravnika provincije.

Kada je riječ o hronologiji Petronijanove karijere, *terminus a quo* je premještaj u Egipat legije *II Traiana Fortis*, koji se mora staviti u period nakon 127. godine, a *terminus ad quem* je spajanje dva rudnička regiona Panonije i Dalmacije u jednu administrativnu cjelinu 161. godine, u doba vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera. Ukoliko pogledamo geografski obim teritorije koju je on prešao kroz vojnu i civilnu karijeru, iz Egipta u Britaniju, iz Britanije u Egipat, zatim u Rim pa u Donju Meziju i Panoniju i konačno u

⁵⁵¹ v. nap. 536, 538.

⁵⁵² Pflaum 1950, 246–250.

⁵⁵³ Pflaum 1960–1, br. 104.

Mauretaniju Cesariensis, vidimo da je Petronijan u svojstvu carskog prokuratora prelazio preko cijele teritorije Carstva. Mjesto u Rimu unutar kancelarije prefekta pretorija moralo mu je biti dodijeljeno kao nagrada jer mu je omogućavalo da uživa u čarima društvenog i političkog života prestonice.

Nakon njegovog imenovanja na mjesto upravnika provincije Mauretanijske Cesariensis došlo je do velikih promjena u organizaciji panonskog i dalmatinskog rudničkog distrikta. Tokom Markomanskih ratova ova dva rudnička regiona su objedinjena i stavljena pod jedinstvenu upravu prokuratora u rang centenarija ili ducenarija. Prokurator je nosio titulu *procurator metallorum Pannonicarum et Delmaticarum*. Ovakav tip objedinjavanja rudničke administracije ukazuje na vanredne okolnosti u tom dijelu Carstva.

Za vrijeme vladavine Marka Aurelija izbio je rat sa Parćanima.⁵⁵⁴ Osim novca neophodnog za vođenje parćanskog rata, caru je trebao novac kako bi regrutovao i nove jedinice za rat protiv Markomana, Vandala, Kvada i sarmatskih Jaziga.⁵⁵⁵ Jedna od glavnih mjera za rješavanje finansijske krize kojom su se rimski carevi služili i ranije bila je devalvacija denara. U skladu sa takvom politikom car Marko Aurelije devalvirao je vrijednost denara na 71% srebra.⁵⁵⁶

U namjeri da sredi državne finansije preduzeo je i sljedeće korake: ukinuo je zakupništvo ilirske carine (*publicum Portorii Illyricum*) i reformisao upravu ilirskog rudarstva. Upravnici objedinjenih panonskih i dalmatinskih rudnika po svom položaju bili su iznad upravnika rudnika zlata u Dakiji, koji su bili u rangu seksagenarija.⁵⁵⁷ Ukoliko pogledamo *cursus honorum* pripadnika ovog viteškog staleža, jasno je da su upravnici rudnika Panonije i Dalmacije prethodno obavljali veoma značajne funkcije kao što su uprava u najznačajnijim carskim provincijama, te upravljanje carskim domenima na prostoru Španije, Sirije i sjeverne Afrike.

⁵⁵⁴ Jones 1980, 159–161, Healy 1991, 91; Howgego 1992, 7.

⁵⁵⁵ Alföldy 1974, 142–158; Gherardini 1974, 24–174; Böhme 1975, 153–217; Birley 1987, 159–183. Spoljni ratovi kao i građanski uvijek su bili glavni uzrok uvećanih potreba rimske države za srebrom (Harl 1996, 13). Da bi izbjegao nametanje novih poreza, car je do 169. godine na razne načine pokušavao da dođe do neophodne količine novca za predstojeće ratove. Ostalo je zabilježeno da je iznio na dražbu različite luksuzne predmete, čak i odjeću svoje supruge (HA, *M. Aur.* 1, 17; 1, 21).

⁵⁵⁶ Carson 1990, 49.

⁵⁵⁷ Mrozek 1968, 307; Mrozek 1977, 95.

Uprava objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika imala je sjedište u Domaviji⁵⁵⁸ i u njihovu nadležnost spadali su rudnici srebra Domavije, kosmajski, rudnički, polimski i ibarski rudnici, ali i svi rudnici zlata i željeza koji su se nalazili na teritoriji obje provincije. U tom periodu proizvodnju srebra i olova osiguravala je Prva i Druga Delmatska kohorta, *cohors I millitaria Delmatarum*, *cohors II millitaria Delmatarum*.⁵⁵⁹ Do sada znamo imena trojice rimskih prokuratora koji su se nalazili na čelu administracije objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije. Prvi od njih bio je Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan. Njegovo ime i karijera zabilježeni su na natpisu iz Lambeze.⁵⁶⁰

Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan završio je vitešku vojnu karijeru, koja je tekla uobičajenim redoslijedom i koja je najvjerovatnije započeta u vrijeme Antonina Pija. Kako se u samom natpisu navodi, njegovo prvo komandno zaduženje bilo je mjesto prefekta druge kohorte Brakarum, tj. zapovjednika pješadijske jedinice. Brakari su bili pripadnici keltskog plemena koje je živjelo u oblasti zvanoj Galicija, gdje se nalazila rimska kolonija *Bracara Augusta*. Ovo područje bilo je veoma poznato po bogatim rudnicima zlata⁵⁶¹, a ovaj region dao je i nekoliko kohorti za rimske pomoćne trupe, koje su nosile naziv *cohortes Bracarum* ili *cohortes Bracaraugustanorum*.⁵⁶²

Za razliku od ove jedinice, mi smo veoma dobro obaviješteni o kohorti *Aelia Dacorum*, u kojoj je Kornelijan obavljao funkciju vojnog tribuna.⁵⁶³ Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan nakon funkcije vojnog tribuna bio je unaprijeđen na mjesto prefekta jedinice *ala Sulpicia*, tj. na mjesto komandanta konjičke regimente, koja obično i jeste treće zaduženje u viteškoj vojnoj karijeri. Ona je u prvoj polovini drugog vijeka bila stacionirana kod današnjeg Kelna u Donjoj Germaniji.⁵⁶⁴ Iz Donje Germanije Kornelijan

⁵⁵⁸ Dušanić 1977, 67.

⁵⁵⁹ *CIL* III 8335–6230. Pomenute kohorte, *I* i *II milliariae Delmatarum*, posvjedočene su prvi put 170. godine n.e., kada su učestvovala u izgradnji bedema oko Salone. Ostala svjedočanstva o Drugoj delmatskoj kohorti govore o njenom trajnom prisustvu u istočnoj Dalmaciji. O njenoj ulozi u vojnoj organizaciji Dalmacije nakon Markomanskih ratova (v. Loma 2010, 116–136).

⁵⁶⁰ Pflaum 1955, 123–133 = *AE* 1956, 123.

⁵⁶¹ Le Roux 1980, 43–65.

⁵⁶² Devijver 1989, 141–181, 273–389, 357–361; Devijver 1994, 69–72, 104.

⁵⁶³ *RE*, IV, col. 278.

⁵⁶⁴ *RE*, I, col. 1262; *CIL* XVI 23. Geza Alföldi prvi je ukazao na činjenicu da konjička regimenta nosi gentilno ime cara Servija Sulpicija Galbe i da je otuda mogla biti formirana u vrijeme borbi sa Vindeksom kada je od strane Galbe regrutovana i legija *VII Galbiana* (Suet. Galb. 10, 2. Cf. Alföldy 1968, 34–36).

odlazi u Siriju kako bi preuzeo svoju prvu administrativnu dužnost. Car Antonin Pije povjerio mu je kontrolu nad finansijama ove provincije u svojstvu prokuratora *ad rationes putandas*. Kako i sama titula kaže, bio je carski prokurator zadužen za kontrolu svih finansijskih poslova u provinciji Siriji, što je u sebe uključivalo kontrolu finansija gradova, prikupljanja carine, poreza, raznih taksi, kao i isplate plata rimskim vojnicima.⁵⁶⁵

Po odluci cara Marka Aurelija, Kornelijan iz Sirije odlazi u Donju Panoniju kako bi preuzeo povjerenu dužnost. Izbor Domavije za administrativno sjedište svih rudnika Panonije i Dalmacije neminovno se odrazilo na početak njenog bržeg razvoja, koje je u sebe uključivalo proširenje postojećih objekata ali i izgradnju novih. Geografski položaj Domavije, koja se nalazila u neposrednom susjedstvu rudničkog distrikta, prirodno je doveo do toga da je ona imala ulogu rudničkog naselja u kojem su se odvijale sve prodaje za koje je bio nadležan lokalni prokurator.

Iako se njena teritorija nalazila van carskog domena, ona je postala boravište za sve kolone, trgovce i zanatlije koji su po prirodi posla boravili unutar rudničkog distrikta. Povećanje nadležnosti kao i same odgovornosti pratilo je i povećanje plate, jer je preko ovog unapređenja Kornelijan prešao iz ranga seksagenarija u rang centenarija. Za određivanje dužine trajanja njegove prokuratele u Domaviji može da nam posluži njegovo naredno zaduženje.

U rang centenarija Kornelijan odlazi u Španiju kako bi obavljao dužnost prokuratora *kalendarii Vegetiani*, kancelarije formirane po dolasku Marka Aurelija na prijesto. Prokurator *kalendarii Vegetiani* vodio je brigu o imovini senatorske porodice Valerii Vegeti u Betici, koja je prešla iz privatnog vlasništva, bilo testamentom ili konfiskacijom, u vlasništvo carskog fiska na samom početku vladavine Marka Aurelija.⁵⁶⁶ Kontinuitet prokuratele *kalendarii Vegetiani* možemo pratiti od vremena vladavine Marka Aurelija pa sve do prve decenije III vijeka, nakon čega ne posjedujemo nijedan natpis koji bi

⁵⁶⁵ Poznajemo istu funkciju i preko *cursus-a* Marka Klaudija Restituta gdje je ova titula još i jasnija *ad putandas rationes Syriae civitatum* (*CIL* VIII 7039).

⁵⁶⁶ U kalendarijumu prepoznavamo svojevrsnu bankarsku instituciju koja je davala gotovinske kredite uz kamate iz fonda čiji je osnivač bio jedan od članova porodice Vegeti (v. Illana 1961, 96 – 98; Pflaum 1960-1, 635–637; Almeida 1972, 181, br. 23; Manacorda 1977, 313–332.; Chic 1977, 497; Campanella 1977, 23; Lomas, Sáez 1981, 60).

svjedočio o njenom postojanju u narednom periodu.⁵⁶⁷ Dugo vremena smatralo se da je do konfiskacije bogatstva porodice Vegeti ili do zavještanja putem testamenta došlo za vrijeme cara Komoda. Na osnovu natpisa iz Lambeze sada znamo da se to desilo ne dugo prije 166. godine. To nam omogućava da Kornelijanovu upravu nad objedinjenim rudnicima Panonije i Dalmacije hronološki smjestimo u period 161–165. godina.

Iz Španije Kornelijan odlazi u Italiju 166. godine po pozivu Gneja Julija Vera da mu pomogne u podizanju dvije nove legije, tj. u regrutovanju vojnika, kako se to u samom natpisu navodi *ad dilectum cum Iulio Vero per Italiam tironum II legionis Italicae*.⁵⁶⁸ Ako pogledamo karijeru Kornelijana počevši od njegove funkcije pomoćnika za regrutovanje vojnika do mjesta prefekta konjice, vidimo da je njegovo posljednje zaduženje u okviru vojne karijere bilo upravo u trenutku kada je Gnej Julije Ver bio *legatus Augusti pro pr. Germaniae Inferioris*.⁵⁶⁹

Imenovanje Kornelijana na mjesto upravnika svih rudnika Panonije i Dalmacije kao i njegovog prethodnika Petronijana na mjesto upravnika rudnika srebra Panonije ukazuje na činjenicu da su u periodu intenziviranja rudničke eksploatacije srebra i olova na području Domavije štićenici senatorske porodice Julija bili imenovani na mjesta carskih

⁵⁶⁷ Možemo pretpostaviti da se autonomija same prokuratele završila za vrijeme trijarhije (209–211.) jer od 205. godine prestaje se pojavljivati oznaka K.V. i umjesto nje zatičemo AVGGG NNN (*Augustorum nostrorum trium*) (v. Sáez, Lomas 1981, 80 – 82; Manacorda 1977, 322 – 332). Poslovi su se i dalje obavljali, ali preko institucije *fiscus patrimonii prouvinciae Baeticae*, koja se kao izvoznik maslinovog ulja javlja i kao kupac amfora od privatnih preduzetnika (CIL XV 4124). U doba Septimija Severa formirana je po prvi put kancelarija prokuratora *rei privatae*, koja je upravljala njegovom ličnom imovinom, koju je on odvojio od administracije patrimonija. Rimski zvaničnik koji se nalazio na njenom čelu bio je *procurator* a kasnije *magister rei privatae*, koji je primao platu u iznosu od 300.000 sestercija. Prokurator koji su bili sastavni dio njegove administracije razmješteni su i po provincijama. Moguće je da je ovaj proces imao za posljedicu i uključivanje administracije kalendarija Vegetiani u sastavni dio nove administracije zadužene za privatnu carsku imovinu na području provincije Betike (v. Jones 1950, 22–29).

⁵⁶⁸ Pflaum 1961, 146 bis.; Webster 1985, 28–96.

⁵⁶⁹ CIL III 8714 = ILS 8974. Gnej Julije Ver rođen je u Ekvumu 112/3. godine. Grad je osnovao car Neron i u njemu su bili nastanjeni veterani sedme Klaudijeve legije (v. Ferjančić 2002, 56–62). Predstavljao je jedinu rimsku koloniju u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Veru je od rane mladosti bila namijenjena senatorska karijera zahvaljujući visokom položaju i ugledu njegove porodice. Njegov otac bio je Gnej Minucije Faustin Sekst Julije Sever, član jedne od najuglednijih porodica provincije Dalmacije, koji je u svojstvu guvernera upravljao provincijom Mezijom, Britanijom i Sirijom (PIR 4, I, 576; CIL III 2830). Njega treba vidjeti kao glavnog generala iz vremena s kraja vladavine Antonina. U kapacitetu vojnog eksperta pozvan je da zajedno sa Markom Klaudijem Frontonom, takođe jednim od pobjedničkih generala Parćanskog rata, regrutuje vojnike za nove dvije legije, II i III Italica.

prokuratora nadležnih za ove rudničke distrikte.⁵⁷⁰ Imenovanja su se desila na samom početku vladavine Marka Aurelija, a istaknuti general i senator Gnej Julije Ver očigledno je imao ekonomske interese na ovom području. Najvjerojatnije je bila riječ o posrednom učešću u eksploataciji ovdašnjih rudnika preko klase oslobođenika koji su u svojstvu kolona kupovali rudničke jame na području Domavije. Učešće senatorske porodice Julija u rudničkoj eksploataciji može se lako shvatiti ako se prisjetimo njenog porijekla.

Ekvum se nalazio u zaleđu provincije Dalmacije, čije je stanovništvo bilo tradicionalno upoznato sa rudničkom eksploatacijom. Tu je bilo veoma lako pronaći pojedince koji su poznavali tehniku kopanja i obrade rude, a imajući u vidu bogatstvo i uticaj ove senatorske porodice, čini se potpuno prirodnim da su oni odlučili da ulože novac u eksploataciju srebra i olova na području Domavije. To ne iznenađuje jer znamo da su od sredine drugog vijeka gornji slojevi stanovništva iz gradova na primorju i u unutrašnjosti Dalmacije, pretežno iz Ekvuma, Narone i Salone, koji su uglavnom bili potomci nekadašnjih italjskih doseljenika tj. veterana, počeli da se doseljavaju u unutrašnjost istočne Dalmacije uz komunikacije u blizini rudničkih revira kako bi ostvarili zaradu.⁵⁷¹

Protekcija Gneja Julija Vera vidljiva je i u tome što je Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan posljednja dva zaduženja u okviru civilne karijere obavio na prostoru sjeverne Afrike u vrijeme velike epidemije kuge u Italiji. Prvo ga je postavio car Marko Aurelije za prokuratora *regionae Thevestinae*, a nakon toga je obavljao dužnost *procurator IIII publicorum Africae*.⁵⁷²

Nakon Kornelijanovog imenovanja na mjesto prokuratora kancelarije *kalendarii Vegetiani* u Španiji, Marko Aurelije je na njegovo mjesto postavio novog prokuratora. Nije nam poznato koliko se ukupno prokuratora nalazilo na čelu objedinjene rudničke administracije sa sjedištem u Domaviji za vrijeme njegove vladavine. Jedan od Kornelijanovih nasljednika bio je rimski vitez čiji je počasni natpis pronađen u mjestu Kamen kod Glamoča, gdje se nalazio nekadašnji municipijum *Salvium*.⁵⁷³ Mjesto pronalaska natpisa, ali i činjenica da je prokurator objedinjenih rudnika Panonije i

⁵⁷⁰ Prepiska Plinija Mlađeg daje dosta primjera o tome na koji način i u kakvim prilikama su uticajni senatori zastupali svoje štićenike (v. Plin. *Ep.* 2, 13; 3, 8).

⁵⁷¹ Loma 2010, 145–147.

⁵⁷² Kako je natpis pronađen u Lambezi dugo vremena se diskutovalo o ulozi Kornelijana na tom području. O tome v. Pflaum 1954, 133; Christol 1990, 893–904; Le Bohec 1992, 107–116.

⁵⁷³ ILJug 1655; Cf. Sergejevski 1927, 260; Dušanić 1977, 86, nap. 210.

Dalmacije bio zaštitnik i počasni građanin tog grada, pokazuje da je riječ o rimskom vitez u koji je vodio porijeklo iz unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Mala geografska udaljenost između Ekvuma i Salvija svakako nam dopušta mogućnost da i u ovom rimskom vitez u prepoznamo štićenika senatorske porodice Julija. Ukoliko je ova pretpostavka tačna, to bi značilo da su tri štićenika Gneja Julija Vera za vrijeme vladavine cara Marka Aurelija jedan za drugim upravljali rudnicima srebra i olova sa sjedištem u Domaviji. Titula *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* ponovo se javlja na počasnom natpisu podignutom u čast L. Domicija Erota, koji je pronađen na području Domavije, ali je riječ o prokuratoru koji je tu dužnost obavljao tokom trećeg vijeka.⁵⁷⁴

Nakon smrti cara Marka Aurelija na carski prijesto došao je Komod. Za vrijeme njegove vladavine ponovo je došlo do reforme ilirskog rudarstva. Administracija panonsko-dalmatinskih rudnika srebra odvojena je od administracije koja je upravljala rudnicima željeza (*ferrariae*). Eksploatacijom srebra u Panoniji i Dalmaciji i dalje su rukovodili upravnici sa sjedištem u Domaviji, dok su rudnici željeza Panonije i Dalmacije izdavani u zakup. To vidimo po natpisu iz Ljubije iz 201. godine, kada je zakupac tamošnjih *ferrariae* bio Gaj Julije Agatop.⁵⁷⁵

Od ovog vremena na čelu rudnika srebra i olova Panonije i Dalmacije pronalazimo prokurateure čija je zvanična titula bila *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Do sada znamo imena dvojice rimskih vitezova koji su obavljali tu funkciju, pri čemu je ime i karijera prvog od njih nesigurna jer je nastala kao rezultat slobodnog nagađanja. Sekst Baj Pudens, porijeklom iz mjesta zvanog Kures u sabinskoj zemlji, jeste jedan od potencijalnih prokuratora rudnika srebra i olova sa sjedištem u Domaviji. Njegovo ime i karijera poznati su nam preko serije natpisa, uključujući i njegov nadgrobni natpis.⁵⁷⁶ Karijera Seksta Baja Pudensa bila je karijera pukovnika garde koji je zbog svojih kvaliteta vojnog oficira dobijao tri puta upravu nad viteškim

⁵⁷⁴ *CIL* III 12721 = *ILS* 1443.

⁵⁷⁵ *ILJug* 779. U vrijeme Septimija Severa u periodu između 201 i 209 god. u rudnicima i topionicama željeza na području Sane i Japre uvedena je državna uprava na čelu sa carskim prokuratorima. Na mjestu upravnika rudnika željeza 209 godine pronalazimo Tita Flavija Verekunda *proc(urator) Aug(ustorum)* (v. *GZM* 1957, 110).

⁵⁷⁶ *CIL* VIII 20834 = D. 6885; *CIL* VIII, 20835; *CIL* VIII, 20961; *CIL* VIII, 21007; *CIL* IX 4964 = D.1363.

provincijama. Njegovo ime dovodi se u vezu sa natpisom⁵⁷⁷ koji je pronađen na području grada Rima i koji je bio predmet velikih neslaganja.⁵⁷⁸ Na osnovu restitucije natpisa koju je ponudio Alfred Domaševski, Sext Baj Pudens obavljao je dužnost prokuratora Avgusta za regionalne alimentacione fondove, nakon čega je imenovan na mjesto prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije.

Regionalni alimentacioni fondovi bili su osnovani u vrijeme cara Trajana i postojali su sve do vremena vladavine Marka Aurelija. Prokuratori sa sjedištem u Domaviji bili su centenariji ili čak ducenariji, što svakako ponuđenu restituciju čini malo vjerovatnom. Flom je na osnovu početnih prokuratela datovao njegovu karijeru u pozni drugi vijek.⁵⁷⁹ Sve funkcije koje je Sekst Baj Pudens obavljao čine se neprikladnim za uspostavljanje kompletne i cjelovite karijere rimskog viteza zbog toga što njegov *cursus honorum* u sebi sadrži elemente i viteške i senatorske karijere. Ne ulazeći u dalje probleme koje nameće restitucija pomenutog natpisa, možemo zaključiti da je Sext Baj Prudens jedan od potencijalnih prokuratora rudnika srebra i olova Panonije i Dalmacije koji je tu funkciju mogao obavljati za vrijeme vladavine cara Komoda.

Upravnik objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika srebra i olova u drugoj polovini Komodove vladavine bio je Klaudije Ksenofont.⁵⁸⁰ Njegovu karijeru upoznajemo preko počasnog natpisa koji je podigao carski rob Salvijan u gradu Efesu. Salvijan je bio blagajnik u kancelariji prokuratora nadležnog za finansije provincije Azije.⁵⁸¹ Ksenofontov *cursus honorum* dat je obrnutim redoslijedom bez podataka o prethodno

⁵⁷⁷ *CIL* XIV 289 = *CIL* VI 31870=Domaszewski 1908, 227.

⁵⁷⁸ Domaszewski 1908, 227; Cf. Pflaum 1960-1, 73, br. 214 bis.

⁵⁷⁹ Pflaum 1960-1, br. 173, 431.

⁵⁸⁰ *CIL* III 7127 = *ILS* 1421.

⁵⁸¹ Hans-Georg Flom smatrao je da je Ksenofontov prenamen bio Ti(berius) a ne T(itus), imajući u vidu njegovo gentilno ime Cl(audius), a da je duplu grešku prilikom ispisivanja njegovog imena napravio kamenorezac iz Efesa (v. Pflaum 1961, 592, br. 222). Njegovo lično ime rekonstruisano je kao Tiberije i u papirusima iz Oksirinha(v. P. Oxy. IV, 718: [Τίβερίω Κλαυδίω Ξ]ενοφῶντι). Osim natpisa pronađenog na području Efesa, u istom gradu su pronađeni i ostaci počasne statue koju je u čast Klaudija Ksenofonta podiglo gradsko vijeće i narod Efesa. Nažalost, tekst natpisa sačuvan je samo u fragmentima (*IEph* 2945). Njegovo ime spominje se i u natpisu sa područja Dakije Malvensis (*CIL* III 8042 = *IDR* II, 188) i u Kornel papirusima(P. Corn. 14, 5). Ime Klaudija Ksenofonta zabilježeno je na nekoliko natpisa na području Donje Britanije iz vremena vladavine Aleksandra Severa (*RIB* 1467; *RIB* 1706; *RIB* 2299 = *CIL* VII 715 = *Eph. epigr.*, VII, 1115, 1021). Klaudije Ksenofont sa ovih natpisa je 222-223. godine obavljao funkciju *leg. Aug. pro pr. Britanniae inf.* i svakako nije riječ o istoj osobi. Postoji velika vjerovatnoća da je u pitanju sin prokuratora iz Domavije koji je slijedio senatorsku karijeru.

završenoj vojnoj karijeri. Sve njegove nadležnosti, osim položaja koje je obavljao u Rimu, odnosile su se na istočni dio Carstva. Sudeći po kognomena, po etničkoj pripadnosti bio je Grk a njegova porodica dobila je rimsko građansko pravo u doba cara Klaudija.⁵⁸²

Početak civilne karijere Klaudija Ksenofonta bilo je mjesto prokuratora *viarum Urbis*, koji je obavljao u gradu Rimu. Ovaj položaj obavljao je na samom kraju vladavine Marka Aurelija, jer ga 179. godine pronalazimo u Egiptu u svojstvu epistratega. Obavljao je dužnost prokuratora koji je bio nadležan za epistrategiju sedam egipatskih noma i nome Arsinoite.⁵⁸³ Ime Klaudija Ksenofonta pronađeno je na nekoliko papirusa koji predstavljaju brojne žalbe upućene epistrategu.⁵⁸⁴

Iz Egipta Klaudije Ksenofont odlazi u Dakiju Apulensis, gdje ga je Komod imenovao na mjesto prokuratora. Prokurator Dakije Apulensis, nadležan za finansije, imao je sjedište u Sarmizegetuzi, dok je sjedište provincijskog guvernera bilo u Ampulumu.⁵⁸⁵ Njegovo naredno unapređenje odvelo ga je u Domaviju, gdje je imenovan na mjesto prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije. Nakon Domavije on se ponovo vraća na prostor Dakije, gdje je ovoga puta imenovan za prokuratora cijelog Ilirika sa Donjom Mezijom i cijelom Dakijom.

Objedinjavanje finansija cijelog Ilirika, Donje Mezije i Dakije možda ukazuje na sami početak građanskog rata nakon Komodovog ubistva. To bi značilo da se Ksenofont nalazio na mjestu prokuratora svih rudnika srebra i olova Panonije i Dalmacije na samom kraju Komodove vladavine. Naredna imenovanja Ksenofonta spadaju u zaduženja

⁵⁸²Jedna od mogućnosti jeste da njegovo porijeklo tražimo među članovima porodice koja potiče od Ksenofonta, ličnog ljekara cara Klaudija za čije vladavine su njegovi rođaci dobili rimsko građansko pravo i u skladu sa rimskom praksom preuzeli njegovo lično i gentilno ime. O ličnosti Gaja Stertinija Ksenofonta i njegovom uticaju na cara Klaudija pisao je Tacit u *Analima* (Tac. *Ann.* 12, 61). Kod Plinija pronalazimo podatak da je Ksenofont imao brata iste profesije, koji je takođe radio u carskoj administraciji (Plin. *NH*, 29, 5. 7–8). Sin njegovog ujaka Tiberije Klaudije Ksenofont zabilježen je na počasnoj statui podignutoj na ostrvu Kosu (PIR 2, Cl, br. 1053; Cf. Patriarca 1933, 20–22). Više podataka o karijeri Gaja Stertinija Ksenofonta i njegovoj porodici v. Buraselis 2000, 66–110.

⁵⁸³Teritorija provincije Egipat bila je podjeljena na brojne poreske okruge na čijem čelu se nalazio epistrateg. Titula epistratega zadržana je iz vremena vladavine Ptolemeja, ali je sama kancelarija izgubila vojni značaj pod Rimljanima i odnosila se isključivo na administrativni i finansijski sektor. O oporezivanju zemljišta, kontinuitetu agrarnih institucija iz vremena Ptolemeja kao i o rimskom fiskalnom sistemu na području Egipta v. Ellis 1992, 11–47; Bagnall 2006, 95–110; Monson 2012, 108–195, 195–209.

⁵⁸⁴Vandoni 1900, 33; Youtie 1981, 81–88.

⁵⁸⁵*CIL* III 8042 = *IDR* II 188 ; Wade 1969, 105–107.

rezervisana za one vitezove koji su u vrijeme građanskog rata prešli na stranu Septimija Severa. To se posebno vidi u njegovoj posljednjoj funkciji *procurator ad bona cogenda* kada je poslan u Afriku kako bi nadgledao privatne posjede senatora koji su bili opozicija novom princu.⁵⁸⁶ Nije potrebno naglašavati da su i rudnici na području Domavije kojima je upravljao Ksenofont uoči izbijanja građanskog rata stavljeni u funkciju borbe Septimija Severa za carski prijesto.

Dramatični događaji koji su uslijedili nakon Komodovog ubistva imali su direktnih posljedica na razvoj rudničke proizvodnje na području Domavije. Značaj rudnika srebra i olova Ilirika došao je do izražaja za vrijeme građanskog rata. Želja pretendenta na prijesto da se što prije domognu ovdašnjih rudnika lako je razumljiva. Bilo čiji pokušaj da se domogne carskog prijestola bez kontrole nad rudnicima plemenitih metala nije imao nikakve šanse za uspjeh.

Slične paralele možemo pronaći i u građanskim ratovima iz 69. kao i 314. godine.⁵⁸⁷ Lojalnost vojnika za vrijeme građanskih ratova morala je biti kupljena a *metalla Illyrici* kao najbogatiji rudnički region u cijelom Carstvu postaće glavni izvor finansiranja potencijalnih pretendenta. Glavni zaključak koji se nameće iz svih pomenutih građanskih ratova može se svesti na izraz koja se pripisuje Ciceronu, a koji ponavlja i Tacit, da kovani novac odnosno rudnici plemenitih metala čine nervni sistem u

⁵⁸⁶ Njegove aktivnosti su došle kasnije od aktivnosti Tiberija Klaudija Zeno Ulpijana (*CIL XI* 6337=D. 1422, br. 228), Kvinta Valerija Romula (*CIL VI* 1634=D. 1423, br. 339) i Lolijana (*CIL XIV* 5344), koji su u rangu seksagenarija obavljali dužnost prokuratora *ad bona damnatorum*. Oni su bili zaduženi za konfiskaciju posjeda u vlasništvu otvorenih političkih protivnika Septimija Severa. Ksenofont je očigledno upravljao onim posjedima koji su izbjegli pomenute konfiskacije.

⁵⁸⁷ U vrijeme građanskog rata između Vespasijana i Vitelija u proljeće 69 godine Vespasijan je žurno kovao zlatni i srebrni novac u Antiohiji (Tac. *Hist.* 2. 82). Nedugo zatim u Akvileji, blagajna Vitelijeve pristalice bila je preoteta i podijeljena između Vespasijanovih pristalice (Tac. *Hist.* 85. 2). Nova kovnica denara bila je otvorena na području Ilirika, u Petovionu ili Akvileji u periodu od avgusta do decembra 69. godine, i svakako je bila snabdjevana iz ilirskih rudnika srebra (*RIC II*, 3, 10, 51). Vespasijanova ratna strategija podrazumijevala je dug i iscrpljujući rat koji se zasnivao na prednostima koje je imao a koje su prevashodno uključivale područje Ilirika i Akvileje. Sličnu strategiju koristio je i Svetonije Paulin, Otonovo general u ratu protiv Vitelija (Tac. *Hist.* 2. 32. 4). Julijanova strategija na početku građanskog rata 361. godine podrazumijevala je veoma brzu plovidbu Dunavom kako bi se što prije dočepao Sirmijuma. Njegova veoma rizična ekspedicija imala je samo jedan cilj a to je da sebi obezbijedi kontrolu nad bogatim rudnicima srebra na području Domavije ali i svih dragocjenosti koje su se čuvale u Sirmiju i sirmijskoj kovnici novca. Srebro i zlato bili su mu potrebni kako bi isplatio već unaprijed obećana *donativa* svojoj vojsci (v. Dušanić 2004, 55–66).

organizmu građanskog rata.⁵⁸⁸ U tom smislu treba tumačiti i strategiju koju su koristili Vespasijan, Septimije Sever i Julijan kako bi odnijeli pobjedu nad svojim suparnicima.

Vladavina Septimija Severa bila je obilježena teškim borbama na limesu kao i na istočnim granicama Carstva, što je zahtijevalo angažovanje velikih vojnih snaga. Vojska je bila glavni oslonac njegove vladavine, a to potvrđuju i vojne reforme koje je sproveo.⁵⁸⁹ Kako bi zadržao uvećanu vojsku, kojoj je pri tome povećao i plate za 50 %, novi vladar je morao da radikalno poveća emisiju novca.⁵⁹⁰

Sam početak vladavine Septimija Severa bio je obilježen velikom finansijskom krizom. Kao i njegovi prethodnici, i on će posegnuti za devalvacijom denara u periodu između 192. i 196. godine.⁵⁹¹ Povećana je emisija denara u državnoj kovnici u Rimu, pri čemu je postotak srebra sa 78 % spao na 64 % a kasnije i na 54 % srebra.⁵⁹² Ovakvo radikalno smanjenje vrijednosti denara nije bilo zabilježeno još od vremena vladavine cara Nerona.

Septimije Sever je prilikom povratka sa Istoka boravio u Sirmijumu početkom marta 202. godine i nije isključeno da je posjetio i Domaviju, gdje su mu prethodno postavili počasne baze.⁵⁹³ Razlog njegove posjete Sirmijumu svakako je bio zahtjev za povećanjem priliva srebra u carsku blagajnu.

Carski prokurator koji su za vrijeme Septimija Severa i njegovih nasljednika upravljali rudničkom administracijom sa sjedištem u Domaviji, nosili su titule koje ne uključuju provincijsku odrednicu. Od vremena vladavine Septimija Severa titula koju pronalazimo na natpisima jeste *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*. Mrozek je smatrao da su prokurator, kao što su to bili Valerije Super ili Aurelije Verekund, čije titule nisu uključivale provincijske odrednice *Pannonicarum et Dalmaticarum*, bili podređeni onim prokuratorima čije titule su ih sadržavale.⁵⁹⁴

Dušanić je smatrao da je u pitanju obična praksa skraćivanja titula koja je važila u slučaju kada su se počasni natpisi podizali na teritoriji samog distrikta, za razliku od onih natpisa

⁵⁸⁸ Tac. *Hist.* 2. 84.

⁵⁸⁹ Cass. Dio 75, 2, 3; 77, 15, 2. Cf. Smith 1972, 481–499.

⁵⁹⁰ HA, Sev. 12, 2. O platama rimskih vojnika v. Alston 1994, 113–123.

⁵⁹¹ Duncan-Jones 1994, 104–107.

⁵⁹² Frank 1933, 92; Carson, 1990, 61, 64.

⁵⁹³ *GZM* 1891, 14.

⁵⁹⁴ Mrozek 1968, nap. 48.

koji su se podizali širom Carstva.⁵⁹⁵ U prilog tome ide i činjenica da su svi prokuratori bez obzira na provincijske odrednice, pripadali rangu *vir egregius*, koji je identičan za obje kategorije natpisa.

Prvi poznati prokurator za vrijeme Severove vladavine na području Ilirika bio je Kasije Ligurin, njegovim nastojanjem te zaslugama kolona Publija Fundana Eutiha i Publija Elija Mucijana (prva dva mjeseca Severove vladavine) obnovljen je veliki hram rudarskog božanstva Majke Zemlje na Rudniku.⁵⁹⁶ Jedan od prokuratora koji je za vrijeme ranog trećeg vijeka upravljao rudničkom administracijom sa sjedištem u Domaviji bio je M. Arrius [...]nians.⁵⁹⁷ Njegovo ime zabilježeno je na natpisu podignutom na području Domavije u čast Jupitera i Junone, a za spasenje prokuratora i članova njegove porodice.

Gaj Julije Silan Melanion je rimski vitez koji je za vrijeme Septimija Severa obavljao dužnost prokuratora rudnika na teritoriji brojnih provincija. Njegovo ime zabilježeno je na nekoliko natpisa. Jedan od njih pronađen je na teritoriji Domavije⁵⁹⁸, drugi u Lionu⁵⁹⁹, a ukupno četiri natpisa pronađena su na području Španije.⁶⁰⁰ Na osnovu rekonstrukcije 7. i 8. reda sa natpisa iz Domavije koju su ponudili Abascal i Alföldi, Gaj Julije Silvan Melanion vršio je dužnost rudničkog prokuratora u ukupno 23 provincije.⁶⁰¹ On je svakako slijedio uobičajeni viteški cursus honorum, nakon čega je započeo karijeru unutar centralne carske kancelarije.⁶⁰² Njegove rudničke prokuratele prethodile su finansijskoj prokurateli Ovostrane Hispanije, koja se datuje u period 198. – 206. godine. Počasni natpis iz Domavije podignut je Gaju Silvanu Melanionu, patronu provincije Dalmacije. Mjesto podizanja počasnog natpisa ukazuje na bliske veze između Melaniona i Domavije, koje se daju lako objasniti ukoliko pretpostavimo da je jedna od ukupno 23 rudničke prokuratele ostvarena upravo na području Domavije. Otuda je njegova

⁵⁹⁵ Dušanić 1977, 87.

⁵⁹⁶ *CIL* III 8333, 6313; *ILIug* 76.

⁵⁹⁷ *CIL* III 12725 = *CIL* III 14219.

⁵⁹⁸ *CIL* III 12 732.

⁵⁹⁹ *CIL* XIII 1729.

⁶⁰⁰ *AE* 1968, 229; *AE* 1968, 230; *AE* 1968, 231.

⁶⁰¹ *CIL* III 12732; Cf. Abascal, Alföldy 1998, 157–168.

⁶⁰² Ime *Caius Iulius Silvanus* u nekoliko navrata pojavljuje se na otkrivenim vojnim diplomama sa područja Sirije. Riječ je o vojnim diplomama koje su izdate 134, 139, 148, 149, 152 i 154 godine. O tome v. De Villefosse 1897, 679–684.

prokuratela koja se odnosila na rudnike srebra pokrivala tri provincije: Dalmaciju, Gornju i Donju Panoniju, dok je mjesto prokuratora nadležnog za rudnike željeza ostvareno na teritoriji devet provincija, uključujući i mjesto *proc(urator) ad vectigal ferrariarum Gallicarum*.⁶⁰³

Za ostalih 11 položaja koje je držao Melanion, Hirt je sugerisao upravljanje administracijom koja je nadgledala eksploataciju željeza.⁶⁰⁴ Njegovu karijeru dodatno nam osvjetljavaju i posvetni natpisi pronađeni na području Španije. Tri natpisa pronađena su u gradu *Asturica Augusta*, na području rudničkog distrikta Las Medulas, gdje Melaniona zatičemo u ulozi carskog prokuratora. Četvrti natpis pronađen je 1996. godine prilikom arheoloških istraživanja rimskog grada Segobriga kada je otkriven oltar podignut u čast boga Zeusa (*Zeus Theos Megistos*). Na natpisu čitamo da je Gaj Julije Silvan Melanion *proc(urator) Augg(ustorum) Hispaniae Citerioris* izgradio omanje svetište u čast boga Zeusa.⁶⁰⁵

Gaj Julije Silvan Melanion je nakon funkcije prokuratora Ovostrane Hispanije, a možda i funkcije prokuratora Asturije i Galicije, koju je obavljao u periodu od 198. do 209. godine, bio postavljen na nova zaduženja. O tome svjedoči posvetni natpis podignut u čast boga Apolona u Lionu.⁶⁰⁶ Ono što se čini jasnim jeste da je bila riječ o carskom prokuratoru koji je bio specijalizovan za pitanja rudničkog menadžmenta. Službu je vjerovatno obavljao sve do kraja Karakaline vladavine.

Nakon Karakalinog ubistva vojnici su za cara proglasili prefekta pretorija Marka Aurelija Makrina. On je bio prvi rimski vitez koji je stekao carsku vlast. Njegov pokušaj da smanji plate vojnicima izazvao je veliko nezadovoljstvo, što je i dovelo do njegovog ubistva 218. godine. Za vrijeme kratkotrajne Makrinove vladavine na mjestu prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije nalazio se Valerije Super, koji će se zadržati na tom mjestu i nakon dolaska na vlast Aleksandra Severa. Ime Valerija Supera javlja se na dva natpisa koja su pronađena na prostoru Domavije.⁶⁰⁷ Na osnovu teksta prvog natpisa vidimo da se Valerije Super 218. godine kao prokurator založio da Domavija obnovi gradsku tržnicu

⁶⁰³ Abascal, Alföldy 1998, 161–162.

⁶⁰⁴ Hirt 2010, 238.

⁶⁰⁵ Abascal, Alföldy 1998, 157–168.

⁶⁰⁶ *CIL* XIII 1729.

⁶⁰⁷ *CIL* III 12 733; *CIL* III 12 734; *CIL* III, 8363.

koja je bila uništena u požaru. Ne znamo ništa o okolnostima koje su dovele do požara osim da nije nastao kao rezultat napada koji je došao spolja. Činjenica da se Super javljao u ulozi savjetodavca i inicijatora građevinskih aktivnosti na teritoriji Domavije, koja se nalazila van rudničkog distrikta za koji je on bio nadležan, pokazuje do koje mjere su Domavija kao sjedište rudničke administracije i rudnički distrikt u njenom susjedstvu bili povezani.

Sličnu pojavu bilježimo i na području Španije, gdje su gradovi kao što je Asturica Augusta, sjedište finansijske administracije za područje Asturije i Galicije, bili u sličnom odnosu prema rudničkim distriktima u njihovom susjedstvu.⁶⁰⁸ Valerije Super ostao je na položaju prokuratora rudnika srebra i nakon Makrinovog ubistva, o čemu svjedoči i drugi natpis pronađen na prostoru Domavije. Za vrijeme trećeg konzulata cara Elagabala, tj. 220. godine, na zalaganje prokuratora poboljšano je snabdjevanje vodom javnih kupatila na području Domavije.

Razlog za povećanje kapaciteta domavijskih termi treba tražiti u povećanju broja rudara u susjednom rudničkom distriktu, ali i stanovnika same Domavije. Na osnovu zakona rudnika Vipaske znamo da su javna kupatila na teritoriji rudničkih naselja bila u nadležnosti lokalnih prokuratora.⁶⁰⁹ Činjenica da se prokurator svih rudnika srebra Panonije i Dalmacije pobrinuo za proširenje kapaciteta javnog kupatila na području Domavije, govori da se radilo o izdašnim građevinskim radovima.

Počasni natpisi koji su zabilježili građevinske aktivnosti Valerija Supera pronađeni su upravo u ostacima domavijskih termi. Arheološka istraživanja koja su sprovedena na području Domavije krajem XIX vijeka obuhvatila su i ruševine javnog kupatila.⁶¹⁰ Ostaci

⁶⁰⁸ Haynes 2013, 107–108; Haley 1991, 88–125.

⁶⁰⁹ Vip I, 3.

⁶¹⁰ Arheološkim iskopavanjima utvrđeno je da se javno kupatilo na području Domavije sastojalo od 45 prostorija. Na osnovu načina gradnje kupki vidljivo je da su se terme gradile duži vremenski period i tokom nekoliko faza, pri čemu je njihov kapacitet neprestano povećavan. Prostorije pod brojem 5, 6, 7, 8 9 i 10 kao i one pod brojem 16 i 23 spadaju u najstarije dijelove kupališta. Kasnija proširenja i dogradnje mijenjale su namjenu neke od starijih prostorija. Tako je prostorija pod brojem 23, koja je u početnoj fazi bila *caldarium*, tj. vruća kupka za preznojavanje, promijenila svoju namjenu. To potvrđuju tragovi stubića nekadašnjeg hipokausta kao i zazidana vrata u istočnom zidu prema prostoriji br. 16. Sudeći po pronađenim ostacima, glavni ulaz u terme imao je arhitektonski ukrašena vrata i upravo su ovdje pronađeni počasni natpisi koji bilježe građevinske aktivnosti Valerija Supera. U jednoj od prostorija pronađeni su i kuhinjski ostaci, što pokazuje da su terme imale i kantinu. Ovdje, kao i u Pompejima, ženske kupke bile su u potpunosti odijeljene od muških i bile su znatno uređenije kao i u slučaju Pompeja.

ruševina pronađeni su istočno od stambenog naselja na desnoj obali Saske rijeke. Njihova veličina je zavidna jer su pokrivali prostor od ukupno 2.122 m² i dostizali su većinu malih termi u Pompejima. Javno kupatilo svakako je predstavljalo najveći objekat na prostoru Domavije.

U vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222–235) Domavija će dobiti novi municipalni status. Do tog trenutka ona je bila vikus malvesijatskog municipijuma, koji se s vremenom razvijao i povećavao broj stanovnika. Veoma intenzivna rudnička eksploatacija u njenom neposrednom susjedstvu i činjenica da je od vremena vladavine cara Marka Aurelija Domavija bila administrativno sjedište za sve rudnike Panonije i Dalmacije dovela je do razvoja grada. O promjeni statusa grada svjedoče počasni spomenici podignuti 229. godine u čast cara Aleksandra Severa i članova njegove porodice od strane domavijskog opštinskog vijeća uz zauzimanje upravnika rudnika Julija Tacitijana.⁶¹¹

Sličan natpis pronađen je i u Sasama.⁶¹² Prvi počasni natpis podignut je u čast imena najmilostivijeg princepsa cara Aleksandra Severa u vrijeme kada je on vršio dužnost narodnog tribuna po jedanaesti put i dužnost konzula po treći put. U ličnosti Julija Tacitijana svakako prepoznamo prokuratora nadležnog za rudnike srebra Panonije i Dalmacije. Njegovo ime javlja se i na drugom počasnom natpisu koji je pronađen u Sasama, a podignut je u čast Julije Mameje, majke cara Aleksandra Severa, koja je označena kao majka Avgusta, vojnih logora, senatora i očeva, a posvetu je takođe podiglo gradsko vijeće municipijuma Domavije na zalaganje prokuratora.

Nažalost, ništa ne možemo reći o karijeri Julija Tacitijana osim da je prije administrativnih dužnosti u sklopu carske administracije završio vitešku karijeru. Na to ukazuje njegova titula *vir egregius*. Idenično ime javlja se na popisu *collegia centonariorum* na području Norika, izrazito rudničke provincije, a gentilno ime Julija

Domavijske terme biće ponovo obnovljene 274. godine u vrijeme vladavine cara Aurelijana. Na osnovu pronađenih novčića iz vremena vladavine cara Dioklecijana vidljivo je da su bile aktivne i krajem trećeg vijeka. U domavijskim termama nisu pronađeni luksuzni predmeti, niti velik broj predmeta za svakodnevnu upotrebu, što jasno pokazuje da su Rimljani prilikom odlaska ponijeli sa sobom sve dragocjenosti. Terme su nakon toga opljačkala i razorila varvarska plemena. O tome v. Radimsky 1894, 6–47.

⁶¹¹ *CIL* III 8359.

⁶¹² *CIL* III 8360.

veoma se često javlja i među vojnicima tog područja.⁶¹³ Promjena statusa Domavije značila je formiranje gradskog vijeća i narodne skupštine, koji su od tog perioda preuzeli ulogu lokalne administracije.⁶¹⁴ Nažalost, sa područja Domavije nije sačuvan nijedan natpis sa spomenom ili imenom nekog gradskog dekuriona.

Municipalni sistem prevashodno je igrao ulogu medijuma za sakupljanje poreza tj. državnih prihoda i to je najbolje objašnjenje za carsku politiku trećeg vijeka. Otuda, promjenu statusa Domavije treba posmatrati isključivo u kontekstu povećanja obaveza lokalne zajednice, prvenstveno u domenu sakupljanja poreza. Ne treba svakako zaboraviti ni ugled koji je lokalna zajednica dobila promjenom statusa, ali je promjena sa sobom donijela daleko više obaveza nego privilegija. Promjena statusa Domavije nije imala nikakve posljedice na susjedni rudnički distrikt, jer je bila riječ o carskom domenu čija je teritorija bila izuzeta iz municipalne provincijske organizacije.

Domavija nije dugo zadržala status municipijuma jer je u vrijeme vladavine Trebonijana Gala i njegovog sina Volusijana dobila status kolonije. Počasne baze Trebonijanu Galu i njegovom sinu Volusijanu postavilo je vijeće dekuriona *col(oniae) metalli D(omaviani)*, što pokazuje da je Domavija ponovo promijenila status koji se suštinski odrazio na njen odnos prema susjednom rudničkom regionu.⁶¹⁵ Pitanje koje se samo po sebi nameće jeste: Da li se promjena statusa grada i njegovo udruživanje sa fiskalnom teritorijom desila u isto vrijeme?

Sličan oblik udruživanja grada sa susjednim rudničkim regionom zabilježen je i na području Sočanice. Vijeće kolona na zalaganje prokuratora *m(etallorum) m(unicipii) D(ar)d(anorum)* podiglo je počasni natpis caru Gordijanu III.⁶¹⁶ Neobično udruživanje rudničkog distrikta sa susjednom kolonijom tj. municipijumom osvjetljava poseban oblik saradnje koji je prevashodno bio veoma koristan za rudnike. U praksi to je značilo da su gradski dekurioni preuzeli na sebe nadležnosti koje su ranije imali lokalni prokuratori. U

⁶¹³ Liu 2009, 200.

⁶¹⁴ Carevi Trajan i Hadrijan posvetili su značajnu pažnju municipalnoj organizaciji gradova(Plin. *Ep. Ad Trai.* 34, 79, 92, 93, 96). Carska politika prema municipalnoj organizaciji za vrijeme prva dva vijeka bila je prilično uniformisana i postojana, a situacija će se znatno promijeniti početkom trećeg vijeka. Više podataka o razvoju carske municipalne politike kao i njenom opadanju u doba poznog Carstva v. Abbot 1926, 177–232.

⁶¹⁵ *GZM* 26, 1914, 182.

⁶¹⁶ Čerškov 1970, 64, br. 11.

sklopu svojih nadležnosti nadgledali su rudničku eksploataciju, prodaje rudničkih jama, izdavanje u zakup različitih zanatskih i trgovačkih usluga, sakupljanje poreza, ali su takođe preuzeli na sebe i sudske ingerencije.

Na osnovu zakonika rudnika Vipaske znamo šta je sve bilo u nadležnosti lokalnih prokuratora.⁶¹⁷ Prisustvo municipalnih magistrata u susjednim rudnicima ili čak jasna asocijacija na položaje unutar rudničke administracije u sklopu njihove municipalne karijere zabilježena je na prostoru Dalmacije, Panonije i Gornje Mezije.⁶¹⁸ Ovakva praksa kasnije je vjerovatno evoluirala u teret *honestiores* i bila je ozakonjena u Teodosijevom kodeksu.⁶¹⁹

U slučaju Sočanice promjena je nastala za vrijeme vladavine Gordijana III (238– 244), a u slučaju Domavije po prvi put je posvjedočena na počasnim natpisima podignutim u periodu između 251 i 253. godine. Rimska vojska se još za vrijeme Gordijana III borila sa Gotima, koji su napadali dunavske granice.⁶²⁰ Goti su kasnije, iskoristivši Valerijanov pohod na Perzijance i Galijenov pohod na Rajnu 254. godine, opljačkali dardanske rudnike kao i Domaviju.⁶²¹ Međutim, glavni razlog za objedinjavanje teritorije rudničkih distrikta sa susjednim gradovima treba tražiti prije svega u teškim finansijskim prilikama tog doba.

Domavija je statusom kolonije stekla ugled, ali je njena teritorija objedinjena sa susjednim carskim domenom, što je značilo da su se obaveze gradskih zvaničnika povećale. Nakon objedinjavanja rudničkog distrikta sa susjednom kolonijom fisk je i dalje imenovao carske prokureure koji su nadgledali rad rudničke administracije.⁶²² To jasno pokazuje da rudnički distrikt nije promijenio status već je i dalje predstavljao carski domen.

U periodu između 238. i 270. godine na mjestu prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije nalazila su se četvorica prokuratora, koji su nam poznati preko fragmentarnih

⁶¹⁷ Vip I, 3 ; Vip II, 1, 6, 8, 9, 10, 11, 12.

⁶¹⁸ Rudnici srednje Bosne, v. Sergejevski 1927, 260, br. 9; Sirmijum za argentarije u dolini Drine v. *ILLug* 83, *CIL* III 8297.

⁶¹⁹ Cod. Theod. 1, 32, 5. Cf. Dušanić 1977, 90.

⁶²⁰ Ando 2012, 107–109.

⁶²¹ Na opasnosti koje su sredinom trećeg vijeka prijetile Panoniji i Dalmaciji ukazuju ostave iz Loznice i Krupnja. (Marić 1956, 180) O napadu Gota na rudnička područja Dardanije i Domavije koji se desio 254. godine (v. Mirković 1977, 249–258).

⁶²² Dušanić 1995, 221.

natpisa.⁶²³ Pomenuti natpisi pokazuju da su gradski dekurioni Domavije imali ulogu lokalnih prokuratora, a carski prokuratori upravnici rudnika srebra Panonije i Dalmacije obavljali su dužnosti kao i ranije. To znači da je srednji nivo rudničke administracije, koji je predstavljao direktnu vezu između fiska i rudnika na terenu, i dalje funkcionisao.

Za vrijeme vladavine vojničkih careva došlo je do povećane spoljne opasnosti, što se veoma nepovoljno odražavalo i na stanje unutar rudničkih regiona. Germanska plemena Franci i Alamani prešli su Rajnu, a Goti Dunav i došli su do granice sa Ahajom.⁶²⁴ Nepovoljne spoljnopoličke prilike mogle su biti razlog ponovnog objedinjavanja rudničke administracije svih rudnika Panonije i Dalmacije, naročito ako se ima u vidu da se i prvo objedinjavanje rudnika na teritoriji tih provincija desilo usljed vanrednih okolnosti.⁶²⁵

Lucije Domicije Erot sredinom trećeg vijeka nosio je titulu *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, tj. obavljao je dužnost prokuratora nadležnog za sve rudnike Panonije i Dalmacije.⁶²⁶ On se ne može dovesti u vezu sa prokuratorima koji su nosili istu titulu za vrijeme vladavine Marka Aurelija jer je dedikant natpisa Lucije Aurelije Rustik pripadao porodici koja je dobila rimsko građansko pravo tek za vrijeme vladavine Komoda.⁶²⁷ Lucije Domicije Erot je nakon uspješne vojne karijere započeo i civilnu unutar centralne carske administracije, na šta ukazuje titula *vir egregius*.

Ova titula počela se upotrebljavati za vrijeme vladavine Marka Aurelija kao opšti pojam za sve pripadnike viteškog reda *ordo equester*, a od 180. do 183. godine i kao zvanična administrativna titula.⁶²⁸ Ako se uzme u obzir da je natpis pronađen na području Domavije te da je dedikant bio rimski vitez najvišeg ranga (*ducenarius*) zaposlen u

⁶²³ *CIL* III 12724; *CIL* III 12737; *CIL* III, 12738 ; *CIL* III, 13269.

⁶²⁴ Christol 1997, 121 – 158.

⁶²⁵ V. nap. 552, 553.

⁶²⁶ *CIL* III 12721. L. Domicije Erot je navjerovatnije vodio porijeklo od Gneja Domicija Erota, oslobođenika Neronovog djeda Lucija Domicija Ahenobarba. L. Domicije Ahenobarb bio je patron kolonije Butrint, gdje je pronađen i natpis njegovog oslobođenika, Gneja Domicija Erota, iz čijeg sadržaja se vidi da je on obnovio oštećene ploče lokalnog trga ispred svetišta posvećenog Asklepiju (v. Demougin 2006, 346–350; Hansen, Hodges 2007, 10).

⁶²⁷ Postoje nesuglasice oko čitanja ličnog imena Aurelija Rustika sa natpisa iz Domavije. Radimski, koji je po prvi put objavio pomenuti natpis, pročitao je njegovo lično ime kao *M(arcus)*. U tome su ga kasnije slijedili i drugi autori (v. Radimsky 1892, 16; Patsch 1893, 92; Škegro 1998, 97). U kasnijim korekcijama ono je ispravljeno u *L(ucius)*, ali i pored toga u različitim naučnim studijama su i dalje prisutna oba čitanja (v. Dušanić 1977, 87; Hirt 2010, 136, nap. 172).

⁶²⁸ *CIL* VIII 10570.

centralnoj carskoj administraciji, jedna od mogućnosti jeste da je i on obavljao istu funkciju.⁶²⁹

Za datovanje Erotove uprave domavijskim rudnicima može da nam posluži natpis koji je pronađen 2002. godine u mjestu Mysia Abbaïtis na prostoru nekadašnje Frigije. Natpis je posvećen boginji Fortuni, a u čast cara Dioklecijana. Spomenik je podigao Marko Aurelije Rustik, *vir perfectissimus*, 289–290. godine, kada je Dioklecijan obavljao dužnost narodnog tribuna po sedmi put.⁶³⁰ Marko Aurelije Rustik sa ovog natpisa bio je prokurator brojnih privatnih carskih imanja na području provincije Azije.

U vrijeme Septimija Severa za nosioce titule *vir perfectissimus* bile su rezervisane visoke viteške prefekture kao što su: *praefecti annonae*, *praefectus vigilum*, *praefectus Aegypti*. U vrijeme Gordijana III ovu titulu nosio je *praefectus classis* i prokurator Mauretanijske Caesariensis.⁶³¹ Šahin i Turktuzun su, prihvatajući prvobitno čitanje ličnog imena prokuratora ducenarija iz Domavije, smatrali da je Aurelije Rustik nakon uprave nad domavijskim rudnicima bio imenovan za prokuratora privatnih carskih imanja na području Azije.⁶³²

Međutim, oni su zanemarili razlike u titulama jer je Aurelije Rustik sa natpisa iz Domavije *vir egregius ducenarius*, dok je Aurelije Rustik sa natpisa iz Frigije *vir perfectissimus*. U vrijeme vladavine cara Aurelijana (270–275) izvršene su manje strukturalne promjene unutar carske administracije. Carski prokurator u rangu ducenarija dobijaju počasnu titulu *vir perfectissimus* umjesto ranije prakse, kada su isključivo nosili titulu *vir egregius*.⁶³³ To znači da je prokurator ducenarij iz Domavije obavljao svoje prokuratele prije vladavine cara Aurelijana, dok je Marko Aurelije Rustik sa natpisa iz Frigije svoju upravu nad carskim domenima na području Azije obavljao za vrijeme cara Dioklecijana. Sve navedeno pokazuje da nije riječ o istoj osobi već o članovima iste porodice – moguće je da je riječ o ocu i sinu. Otuda je terminus ante quem Erotove

⁶²⁹ U tekstu natpisa navodi se da je dedikant podigao počasni natpis u čast najizvrstnijeg prijatelja zbog njegove izuzetne pravednosti i dobrote. Pomenuti atributi *mirae integritatis et bonitatis* bili su veoma česti na natpisima koji su bili podignuti tokom trećeg vijeka n.e. (v. Hirt 2010, 136, nap. 172).

⁶³⁰ Sahin, Turktuzun 2008, 139–145.

⁶³¹ Pflaum 1970, 177–178 ; Salway 2006, 111–135; Mennen 2011, 193–247.

⁶³² Sahin, Turktuzun 2008, 143.

⁶³³ Watson 1999, 154.

uprave u domavijskim rudnicima početak vladavine cara Aurelijana, a terminus post quem vladavina cara Komoda.

Za vrijeme vladavine cara Aurelijana prokurator rudnika srebra Panonije i Dalmacije bio je Aurelije Verekund. Njegovo ime pronalazimo na posvetnom natpisu pronađenom na području Domavije.⁶³⁴ Aurelije Verekund je za vrijeme drugog konzulata cara Aurelijana u svojstvu prokuratora obnovio urušene javne terme i vratio im prvobitan izgled. Razlozi koji su doveli do propadanja javnog kupatila bili su u direktnoj vezi sa varvarskim napadima, koji su uglavnom bili usmjereni ka rudničkim regionima.

Obnova domavijskih termi za vrijeme Aurelijana svakako je bila odraz ponovnog pokretanja rudničke eksploatacije. Glavni razlog interesovanja Aurelijana za navedeno područje leži u činjenici da je na početku svoje vladavine ponovo počeo da kuje srebrni novac *antoninianus*⁶³⁵, koji je bio poznat i kao *aurelianus*.⁶³⁶ Za to su mu svakako bile neophodne velike količine srebra.

Nakon Lucija Domicija Enota, Aurelija Rustika i Aurelija Verekunda nemamo podatke o carskim prokuratorima koji su upravljali rudnicima srebra na području Domavije u drugoj polovini trećeg vijeka. Njihova služba i nadležnosti svakako su preživjele kraj trećeg i početak četvrtog vijeka, što svjedoči i posveta carskog prokuratora nadležnog za rudnike srebra na Kosmaju iz tog perioda.⁶³⁷ Kada je riječ o intenzitetu rudničke proizvodnje, došlo je do znatnog opadanja u odnosu na raniji period.

Jedan od ključnih razloga smanjenja proizvodnje srebra bila je reforma rimskog monetarnog sistema koja se desila za vrijeme vladavine careva Dioklecijana i Konstantina Velikog. Dioklecijan je zbog konstantnog opadanja vrijednosti srebrnog novca sproveo monetarnu reformu, koja je uključivala uvođenje novih denominacija.⁶³⁸

Konstantin je napustio monetarnu politiku svog prethodnika i izvršio suštinsku promjenu rimskog monetarnog sistema tako što je počeo da kuje u velikim količinama novu zlatnu

⁶³⁴ *CIL* III 12736.

⁶³⁵ Carson 1965, 225–235.

⁶³⁶ *HA, Prob.* 4, 5.

⁶³⁷ *IMS* I 151.

⁶³⁸ Sutherland 1955, 116–118; Cameron 1993, 30–47; Bernholz 2003, 25–27; Rees 2004, 41–46.

monetu—*solidus*.⁶³⁹ Kovanje srebrnog novca je *de jure* napušteno 367. godine, a od tada srebro se isključivo javlja kao sadržaj bronzanog novca poznatog kao *centenionalis*.⁶⁴⁰

Glavna posljedica Konstantinove reforme ogledala se u smanjenju intenziteta proizvodnje u rudnicima srebra na području Ilirika, koja je već i u ranijem periodu doživjela znatan pad. Ne treba isključiti ni mogućnost da je Konstantin Veliki donio odluku o uspostavljanju novog monetarnog sistema upravo zbog cjelokupnog stanja na području Ilirika. Nemogućnost neometane eksploatacije ilirskih rudnika srebra primorala je rimsku državu da se okrene zlatnoj moneti, jer su se bogati rudnici zlata nalazili u istočnom dijelu Carstva. Kako su se pretežno nalazili na području Male Azije i Ponta, bili su znatno zaštićeniji od spoljnih napada.

Eksploatacija srebra i dalje je nastavljena na području Domavije tokom četvrtog vijeka, ali je proizvodnja bila svedena na lokalne i regionalne potrebe. Od tog perioda glavni akcenat bio je stavljen na proizvodnju olova, koje se na području Ilirika proizvodilo i izvozilo u Italiju još u doba principata.⁶⁴¹ Prostor Ilirika je tokom poznog Carstva bio poznat po olovu koje se proizvodilo na području Dalmacije, Panonije i Gornje Mezijske.⁶⁴² Naročito se isticalo olovo proizvedeno na području Domavije, o čemu pronalazimo potvrdu i u literarnim izvorima petog vijeka.⁶⁴³

Domavija je ukupno dva i po vijeka bila centar rudničke eksploatacije srebra i olova na području Dalmacije i Panonije. U pojedinim periodima bila je centar eksploatacije svih rudnika na teritoriji obje provincije. Pitanje modela pod kojim se eksploatisala ruda dugo vremena je bilo nerazjašnjeno. Uobičajeni model eksploatacije srebra i olova bio je indirektni model, po kojem su koloni vršili eksploataciju rudničkih jama. Ovaj model koristio se u rudnicima srebra i olova Španije, u rudnicima srebra i olova na području

⁶³⁹ Lenski, Lenski 2011, 239–244.

⁶⁴⁰ Hendy 2008, 463–467.

⁶⁴¹ Škegro 1998, 104–105.

⁶⁴² Davies 1935, 189; Dušanić 1977, 66; Dušanić 2008, 107–118.

⁶⁴³ Olovo koje potiče sa područja rijeke Save *μόλιβδος σαβυήσιος* pominje se u spisu koji predstavlja kompilaciju djela grčkih alhemičara uključujući i gnostika Zosimu iz Panopolisa, koji je živio u IV vijeku na području južnog Egipta. Djelo je napisano u sedmom vijeku u Konstantinopolju. U tekstu čitamo da se savsko olovo dodavalo morskom olovu kako bi mu se poboljšala čistoća, jer je bilo prljavo. Dalje se navodi da je olovo sa područja Save i Dalmacije bilo izrazito čisto i mekano (Berthelet 1888, 17, 377). Olovo koje navode grčki alhemičari najvjerovatnije je bilo proizvedeno na području Domavije (v. Škegro 1998, 104–105).

Gornje Mezije, kao i u rudnicima zlata Dakije. Kako na teritoriji Domavije nisu pronađeni natpisi koji bi svjedočili o prisustvu kolona, preovladavalo je mišljenje da je carska kancelarija koristila direktni model eksploatacije, tj. da je domaće stanovništvo prisiljavano na eksploataciju.⁶⁴⁴ Međutim, ovakav stav zanemaruje činjenicu da okolnosti koje su navodile carsku kancelariju da direktno uđe u proces eksploatacije nisu postojale na području Domavije.

Ogromno rudno bogatstvo podrinskih argentarija eksploataciju je činilo i više nego isplativom za kolone, a politička situacija u vrijeme dinastije Antonina bila je povoljna. Prisustvo zanatlija, trgovaca, metalurga i brojnih drugih kategorija stanovništva na području Domavije pokazuje da je ovdje slobodno preduzetništvo bilo prisutno.⁶⁴⁵ Sve navedeno pokazuje da se eksploatacija srebra i olova unutar tog rudničkog regiona odvijala po uobičajenom modelu eksploatacije, tj. da je bila u rukama kolona, koji su opet mogli koristiti domaće stanovništvo ili robove kao radnu snagu.⁶⁴⁶

Dolazak kolona, trgovaca i zanatlija iz raznih krajeva Carstva, koji su po prirodi posla boravili ili živjeli na teritoriji rudničkog distrikta, doveo je do ubrzanog razvoja zanatstva i trgovine. Od vremena vladavine careva Trajana i Hadrijana broj italjskih doseljenika na području Domavije neprestano se povećavao.⁶⁴⁷ To je naročito primjetno u slučaju viših slojeva stanovništva iz primorskih gradova kao što je Salona ili iz rimskih kolonija u unutrašnjosti Dalmacije kao što je Ekvum ili Naron.⁶⁴⁸

Doseljavanje potomaka nekadašnjih veterana u istočnu Dalmaciju u neposrednu blizinu rudničkih revira svakako je bilo motivisano zaradom. Posredno učešće senatorske porodice Julija u eksploataciji rude na području Domavije nije bio izuzetak, već pokazatelj učešća predstavnika sentarskog i viteškog staleža u kupovini rudničkih jama ili u trgovini. Učešće preduzimljivih predstavnika ovih staleža u razvoju rudarstva Ilirika

⁶⁴⁴ Škegro 1998, 102–103; Hirt 2010, 273.

⁶⁴⁵ Bojanovski 1988, 202.

⁶⁴⁶ Grobni prilozi iz antičkih nekropola sa područja Domavije iz prvog i drugog vijeka n.e. ukazuju na veliko prisustvo ilirsko-panonskog i keltskog stanovništva (Baum, Srejić 1960, 21; Baum, Srejić 1965, 12). Broj italjskih doseljenika tokom drugog vijeka neprestano se povećavao (Alföldy 1965, 155). U novopridošlim Italicima možemo svakako prepoznati kolone koji su kupovali rudničke jame na području Domavije, a domaće stanovništvo angažovali su kao svoju radnu snagu.

⁶⁴⁷ Alföldy 1965, 155.

⁶⁴⁸ Loma 2010, 145–147.

primjetno je i na području rudničkih regiona Gornje Mezije.⁶⁴⁹ Među italiskim porodicama na području Domavije tragove su ostavili: Barbiji, Kaminiji, Katiliji, Salviji.⁶⁵⁰ Najveći broj antroponima sa područja Domavije pripada službenim osobama, prokuratorima i drugim službenicima.

Prisustvo grčkih doseljenika na to područje potvrđuje nadgrobni natpis na grčkom jeziku iz Biljače, natpis na *tabuli defixionum*, kao i lončarski žig ΓΑΥΚΩΝ na loncu velikih dimenzija koji je pronađen u ostacima termi.⁶⁵¹ Karl Pač je tvrdio da je lonac morao biti proizveden u lokalnoj grnčarskoj radionici.⁶⁵² Na romanizovane Grke ukazuju i pojedina latinizovana imena koja imaju grčki kognomen. To su *Catilia Tryphena* i njen suprug *Iulius Atticus*, zatim *Caminia Eutychia*, *Caminius Hermes* i njegov sin *Hermenianus*.⁶⁵³ Razvoj Domavije za sobom je nosio i početak procesa romanizacije domaćeg stanovništva, koji je otpočeo početkom drugog vijeka.⁶⁵⁴

Prisustvo domaćeg stanovništva na području Domavije zabilježeno je u pojedinačnim slučajevima kao što su Eliji i Aureliji⁶⁵⁵, a tokom četvrtog vijeka sa druge strane Drine, u potencijalnom dijelu municipijuma, zabilježeni su Aureliji: *Proculus*, *Rusticus*, *Victorina*.⁶⁵⁶ Iz sačuvane onomastike vidimo da je stanovništvo Domavije bilo heterogenog sastava.

Sukobi sa varvarskim plemenima na dunavskom limesu tokom četvrtog vijeka i sve veća nesigurnost doveli su do smanjenja obima eksploatacije.⁶⁵⁷ Rudnici na području Domavije prestali su sa organizovanom proizvodnjom krajem četvrtog vijeka.⁶⁵⁸ Za to vrijeme stanovništvo cjelokupnog rudničkog distrikta i grada Domavije postepeno se iseljavalo i povlačilo prema jugu.⁶⁵⁹ Ivo Bojanovski smatrao je da proizvodnja nije nikad

⁶⁴⁹ Dušanić 2006, 85–102.

⁶⁵⁰ *CIL* III 12 743; *CIL* III 12 742; *CIL* III 12 722; *CIL* III 12 744.

⁶⁵¹ Bojanovski 1988, 201, nap. 59.

⁶⁵² Patsch 1895, 584.

⁶⁵³ Bojanovski 1988, 201.

⁶⁵⁴ *Ibid.* 201.

⁶⁵⁵ *CIL* III 12 739; *ILlug* I, 48.

⁶⁵⁶ *ILlug* II, 70; Cf. Mirković 1968, 91; Dušanić 1975, 131.

⁶⁵⁷ Burns 2003, 309–374.

⁶⁵⁸ Bojanovski 1988, 203.

⁶⁵⁹ V. nap. 608.

u potpunosti zamrla i da se i dalje odvijala na individualnom planu, što je omogućilo njenu kasniju obnovu tokom srednjeg vijeka.⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Bojanovski 1988, 203.

3.2. RIMSKI RUDNICI SREBRA I OLOVA NA PODRUČJU GORNJE MEZIJE

Teritorija Gornje Mezije, koja je postojala kao provincija u periodu od 86. do 272. godine, bila je veoma bogata srebrom i olovom.⁶⁶¹ Za same Rimljane važila je prevashodno kao rudnička provincija, o čemu svjedoči i pravnik Saturnin.⁶⁶² Područja na njenoj teritoriji bogata rudnim bogatstvom mogu se grupisati u dvije velike grupe. To su rudnička područja koja su gravitirala ka sjeveru provincije i Dardanija, koja se nalazila na samom jugu.⁶⁶³ Izuzev vojnih i municipalnih teritorija, prostor Gornje Mezije bio je podijeljen na četiri velike jedinice sa plemenskim nazivima: Dardanci na jugu, Trihornjani, Pikenzi i Mezi na sjeveru.⁶⁶⁴

Svaka od pomenutih teritorijalnih jedinica bila je obrazovana od dvije različite vrste zemljišta. Na jednoj strani bila su pretežno rudnička područja koja su predstavljala carski domen i bila su u vlasništvu fiska, a na drugoj strani ona koja su pripadala *civitates peregrinae*. Činjenica da imena teritorija zajednice peregrina i fiskalnih domena ponekad nose iste nazive najbolje je objašnjena kroz istorijske razloge. Fiskalni domeni nosili su imena peregrinih zajednica od kojih su i oduzete, a lokalno stanovništvo bilo je obavezno da radi na tim domenima, naročito u rudnicima.⁶⁶⁵

Ono što predstavlja problem jeste identifikacija administrativnih, vojnih i ekonomskih centara svake od pomenutih jedinica. Gornjomezijski rudnici pripadali su većim fiskalnim teritorijama kojima se upravljalo iz Trihornijuma, Pinkuma i Akva. Vlasništvo

⁶⁶¹ Simić 1951; Mirković 1968; Mócsy 1970; Dušanić 1971, 535–554; Mócsy 1974; Dušanić 1977, 52–94; Dušanić 1977, 163–179; Dušanić 1991, 46–52; Dušanić 2000, 343–363; Dušanić 2004, 247–270; Dušanić 2006, 85–102.

⁶⁶² Dig. 48, 19, 16, 9–10.

⁶⁶³ Dušanić 2004, 256.

⁶⁶⁴ Ptol. Geogr. 3. 9, 2; *IMS* I, 39–41.

⁶⁶⁵ Dušanić 2004, 260.

fiska nad rudnicima veoma često prisutno je i u nazivima rudnika – *Metalli Ulpiani*, *Aeliana Pincensia* kao i *Metalli Aureliani*.⁶⁶⁶ Najveći tragovi rudničke eksploatacije srebra i olova zabilježeni su na području Avale,⁶⁶⁷ Kosmaja⁶⁶⁸, Rudnika.⁶⁶⁹ kao i na području Sočanice⁶⁷⁰. Početak intenzivnije rudničke eksploatacije na tom području zabilježen je za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana. Nakon završetka dačanskih ratova došlo je do demilitarizacije limesa Gornje Mezije, koja nije uključivala unutrašnjost provincije.

Gornja Mezija bila je jedina provincija na desnoj obali Dunava u čijoj unutrašnjosti su se tokom drugog i trećeg vijeka nalazile brojne pomoćne jedinice.⁶⁷¹ One nisu bile raspoređene samo na dunavskom limesu, gdje se tokom drugog vijeka nalazilo ukupno sedam utvrđenja u kojima su ove jedinice bile smještene, već i u unutrašnjosti. To pokazuje ukupan broj od 12 pomoćnih jedinica na teritoriji cijele provincije.

Vojna okupacija unutrašnjosti provincije obično se dovodi u vezu sa kontrolom važnih putnih komunikacija, kao što je bio put koji je vodio od Dunava do Naisa.⁶⁷² Ali, njihova raspoređenost u neposrednoj blizini rudničkih regiona pokazuje da im je primarna uloga bila da osiguravaju neometanu rudničku eksploataciju.⁶⁷³ Raspoređivanje pomoćnih trupa u unutrašnjosti Gornje Mezije u vrijeme vladavine cara Trajana može se tumačiti u svjetlu intenziviranja rudničke eksploatacije koja je zabilježena u tom periodu.

⁶⁶⁶ BMC III, 234: *Metalli Vlpiani*; BMC III, 533, br. 1853: *Aeliana Pincensia*; BMC IV, 687: *Metalli Aureliani*

⁶⁶⁷ Davies 1935, 215; Simić 1951, 181–188; Dušanić 1977, 78, 88–89.

⁶⁶⁸ Davies 1935, 214; Täckholm 1937, 159–177; Simić 1951, 190–195; Veličković 1958, 95–118; Mócsy 1970, 134–142; Dušanić 1974, 101; Dušanić 1977, 78, 89; Hirt 2010, 59–65.

⁶⁶⁹ IMS I 168; Davies 1935, 216; Simić 1951, 192–195; Hirt 2010, 60.

⁶⁷⁰ Dušanić 1977, 71–72.

⁶⁷¹ Mócsy 1974, 96–97; Dušanić 1978, 237–246.

⁶⁷² Hirt 2010, 69.

⁶⁷³ Dušanić 2000, 347–348.

3.2.1. RIMSKI RUDNICI SREBRA I OLOVA NA PODRUČJU AVALE, KOSMAJA I RUDNIKA

Rimski rudnici srebra i olova na području Avale nisu bili proučavani sve do trenutka kada se dva natpisa iz trećeg vijeka posvećena Orkiji i Vulkanu nisu dovela u direktnu vezu sa rudničkom eksploatacijom na tom području.⁶⁷⁴ Rudari su poštovali Orkiju⁶⁷⁵ i Vulkana, kao i udruženja koja su bila u bliskoj vezi sa eksploatacijom mineralnog bogatstva.⁶⁷⁶ Vulkan je božanstvo koje se obično javlja kao pokrovitelj obrade metala, pa ga otuda pronalazimo kao zaštitnika talioničara i kovača i sa njima povezanih obrtnika. Natpis posvećen boginji Orkiji za zdravlje careva Dioklecijana i Maksimijana podigli su gradski dekurioni Singidunuma.⁶⁷⁷ Natpis je podignut na zalaganje prokuratora Simplicija, čija titula *vir egregius* ukazuje na njegov viteški status.

Ime istog prokuratora pronađeno je i na području Rudnika, što pokazuje da se radi o carskom *procurator metallorum*, koji je bio nadležan za rudnički distrikte Avale, Kosmaja i Rudnika.⁶⁷⁸ Posvetu Vulkanu su podigli gradski dekurioni Singidunuma, što pokazuje da su oba kulta imala zvaničan karakter. Natpisi su podignuti krajem trećeg

⁶⁷⁴ IMS I 20; IMS I 46.

⁶⁷⁵ Boginja Orkija se pojavljuje samo na ovom natpisu, a njeno porijeklo je bilo keltsko ili tračko. Orkus je bio bog podzemlja u rimskoj mitologiji. U kasnijoj tradiciji bio je poznat kao *Dis Pater*, bog plodnog poljoprivrednog zemljišta i podzemnog mineralnog bogatstva. Stacije bilježi poštovanje njegovog kulta među rudarima u Dalmaciji (Stat. *Silvae*, 4, 7: *quando te dulci Latio remittent Dalmatae montes, ubi Dite viso pallidus fossor redit erutoque concolor auro*). Imajući u vidu da je votivni spomenik podignut za zdravlje careva Dioklecijana i Maksimijana, u izrazito rudničkom području, boginja Orkija se takođe može dovesti u direktnu vezu sa rudničkim aktivnostima na području Avale (v. IMS I, 20, 55).

⁶⁷⁶ IMS I 46, 72. Prisustvo ovog kulta pronalazimo i na području panonskih *ferrariae* gdje su pronađena dva oltara u čast panonskog Vulkana, Sedatusa (*ILIug* 776, 777).

⁶⁷⁷ Kognomen gradskih dekuriona Singidunuma *Cutia* i *Soso* mogu biti keltskog ili tračkog porijekla, ili se mogu dovesti u vezu sa onomastikom Male Azije (v. IMS I, 55; Dušanić 1974, 98, nap. 35).

⁶⁷⁸ IMS I, 172–174; Cf. Dušanić 1995, 222.

vijeka, ali sam početak intenzivnije eksploatacije srebra i olova na području Avale treba svakako tražiti u vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana.

Prisustvo gradskih zvaničnika Singidunuma na teritoriji rudnika Avale bilo je u skladu sa zvaničnom carskom politikom s kraja trećeg vijeka, koju smo prethodno imali prilike vidjeti na području Domavije. Objedinjavanje rudničkih domena sa susjednim gradovima i ovdje je u praksi značilo da su gradski dekurioni Singidunuma obavljali dužnosti lokalnih prokuratora. Nažalost, ne možemo u kontinuitetu proučavati administraciju koja je nadgledala eksploataciju na području Avale tokom drugog i trećeg vijeka.

Područje Kosmaja je s druge strane bogato epigrafskim i arheološkim materijalom. Ostaci troske na tom području procjenjuju se na ukupno milion tona.⁶⁷⁹ Centar kosmajskog regiona bila je tvrđava Stojnik, čije je antičko ime bilo Demessus.⁶⁸⁰ Nalazišta iz rimskog perioda na području Kosmaja postaju obimnija od vremena vladavine flavijevaca, što nam dopušta da pretpostavimo da je početak rimske eksploatacije srebra i olova bio u posljednim decenijama prvog vijeka.⁶⁸¹ Početak intenzivnije eksploatacije rudnika srebra i olova podudara se sa vremenom vladavine careva Trajana i Hadrijana. U istom periodu je zabilježeno intenziviranje rudničke proizvodnje u gotovo svim rudničkim distriktima Ilirika. Njihove aktivnosti potvrđuju rudnički novci pronađeni na Kosmaju čije se legende *METALLI VLPIANI* odnose na rudnike tog područja.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Davies 1935, 214; Simić 1951, 190–195; Mócsy 1970, 134–142; Dušanić 1977, 78 ; Hirt 2010, 131. Arheometalurška proučavanja proizvodnje olova i srebra tokom rimskog carskog perioda u blizini sela Stojnik na planini Kosmaj izvedena su kao dio istraživačkog projekta koji je ostvarila 1983-1988. srpsko-američka ekipa. Glavni fokus činile su metalurške aktivnosti u blizini vojnog utvrđenja i okolnog civilnog naselja. Uzorci metalurških aktivnosti sakupljeni tokom iskopavanja ispitani su na Institutu za arheologiju Univerzitetskog koledža u Londonu i u Britanskom muzeju (v. Merkel 2007, 39–78).

⁶⁸⁰ Olovni slitak kosmajske provenijencije proizveden u doba Severa nosi žig- Tr(icorniensia) D()- koji se odnosio na kosmajski vicus, čije je ime rekonstruisano kao Demessus ili Deumessum (CIL XV 7915) Cf. Dušanić 1995, 221).

⁶⁸¹ Dušanić 1971, 549.

⁶⁸² BMC III, 234; BMC III, 235 ; Simić i Vasić su u legendi *Metalli Vlpiani* vidjeli skraćenicu za *metalli Ulpiani Pannonici* i *metalli Ulpiani Delmatici*, do koje je došlo zbog hronoloških razloga (Simić, Vasić 1977, 35). Dušanić je skrenuo pažnju na činjenicu da je ime kohorte koja je bila stacionirana na Kosmaju nakon 169 godine bilo *II Aurelia Nova*, koja u nazivu nema etničku komponentu, za razliku od kohorti *I* i *II Aurelia Dardanorum*, koje su u istom vremenskom periodu nadgledale proizvodnju srebra i olova u rudnicima Dardanije. Kontrast između naziva kohorti čini se identičan kontrastu koji se javlja na legendama rudničkog novca. Dušanić je smatrao da je legenda *METALLI VLPIANI MOESIAE SVPERIORIS* bila neizvodljiva zbog posebnog statusa dardanskih rudnika (v. Dušanić 1977, 79).

Razlog za odsustvo provincijske komponente na legendama rudničkog novca namijenjenog rudnicima Gornje Mezije Dušanić je pronašao u posebnom statusu dardanskih rudnika. Zbog toga je skraćena legenda u pluralu glasila *Metalli Ulpiani* u doba cara Trajana, a *Metalli Aureliani* u vrijeme vladavine Marka Aurelija. Ukoliko bi neki od pomenutih distrikta iskazao potrebu za serijom posebne vrste, legende bi bile promijenjene u oblik *metalla* uz navođenje adekvatnog toponima, kao na primjer *Metalla Aelia Pincensia*.⁶⁸³

U vrijeme kada su organizovani rudnički distrikti na području Kosmaja, zabilježeno je prisustvo prokuratora Tiranusa, carskog oslobođenika.⁶⁸⁴ Prokuratorova supruga Vecilija bila je zaslužna za izgradnju hrama posvećenog Jupiteru i Herkulu. Prisustvo Tiranusa na Kosmaju pokazuje da je ovdašnjim rudnicima na samom početku drugog vijeka upravljao carski oslobođenik *procurator metallorum*.⁶⁸⁵ Vecilija je, čini se, bila oslobođenica Lucija Vecilija Modesta,⁶⁸⁶ zapovjednika jedinice *I Thracum Syriaca*. Ova jedinica bila je stacionirana na području Ravne, Timacum Minus, od 70. godine pa sve do početka drugog vijeka, kada ju je zamijenila *II Aurelia Dardanorum*.⁶⁸⁷

U vrijeme vladavine Marka Aurelija područje Kosmaja bilo je obezbijedeno jakim pomoćnim trupama da bi se obezbijedila sigurnost rudničkim distriktima i samim tim omogućio neometan proces rudničke eksploatacije. U tom smislu treba posmatrati i vojna utvrđenja kod Stojnika i Ravne, ali i cijelu seriju utvrđenja duž Dunava.⁶⁸⁸ Postoji opravdan razlog da pretpostavimo da ova utvrđenja nisu imala za cilj samo kontrolu riječne trgovine, koja je svakako uključivala i metale, već i da čuvaju putne pravce prema rudničkim regionima u unutrašnjosti.⁶⁸⁹

Nekoliko pomoćnih jedinica sa dunavskog limesa u Gornjoj Panoniji bilo je prebačeno na područje Kosmaja, a one su uskoro bile zamijenjene kohortama *Aureliae Novae*, koje su bile smještene u tvrđavi Stojnik.⁶⁹⁰ Kako su trupe koje su prve prebačene na to

⁶⁸³ Dušanić 1977, 80.

⁶⁸⁴ *CIL* III 14536 = *IMS* I 103.

⁶⁸⁵ Dušanić 1977, 88.

⁶⁸⁶ *CIL* III 14536. Cf. Dušanić, *IMS* I, 128.

⁶⁸⁷ Wagner 1938, 131; Davies 1971, 757.

⁶⁸⁸ Dušanić 2000, 348.

⁶⁸⁹ Dušanić 2000, 349; Hirt 2010, 194.

⁶⁹⁰ *ILS* 2606.

područje bile u sastavu jedinica Gornje Panonije, gdje su nakon izbijanja Markomanskih ratova bile neophodne sve raspoložive vojne snage, obično se transfer trupa na prostor Kosmaja datuje u sami početak vladavine Marka Aurelija.⁶⁹¹

Narušavanje unutrašnje bezbjednosti koje su činili razbojnici za vrijeme Markomanskih ratova zahtijevalo je stvaranje posebnih vojnih jedinica u cilju što efikasnije borbe protiv njih. Car Marko Aurelije je donio odluku o formiranju šest pomoćnih jedinica čiji je zadatak bio da zaštite rudničke distrikte kako od spoljnih tako i od unutrašnjih opasnosti. U tu svrhu regrutovani su *latrones Dalmatiae atque Dardaniae*⁶⁹² u vojnike šest kohorti i to po dvije kohorte: *Delmatorum*, *Aureliae Dardanorum* i *Aureliae Novae*. Ove jedinice imale su zadatak da čuvaju rudničke distrikte Avale, Kosmaja i Rudnika kako od varvarskih napada spolja, pretežno iz pravca Dunava, tako i od napada koje su izvodile različite pljačkaške grupe.

Na samom početku vladavine Septimija Severa Kasije Ligurin *proc(urator) Aug(usti)* upravljao je kosmajskim rudnicima.⁶⁹³ Njegovo ime nalazi se na posvetnom natpisu podignutom u čast cara Septimija Severa, gdje čitamo da je Kasije Ligurin nadgledao obnovu urušenog hrama posvećenog Majci Zemlji⁶⁹⁴ na zalaganje kolona Fundanija Eutiheta i Elija Mucijana. Vidljivo je da je u prethodnom periodu došlo do promjene u administraciji rudničkog distrikta Kosmaja, tako da na mjestu carskog prokuratora pronalazimo rimskog viteza. To nije bio slučaj sa rudnicima srebra i olova kod Sočanice gdje carske oslobođenike pronalazimo na mjestima carskih prokuratora sve do prve polovine trećeg vijeka.⁶⁹⁵ Kasije Ligurin nije poznat sa drugih natpisa, a njegov brat je mogao biti Kasije Ligus.⁶⁹⁶

Dozvola koju su koloni dobili od prokuratora rudnika da obnove urušeni hram Majke Zemlje na teritoriji rudničkog distrikta svjedoči kako o njihovim aktivnostima tako i o

⁶⁹¹ Mócsy 1974, 188, 195.

⁶⁹² HA, *M. Aur.* 21.7. ; IMS I , 106, nap. 19; Cf. Dušanić 2000, 349–352.

⁶⁹³ *CIL* III 8333, 6313 = *IMS* I 168.

⁶⁹⁴ Boginja Terra Mater bila je zaštitnica rudnika i rudara. Carski prokurator i su na području panonskih *ferrariae* tokom trećeg vijeka podizali posvete u čast ove boginje uvijek na isti dan, 21. Aprila (Sergejevski 1963, 88 – 92). Bojanovski je obnovu hrama na Rudniku doveo u vezu sa posjetom cara Septimija Severa Gornjoj Meziji prilikom njegovog povratka iz istočnih provincija 202.godine (Bojanovski 1972, 37–52).

⁶⁹⁵ Čerškov 1970, 64, br. 12.

⁶⁹⁶ *IMS* I 168, 157.

njihovim pravima. Eksploatacija srebra i olova i tu se odvijala po indirektnom modelu eksploatacije kao i u slučaju rudnika na području Domavije, a na osnovu odredaba zakona rudnika Vipaske mi poznajemo prava, obaveze i načine organizovanja kolona.⁶⁹⁷

Pitanje koje se postavlja jeste: Da li su rudnici na Avali, Kosmaju i Rudniku početkom drugog vijeka pripadali jednom jedinstvenom rudničkom distriktu? Zbog njihovog geografskog položaja i povezanosti sa Singidunumom čini se prirodnim da su rudnici Avale i Kosmaja pripadali jednom rudničkom distriktu.⁶⁹⁸ Područje Rudnika je zbog velikog intenziteta rudničke eksploatacije na Kosmaju takođe pripadalo istom distriktu što potvrđuje prisustvo Simplicija, prokuratora nadležnog za avalski rudnički distrikt i na području Rudnika.⁶⁹⁹

Organizacija eksploatacije je u sva tri regiona bila identična. Koloni su eksploatisali rudničke jame, dok su radionice i topionice bile u rukama državnih službenika. Imena rimskih zvaničnika koja se javljaju na olovnim slitcima proizvedenim u oficinama kosmajskih rudnika pokazuju da su se na čelu radionica nalazili carski oslobođenici.⁷⁰⁰

Riječ je o kontrolnim oznakama rimskih zvaničnika koji su provjeravali težinu olovnih slitaka proizvedenih u oficinama prije njihovog plasiranja na tržište. Slična praksa postojala je i u rudničkim distriktima Španije.⁷⁰¹

Sa područja kosmajskih argentarija potiču i olovni slitci iz epohe Severa koji nose žigove koji se ne odnose samo na rudničko naselje već i na *Tricornium* ili *Tricorn(i)enses*⁷⁰² zajednicu peregrina koja je živjela u neposrednoj blizini rudnika na Kosmaju i kojom se neko vrijeme upravljalo iz istoimene tvrđave.⁷⁰³ Pravni status *Tricorn(i)enses* bio je *civitas peregrina* i bili su u bliskoj vezi sa rudničkim područjem. Olovni slitci koji nose ime ove zajednice pokazuju da su oni bili proizvedeni u rudnicima koji su očigledno objedinjavali kako rudničko naselje Demessus unutar rudničkog distrikta tako i naselje samih peregrina van njega.⁷⁰⁴ Ovakvo objedinjavanje identično je saradnji koju bilježimo

⁶⁹⁷Vip II, 6, 7, 8.

⁶⁹⁸Dušanić 1977, 89.

⁶⁹⁹IMS I, 172–174; Cf. Dušanić 1995, 222.

⁷⁰⁰Mócsy 1970, 16; Dušanić 1977, 89, nap. 232.

⁷⁰¹Domergue 1990, 285.

⁷⁰²CIL XV 7915; IMS I 104. Cf. Dušanić 1995, 221–223.

⁷⁰³IMS I 37, 107; Mócsy 1970, 25; Dušanić 1989, 149.

⁷⁰⁴Dušanić 1989, 149.

na području Avale, Domavije i Sočanice, gdje su susjedni gradovi, municipijumi i kolonije, od sredine trećeg vijeka bili objedinjeni u jednu cjelinu sa rudničkim distriktom.⁷⁰⁵ Glavni cilj ovakvog objedinjavanja bilo je poboljšanje materijalne pozicije fiskalne jedinice na račun one koja je bila „slobodna“.⁷⁰⁶

Uloga peregrina i njihovih zajednica u rudničkoj eksploataciji odmah nakon rimskog osvajanja poznata nam je sa područja Dalmacije.⁷⁰⁷ Međutim, prisiljavanje domaćeg stanovništva na eksploataciju pod direktnom asistencijom vojske mogla je biti samo prva faza rimske eksploatacije. U rudnicima srebra i olova eksploatacija rude je nakon sprovedenih reformi cara Vespasijana bila prepuštena kolonima, koji su opet mogli da angažuju domaće stanovništvo kao radnu snagu.

Na području Ilirika je povremeno dolazilo do premještanja peregrina iz rudničkog regiona jedne provincije u rudnički region druge usljed povećanih potreba za radnom snagom.⁷⁰⁸ Takav primjer pronalazimo u premještanju pripadnika plemena Pirusta iz Dalmacije u rudnike zlata Dakije u vrijeme cara Trajana.⁷⁰⁹ Prisustvo peregrina iz Dalmacije posvjedočeno je i u rudnicima Norika, istočne Dalmacije i Gornje Mezijske.⁷¹⁰

U slučaju Domavije i Singidunuma gradski dostojanstvenici su na sebe preuzeli ingerencije lokalnih prokuratora. Iako su oblici saradnje između rudnika i *civitates peregrinae* na Kosmaju nejasni, možemo pretpostaviti da su prvaci ove zajednice preuzeli na sebe slične dužnosti.⁷¹¹

Osim carskih prokuratora i njihovih pomoćnika, u sklopu rudničke administracije na Kosmaju i Rudniku pronalazimo i pripadnike rimske vojske. Modeli saradnje između rimskih legionara i fiskalne administracije varirali su zavisno od mjesta i vremena. Namjera rimskih careva da ne angažuju vojnike u poslovima civilne prirode često je bila korigovana kada je bila riječ o rudarstvu.⁷¹²

⁷⁰⁵ CIL III 12 728; Čerškov 1970, 64.

⁷⁰⁶ Dig. 50, 6, 6, 11. Cf. Dušanić 1989, 149.

⁷⁰⁷ Flor. Epit. 2. 25.

⁷⁰⁸ Dušanić 1980, 23; Dušanić 1989, 155.

⁷⁰⁹ Noeske 1977, 271 – 416; Mrozek 1977, 98.

⁷¹⁰ Dušanić 1980, 23, 32.

⁷¹¹ Dušanić 1989, 149.

⁷¹² Plin. Ep. 10. 22. 2 ; Cf. Dušanić 1990, 585–591.

Na području Ravne, Timacum Minus, pronađen je nadgrobni natpis Ulpija Akvilina vojnika sedme Klaudijeve legije, koji je obavljao dužnost *librarius officii prae(fecti) terit(orii)*.⁷¹³ Njegov otac *Aquileiensis*, koji nosi jedan geografski antropomim, bio je rob sudeći po tome što je imao lično ime ali ne i gentilno. Činjenica da je bio oženjen Ulpijom Diotimom govori da je on morao pripadati *familia Caesaris* jer su jedino carski robovi imali privilegiju da se žene ženama drugog društvenog miljea. Lično ime njegove supruge *Ulpia* ukazuje na mogućnost da je riječ o kćerki ili unuci Trajanovog oslobođenika ili oslobođenice.⁷¹⁴

Akvilin je, može se konstatovati, veoma mlad postao *librarius* u kancelariji prefekta pošto se njegov život okončao u 22 godini. Takva privilegija svakako je imala veze sa njegovim obrazovanjem, ali i uticajnim vezama njegovih roditelja. Kako su carski oslobođenici po pravilu bili uposlenici administracije fiskalnih domena, postoji velika vjerovatnoća da su članovi njegove porodice i ranije zauzimali mjesta unutar administracije koja je upravljala carskim domenima na području Ravne ili čak Kosmaja.⁷¹⁵

Kancelarija *praefectus teritorii*, koja je navedena na natpisu, imala je vlastito osoblje koje je bilo nadležno za teritoriju distrikta, u čiji sastav su ulazili brojni rudnici srebra i olova. Središte teritorije bilo je u mjestu Ravna i sudeći po mjestu pronalaska nadgrobnog natpisa Akvilin je bio stalno nastanjen u dolini Timoka. Rudnički regioni na tom području spadali su u carski domen koji se protezao od Akve na sjeveru do Naisa i Remesijane na jugu.

Mjesto *praefectus teritorii* nije posvjedočeno na drugim natpisima sa područja Gornje Mezije, ali *territorium* se javlja na natpisu pronađenom na području Donje Mezije.⁷¹⁶

Drugi primjer angažovanja rimskih vojnika na području koje je pokrivalo rudnike pronalazimo u natpisu koji je podigao Tit Aurelije Atik, veteran četvrte Flavijeve legije. Natpis je pronađen na području Singidunuma, što pokazuje da se *territorium canabum* odnosio na područje Avale.⁷¹⁷ Dušanić je skraćenicu PKQQ Sing. pročitao kao

⁷¹³ *IMS* III 231 = *ILluc* 1297.

⁷¹⁴ Dušanić 1990, 587.

⁷¹⁵ Dušanić 1990, 587, nap. 11.

⁷¹⁶ *CIL* III 12491.

⁷¹⁷ *IMS* I 16.

p(raefectus) k(anabarium) q(uin)q(uennalis) Sing(iduni), čija jurisdikcija je pokrivala *territorium canabarium*.⁷¹⁸

Oltar je pronađen pet kilometara južno od naselja koje se nalazilo uz tvrđavu legije IV *Flavia* duž puta koji je išao od Singidunuma do rudnika na Avali. Veze između rudničkog distrikta na Avali i Singidunuma u periodu od 272. do 287. godine već su nam poznate preko votivnog spomenika kojeg su na području Avale podigli gradski dekurioni Singidunuma boginji Orkiji na zalaganje prokuratora Simplicija.⁷¹⁹

Atik je tokom vojne službe obavljao dužnost zastavnika, što ga je činilo potpuno prikladnim za posao sakupljanja *vectigalia* na području usko povezanim sa rudnicima Avale. S druge strane, on je bio i dekurion Sirmijuma a dužnosti gradskog dekuriona opet su mogle biti u vezi sa rudnicima srebra na području Panonije.⁷²⁰ Ovi rudnici su u administrativnom smislu bili vezani sa Sirmijumom ali i sa rudničkim kompleksima na području Avale i Kosmaja.

Božanstva kojima je oltar posvećen takođe potvrđuju njegove aktivnosti na teritoriji rudničkih distrikta. Kult boginje Terra Mater isključivo je bio vezan za rudnike i ona je poštovana kao zaštitnica rudara. Kult Jupitera, Libera i Majke Zemlje pronalazimo u raznim područjima gdje su se eksploatisala mineralna bogatstva. Posvetu istim božanstvima podigao je zvaničnik dačanskih solana⁷²¹ kao i carski prokurator koji je upravljalo rudnicima željeza na području Ljubije.⁷²²

Treći primjer angažovanja pripadnika rimske vojske unutar fiskalnih domena Avale, Kosmaja i Rudnika pronalazimo na nadgrobnom natpisu veterana Dasija, koji je sebi i supruzi testamentom zavještao spomenik koji je podigao njegov nasljednik Elije Enije na intervenciju Valerija Akvilina.⁷²³ Natpis je pronađen na području Ravne, a Dasije je, kako se u natpisu navodi, preminuo na području Domavije. Ime Dassius bilo je veoma često na prostoru zapadne i južne Dardanije, ali i na području Remesijane i Naisa.⁷²⁴ Elije Enije, prvi Dasijev nasljednik, mogao je biti ilirskog porijekla ili Rimljanin koji se

⁷¹⁸ Dušanić 1990, 589.

⁷¹⁹ V. nap. 665, 666.

⁷²⁰ Dušanić 1977, 90.

⁷²¹ Mrozek 1982, 144.

⁷²² *CIL* III 13240 = *ILIug* 161.

⁷²³ *ILIug* 1313. Cf. Dušanić 1977, 76; Dušanić 1990, 609–611.

⁷²⁴ Papazoglou 1978, 229, 240 – 245.

doselio na područje doline Timoka iz Liburnije ili susjednih gradova Italije ili Panonije.⁷²⁵

Ukoliko je bila riječ o porodici doseljenika, postoji velika vjerojatnoća da su to bili koloni koji su od početka drugog vijeka počeli masovnije da naseljavaju rudnička područja Gornje Mezije. Izvršenje testamenta postignuto je na intervenciju Valerija Akvilina⁷²⁶, koji je otuda mogao obavljati dužnost *librarius legionis*, kao i Ulpije Akvilin, koji je bio *librarius officii prae(fecti) ter<r>it(orii)*. To bi bilo potpuno u skladu sa *intercessio* navedenim u natpisu.⁷²⁷ Veze između Dasija, veterana sedme Klaudijeve legije, i njegovog nasljednika koji je najverovatnije pripadao kolonima Timočkog kraja, nude još jedan trag o postojanju veze između vojnog personala i samog procesa rudničke eksploatacije.

Saradnja između pripadnika rimske vojske i carskih zvaničnika na fiskalnim teritorijama na području Kosmaja i Rudnika je, s vremena na vrijeme, odstupala od uobičajene prakse, po kojoj su rimski vojnici bili zaduženi za red i sigurnost i podrazumijevala je ispomoć pojedinih vojnih stručnjaka administraciji carskih domena. Takva pomoć svakako je uključivala i nadgledanje procesa prodaje rudničkih jama kolonima putem javne aukcije, a naročito obračun i naplate različitih vrsta poreza unutar carskih domena. Vođenje registra o pomenutim transakcijama mogla je biti dužnost koju je obavljao i *librarius legionis*, koji je po prirodi posla bio upoznat sa tom praksom.

Kada je riječ o uobičajenim aktivnostima rimske vojske, treba reći da su cijelo područje Ravne i Kosmaja još od vremena vladavine Marka Aurelija čuvale različite pomoćne jedinice kao što je to bila kohorta *I Thracum Syriaca*, koja je na tom području boravila od 70. godine do početka drugog vijeka ili *II Aurelia Dardanorum* od 169. godine.⁷²⁸

Nakon epohe dinastije Severa u drugoj polovini trećeg vijeka, carski prokuratori u rangu vitezova i dalje su nadgledali rudničke distrikte na području Avale i Kosmaja, a prvaci gradova u susjedstvu rudnika preuzeli su na sebe nadležnosti lokalnih prokuratora. Eksploatacija je sigurno prekidana i obnavljanja u nekoliko navrata za vrijeme vladavine

⁷²⁵ Dušanić 1990, 591.

⁷²⁶ Valerije Akvilin nosio je isto gentilno ime kao i Ulpije Akvilin *librarius officii prae(fecti) ter<r>it(orii)* čiji nadgrobn natpis pronađen je na području Ravne (v. nap. 700, 701).

⁷²⁷ Dušanić, 1990, 591.

⁷²⁸ *IMS* III/2 37- 40; *IMS* III/2 8, 9, 18-20, 22, 23, 43-52.

vojničkih careva.⁷²⁹ Reforme careva Dioklecijana i Konstantina Velikog nisu donijele suštinske promjene u organizaciji rudarstva.

Prirodno je očekivati da je postojeći sistem nastavio da funkcioniše neometano i tokom prve polovine četvrtog vijeka. Svjedočanstvo o tome pruža nam zakonska odredba iz Teodosijevog kodeksa donijeta 386. godine, kojom se naređivalo lokalnim dekurionima u Meziji i Dardaniji koji su obavljali dužnosti lokalnih prokuratora u susjednim rudnicima da se vrate na posao.⁷³⁰ Da je isti rudnički režim nastavio da postoji i tokom četvrtog vijeka, svjedoče i mozaički natpisi na ostacima sakralne građevine pronađene na području Kosmaja.⁷³¹

Završetak centralnog dijela natpisa rekonstruisan je kao: *[vir per]fec[tissimus, procura]tor A[ugusti]* ili *A[ugustorum](a[rgentariarum]*.⁷³² Za razliku od carskih prokuratora, koji su u prethodnom periodu nosili titulu *vir egregius*, carski zvaničnik sa mozaika nosio je titulu *vir perfectissimus*. Promjena viteške titulature desila se za vrijeme vladavine Dioklecijana i Konstantina Velikog.⁷³³ Na osnovu arheoloških podataka procijenjeno je da je crkva u Stojniku izgrađena sredinom četvrtog vijeka.⁷³⁴

Sama građevina nalazi se na području koje je spadalo u avalski rudnički distrikt, gdje pronalazimo znatno prisustvo hrišćanske populacije. Izgradnja sakralnih objekata na području koje je spadalo u carski domen bila je pod supervizijom carskog prokuratora, što je bila praksa i u ranijem periodu. Svjedočanstvo o nastavku proizvodnje u avalskim i kosmajskim rudnicima tokom četvrtog vijeka pruža i olovni slitak pronađen na području Donje Mezijske u mjestu Nove.⁷³⁵

⁷²⁹ Mócsy 1974, 205.

⁷³⁰ Cod. Theod. 1, 32, 5.

⁷³¹ *IMS* I, 151.

⁷³² Dušanić 1995, 222.

⁷³³ Flom je pokazao da se od vremena vladavine Septimija Severa povećava broj viteških oficira kojima je bila dodijeljena titula *vir perfectissimus* umjesto *vir egregius* (v. Pflaum 1970, 177–178). Kao što su i senatori usvojili epitet *clarissimus* kako bi naglasili svoj rang, tako i vitezovi razvijaju posebnu hijerarhiju epiteta: *egregius*, *perfectissimus* i *eminentissimus*. U vrijeme Septimija Severa za nosioce titule *vir perfectissimus* bile su rezervisane visoke viteške prefekture kao što su: *praefecti annonae*, *praefectus vigilum*, *praefectus Aegypti*. U vrijeme Gordijana III ovu titulu nosio je *praefectus classis* i prokurator Mauretanijske Caesariensis. Od 260. godine pa nadalje došlo je do inflacije broja nosilaca ove titule. O tome v. Salway 2006, 111–135; Mennen 2011, 193–247.

⁷³⁴ Dušanić 1992, 219, 223.

⁷³⁵ Kolendo 1986–87, 87–98.

Na njemu se nalazi nekoliko žigova, od kojih su dva pročitana kao (*metalla*) *Tr(icorniensia) o(fficina) p(rima)* ili *p(lumbaria)*.⁷³⁶ Skraćenice koje se nalaze uz ime rudnika u kojem su proizvedeni olovni slitci su *D(omini) n(ostri) d(uo)* uz prikaz krsta, što datuje olovni slitak u vrijeme Konstantinovih nasljednika. Vladavina careva Valentinijana i Valensa je moguć hronološki okvir ako se ima u vidu njihov interes za rudnički sektor.⁷³⁷ Dušanić je smatrao da su olovni slitci pronađeni na teritoriji Donje Mezije bili mlađi od natpisa sa crkve u Stojniku.⁷³⁸

Proizvodnja srebra je nakon monetarne reforme cara Konstantina Velikog na području ilirskih rudničkih distrikta bila svedena na lokalne i regionalne potrebe. Za razliku od srebra, proizvodnja olova dobila je primat i tokom četvrtog vijeka, a olovni slitci proizvedeni na području Avale i Kosmaja i dalje su pronalazili svoje kupce širom Mediterana. Nažalost, ne raspolazemo natpisima koji bi nas konkretno upoznali sa imenima i karijerama rimskih zvaničnika koji su tokom četvrtog vijeka upravljali rudničkim distriktima na području Avale, Kosmaja i Rudnika.

Pored rimskih zvaničnika kao predstavnika upravnog aparata i pripadnika rimske vojske, na teritoriji Gornje Mezije pronalazimo i prisustvo veoma imućnih pripadnika senatorskog i viteškog staleža koji su posredno učestvovali u rudničkoj eksploataciji.⁷³⁹

Riječ je o ljudima koji nisu stalno boravili na području Gornje Mezije već su na terenu bili zastupani preko svojih predstavnika, najčešće oslobođenika.⁷⁴⁰ Takva praksa verifikovana je i odredbama zakona koji su se primjenjivali na području Vipaske.⁷⁴¹

Nadgrobni natpis pronađen na području Kosmaja 2003 godine nosi imena dvojice Publija Fundanija.⁷⁴² Publije Fundanije, čiji kognomen nije sačuvan, podigao je stelu Publiju Fundaniju Vestalu. Natpis je datovan u epohu Antonina na osnovu paleografskih karakteristika i formula natpisa.⁷⁴³

⁷³⁶ Dušanić, 1995, 222.

⁷³⁷ Cod. Theod. 10, 19, 3–9. Cf. Dušanić 1992, 219–223.

⁷³⁸ Dušanić 1995, 219–223.

⁷³⁹ Doprinos pripadnika senatorskog i viteškog staleža razvoju rudarstva u pet rudničkih oblasti Gornje Mezije tokom prva tri vijeka bio je predmet istraživanja veoma značajne studije (v. Dušanić 2006, 85–102).

⁷⁴⁰ Dušanić 2006, 85.

⁷⁴¹ Vip I, 1–2; Vip II, 6.

⁷⁴² Dušanić 2006, 86.

⁷⁴³ Ibid. 86

Kolon istog gentilnog imena već nam je poznat sa područja Kosmaja i on je najvjerovatnije bio oslobođenik ili oslobođeničkog porijekla.⁷⁴⁴ Riječ je o Fundaniju Eutihetu, koji je zajedno sa Elijem Mucijanom obnovio hram boginje Majke Zemlje na Kosmaju na samom početku vladavine Septimija Severa. Fundaniji su bili Italici koji su se decenijama specijalizovali u sektoru rudarstva, što se da zaključiti po aktivnostima jednog od njihovih oslobođenika na prostoru noričkih rudnika željeza iz prvog vijeka.⁷⁴⁵ Dušanić je smatrao da postoji mogućnost da su pripadnici ove porodice djelovali i u rudnicima Dalmacije.⁷⁴⁶ Kada je riječ o porijeklu porodice Fundanija, ne treba isključiti mogućnost da su bili potomci senatorskih Fundanija, čiji su se oslobođenici veoma aktivno bavili trgovinom i eksploatacijom rudnika.⁷⁴⁷

Fundanije Eutihet kolon, koji je zajedno sa Elijem Mucijanom obnovio hram Majke Zemlje na Kosmaju, sasvim sigurno bio je oslobođenik ili oslobođeničkog porijekla. Kao što vidimo, riječ je o veoma razgranatoj porodici koja je u dužem vremenskom periodu eksploatisala rudnike željeza, srebra i olova na području Norika, Dalmacije i Gornje Mezije. Prirodno je očekivati da porodica Fundanija nije bila jedina koju je Gornja Mezija kao zemlja rudnika privlačila svojim mogućnostima za zaradu.

Širom Mediterana pronađeni su olovni slitci koji svjedoče o prisustvu i pripadnika drugih porodica čije aktivnosti su bile vezane za prostor Gornje Mezije. Među njima pronalazimo imena kao što su: *Q(intus) Gnorius*, *P(ublius) T(arius) Rufus*, *Fulcinii*, *Furii*, *Iulii*, *Pontii*, *Libonii* i *Rufii*.⁷⁴⁸ Porodice čija imena su zabilježena na olovnim sliticima proizvedenim na području Gornje Mezije i Dardanije decenijama su se specijalizovale u poslovima rudničkog sektora i kroz nekoliko generacija sticali su iskustva i korisna poznanstva.⁷⁴⁹ Riječ je o porodicama koje su posjedovale znatno bogatstvo ili iza kojih su stajali imućni finansijeri viteškog staleža. U određenom

⁷⁴⁴ *IMS* I 168.

⁷⁴⁵ *CIL* III 4915. Cf. Dušanić 2006, 87.

⁷⁴⁶ Dušanić 2004, 252, nap. 25, 47, 256, 263.

⁷⁴⁷ Andermahr 1998, 491.

⁷⁴⁸ *IMS* IV 136; *CIL* III 12010, 30 ; *IMS* VI 121 ; *CIL* III 1717.; *IMS* VI 27, 75, 224. Cf. Papazoglou 1990, 577–585; Fitz 1993, 740–741; Tataki 2006, 234, 237–238, 354–357 ; Dušanić 2006, 89.

⁷⁴⁹ Dušanić 2006, 99.

procentu riječ je o pripadnicima senatorskog staleža i skoro svi su bili italiskog porijekla.⁷⁵⁰

Njihovi predstavnici su na prostor Ilirika dolazili preko gradova na primorju ili putem trgovačkih centara u Grčkoj. Ukoliko su dolazili iz pravca Grčke, njihova pažnja bila je prvo usmjerena na područje Makedonije i Dardanije tj. na južni dio Gornje Mezije. U daljem napredovanju ka sjeveru stizali su do Avale, Kosmaja i Rudnika.⁷⁵¹ Osim Italika, na prostor Gornje Mezije u svojstvu kolona, trgovaca i metalurga pristižu i preduzimači iz istočnih provincija.⁷⁵²

Proizvodnja srebra na području Gornje Mezije od vremena Konstantinove monetarne reforme bila je svedena na lokalne i regionalne potrebe, za razliku od olova, koje se proizvodilo u velikim količinama i pronalazilo kupce širom Mediterana.⁷⁵³ Srebro proizvedeno u avalskim i kosmajskim rudnicima završavalo je u lokalnim radionicama u Sirmijumu ili Naisu, u kojima su se proizvodili različiti predmeti od srebra.⁷⁵⁴

Prostor Gornje Mezije u drugoj polovini četvrtog vijeka postao je zona između Sarmata i Gota, od koji su ovi posljednji vršili konstantan pritisak na granice Donje Mezije.⁷⁵⁵ Nakon što su Goti prešli granice Donje Mezije, centar ratnih dešavanja prenesen je na područja Gornje Mezije i Panonije.⁷⁵⁶ Za vrijeme gotskih ratova, usljed spoljnih napada i povećane opasnosti, obim rudničke proizvodnje znatno se smanjivao.

Gradski dekurioni su od straha napuštali rudničke distrikte, što je bio razlog da carevi Gracijan, Valentinijan i Teodosije u Milanu proglase carski dekret kojim se naređivalo da se gradski dekurioni koji su obavljali dužnost lokalnih prokuratora na području Mezije i Dardanije vrate na posao.⁷⁵⁷ Međutim, invazije će se nastaviti i u narednom periodu. U posljednjim decenijama četvrtog vijeka dunavske provincije napadali su, kao saveznici Gota i Huna, Markomani, Kvadi, Sarmati, Vandali i Gepidi.⁷⁵⁸

⁷⁵⁰ Ibid. 100.

⁷⁵¹ Ibid. 100.

⁷⁵² Veliko prisustvo Bitinjana na području Dardanije svjedoči hram koji su podigli *coloni argentarii* u čast Antinoja. v. Čerškov 1970, 65, br. 15, Dušanić 1971, 254, 258.

⁷⁵³ Davies 1935, 189; Dušanić 1977, 66; Dušanić 1995, 224.

⁷⁵⁴ Dušanić 1992, 219–221, 224; Kondić 1994, 117–126; Popović 1994, 61.

⁷⁵⁵ Mócsy 1974, 280–296.

⁷⁵⁶ Mócsy 1974, 339–346; Kulikowski 2008, 100–123.

⁷⁵⁷ Cod. Theod. 1, 32, 5 = Cod. Iust. 11, 7, 4.

⁷⁵⁸ Amm. Marc. 31, 4, 2. Cf. Mócsy 1974, 350–351.

Kolaps dunavskog limesa imao je za posljedicu slobodan prolazak Vandala preko Panonije ka zapadu, kao i migracije Gota, koji su se kretali dolinom Timoka, Morave i Save. Pomenute migracije imale su teške posljedice na područje Gornje Mezije, a naročito na područje Panonije, koja im se našla na putu. Masovni odlazak stanovništva ka dalmatinskoj obali i Italiji, u grupama ili sporadično, bila je jedna od glavnih posljedica.⁷⁵⁹ Odlazak imućnih slojeva stanovništva čija su sredstva bila glavni preduslov rudničke eksploatacije dovelo je do radikalnog smanjenja svih aktivnosti u rudničkim distriktima, ako ne i do potpunog prekida.

⁷⁵⁹ Mócsy 1974, 353.

3.2.2. RIMSKI RUDNICI SREBRA I OLOVA NA PODRUČJU DARDANIJE

Prema izvještajima antičkih pisaca Plinija Starijeg i Ptolemeja, Dardanija je zauzimala centralni dio Gornje Mezije.⁷⁶⁰ Eksploatacija srebra i olova na tom području otpočela je i prije dolaska Rimljana, a najvjerojatnije je bila podstaknuta razvojem rudarstva u helenističkoj Makedoniji.⁷⁶¹ Pored municipijuma kao što su Nais, Ulpijana i Skupi, koji su uglavnom bili rijetki, i *civitates peregrinae*, koji su zadržali područja od nesumnjivo manjeg ekonomskog značaja, ovaj dio Gornje Mezije bio je prekriven fiskalnim domenima koji su obuhvatali rudnička područja. Na osnovu geoloških tragova, podataka o *vici metallorum*, toponima *Ad Fines* kao i rasporeda carinskih naplatnih stanica, rudnička područja na teritoriji Dardanije grupišu se u nekoliko regiona.⁷⁶² To su rudnici u dolini Ibra, u regionu Janjeva, Južne Morave kao i rudnička područja u dolinama Timoka, Peka i Mlave.⁷⁶³ U svim navedenim regionima eksploatisalo se zlato, srebro, olovo, bakar i željezo, ali je svakako eksploatacija srebra imala najveći značaj. Najznačajniji rudnik srebra i olova ležao je sjeverno od današnje Kosovske Mitrovice na desnoj obali Sočanske rijeke, na čijoj se teritoriji nalazio rimski *Municipium D.D.*⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Plin. *NH.* 3, 149; Ptol. *Geogr.* 3. 9, 2. Granica između Dardanije i Dalmacije na prostoru današnje Metohije išla je u pravcu moderne granice između Srbije sa jedne strane i Albanije i Crne Gore sa druge. Njene zapadne granice išle su u pravcu Đakovica–Peć–Novi Pazar–Ivanjica–Čačak (Papazoglu 1969, 143–161). Dardanija se praktično nalazila na tromedi tri provincije: Mezije, Dalmacije i Makedonije.

⁷⁶¹ Najraniji pomen Dardanije pronalazimo kod Justina, koji je naveo spisak plemena koje je Filip II primorao da priznaju vrhovnu vlast Makedonije, kako sugerise Fanula Papazoglu (Iust. 8, 6, 2; Cf. Papazoglu 1969, 104–143).

⁷⁶² Dušanić 1977, 70.

⁷⁶³ Simić 1951, 205–225, 228–241, 286–291, 349–351; Dušanić 1977, 71. Dušanić je ukazao na mogućnost da je jedino južni dio doline Timoka pripadao Dardaniji (v. Dušanić 1977, 71–72).

⁷⁶⁴ Arheološko istraživanje kompleksa antičkog naselja kod Sočanice započeto je 1956. godine. Radove je organizovao i izvodio Muzej Kosova i Metohije iz Prištine. Preleminarna istraživanja trajala su do 1959. godine, kada se započelo sa sistematskim otkrivanjem jednog dijela naselja. Radovi su nastavljeni u

Prvo svjedočanstvo o rimskoj eksploataciji dardanskih rudnika srebra i olova jesu olovni slitci iz epohe Flavijevaca koji su pronađeni na području Kuršumlje.⁷⁶⁵ Sudeći po žigovima sa olovnih slitaka, *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti)*, rudnici su još za vrijeme Flavijevaca predstavljali carski domen.⁷⁶⁶ Eksploatacija je znatno intenzivirana u eposi Antonina, što pokazuje posebna serija rudničkog novca čiji reversni natpisi nose legende *metalli Dardanici* i *metalli Vlpiani*.⁷⁶⁷ Oni jasno ukazuju na postojanje rudničkih distrikta na prostoru Dardanije u vrijeme cara Trajana. Administracija fiskalnih domena bila je objedinjena pod rukovodstvom carskih prokuratora koji su nosili titule *procurator metallorum*.⁷⁶⁸

Rudnički distrikt na području Sočanice u vrijeme vladavine cara Hadrijana nalazio se pod upravom prokuratora carskog oslobođenika Telesefora.⁷⁶⁹ On je svoju dužnost obavljao 136/7. godine.⁷⁷⁰ Riječ je o zvaničniku carske kancelarije koga smo već pominjali, a koji je bio specijalizovan za rudnička pitanja. Njegovo ime *Telesphori Aug(usti) n(ostri) s(ervi)* zabilježeno je na olovnom slitku koji je pronađen u Marseju, a proizveden je u španskim rudnicima.⁷⁷¹

Telesfor je napredovao tokom svoje karijere jer ga u Španiji pronalazimo kao carskog roba zaposlenog u državnim oficinama. Njegova dužnost bila je da nadgleda označavanje olovnih slitaka. U međuvremenu je dobio slobodu i kao carski oslobođenik imenovan je za carskog prokuratora rudnika na području Sočanice. Njegov dolazak na područje Sočanice treba posmatrati kao mobilnost pripadnika carske kancelarije u kontekstu intenziviranja rudničke eksploatacije na području Ilirika za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana.⁷⁷² Osim prokuratora koji se nalazio na čelu rudničkog distrikta, na

etapama i u narednom periodu od 1960. do 1961. i od 1963. do 1965. O opisu građevinskih objekata i pronađenog arheološkog materijala v. Čerškov 1970, 14–61.

⁷⁶⁵ Dušanić 1994–5, 27–31.

⁷⁶⁶ Ime *Gnorii (Norii)* ispisano na površini slitka, prema Dušaniću, označavalo je konduktora rudnika na području Kuršumlje. V. Dušanić 1994, 28.

⁷⁶⁷ BMC III, 234, br. 1106–09: *DARDANICI*; BMC IV, 370: *DARDANICI*; BMC III, 534, br. 1857 – 59: *DARDANICI*; BMC III, 234, 235: *METALLI VLPANI*; BMC III, 235: *METALLI VPIANI / SC*; BMC III, 235: *METALLIS VPLIANIS / SC*.

⁷⁶⁸ Dušanić 1980, 25.

⁷⁶⁹ Mihailescu–Birliba 2006, 42–75.

⁷⁷⁰ Čerškov 1970, 66.

⁷⁷¹ Domergue 1990, 285, 301.

⁷⁷² Ibid. 286–287.

područje Sočanice pristigli su i carski oslobođenici koji će biti uposleni u rudničkim oficinama. Na to ukazuje nadgrobna stela otkrivena u Rudnici, sjeverozapadno od Sočanice.⁷⁷³ Dedicant je bio carski oslobođenik Publije Elije Menander, *centurio officinarum*, koji se nalazio na čelu radionica za obradu metala.

Jedan od posljednjih, ako ne i posljednji, carski oslobođenik koji je u svojstvu prokuratora upravljao rudničkim distriktom u Sočanici bio je izvjesni Amand.⁷⁷⁴ Njegovo ime nalazi se na fragmentarnom natpisu pronađenom na području Sočanice. Emil Čerškov datovao je natpis u vrijeme vladavine Antonina Pija. Šašel je doveo u pitanje njegovu hronologiju i restauraciju dijela natpisa.⁷⁷⁵ Dušanić je vrijeme podizanja natpisa stavio u vrijeme vladavine posljednjih vladara iz dinastije Antonina, tj. u vrijeme vladavine Marka Aurelija ili Komoda.⁷⁷⁶

Amandov status carskog oslobođenika, *Aug(usti) libertus*, određuje početak vladavine Septimija Severa kao *terminus ante quem*.⁷⁷⁷ U vrijeme vladavine Septimija Severa uprava nad rudničkim distriktima Gornje Mezije povjerena je prokuratorima viteškog staleža. Oni nisu imali carske oslobođenike kao prokure pomoćnike u sklopu svoje kancelarije. Saradnja između carskog oslobođenika koji je obavljao dužnost prokuratora rudničkog distrikta sa vitezom koji se nalazio na čelu grupe distrikta unutar iste provincije nije bila uobičajena.⁷⁷⁸

Rudnici srebra i olova kod Sočanice za vrijeme Hadrijana bili su pod upravom prokuratora carskog oslobođenika Telesfora, koji je svoju dužnost obavljao 136/7. godine. Da je dualni sistem postojao u njegovo vrijeme, ime viteškog *procurator metallorum* svakako bi bilo citirano prije njegovog. Značaj poduhvata koji je naveden u natpisu koji pominje Telesfora morao bi uključivati zvaničnika viteškog staleža.⁷⁷⁹ Mobilnost zvaničnika carske kancelarije posvjedočena je i u slučaju Amand. Carski oslobođenik Amand ostavio je još jedan trag o svojim aktivnostima. U mjestu

⁷⁷³ *CIL* III 14 606. Cf. Dušanić 1977, 88, nap. 223.

⁷⁷⁴ Čerškov 1970, 64 br. 12.

⁷⁷⁵ *ILLug* II 504.

⁷⁷⁶ Nakon uvida u dokumentaciju Martina Gabričevića, Čerškovo pomoćnika za epigrafiju, Dušanić je ponudio drugačiju restituciju natpisa(v. Dušanić 1994, 211–216).

⁷⁷⁷ Dušanić 197, 92. Na samom početku vladavine Septimija Severa u rudnicima srebra i olova na području Rudnika je posvjedočen prokurator viteškog staleža. V. nap. 688, 689.

⁷⁷⁸ Dušanić 1994, 215.

⁷⁷⁹ *Ibid.* 216.

Gerasa u Palestini, zabilježen je *Amandus Aug(usti lib(ertus), proc(urator) provinc(iae) Ar[abiae]---*.⁷⁸⁰ Njegovo ime naravno nije bilo neuobičajeno za to vrijeme, a i sam natpis je teško preciznije datovati. Ali, Dušanić je, imajući u vidu i druge slučajeve u kojima su prokurator, carski oslobođenici, bili unaprijeđeni na mjesto pomoćnika viteškog prokuratora provincije, smatrao da postoji mogućnost i da je prokurator rudnika iz Sočanice bio unaprijeđen na sličnu funkciju na teritoriji Palestine.⁷⁸¹

Veliko prisustvo carskih oslobođenika na teritoriji municipijuma D.D. govori o direktnom interesu fiska na tom području, ali i ukazuje na manji obim eksploatacije u odnosu na podrinske argentarije. Argentarije na području Domavije, zbog velikog bogatstva, od sredine drugog vijeka bile su pod upravom carskih prokuratora u rangju vitezova.⁷⁸² Carski oslobođenici su posvjedočeni i u drugim dijelovima Dardanije, ali ne u velikom broju. Oni se pominju na ukupno četiri natpisa i ovoj grupi se mogu priključiti Telesfor i Herkulanus.⁷⁸³ Veoma bliski carskim oslobođenicima bili su *vernae*, robovi rođeni u carskoj porodici, čije prisustvo je zabilježeno na dva natpisa na području Sočanice.⁷⁸⁴

Svi navedeni pojedinci bili su uposleni u rudničkim oficinama, ili su radili u administraciji prokuratora zaduženog za ovaj rudnički distrikt. Eksploatacija srebra i olova odvijala se pod njihovom kontrolom, a bila je u rukama kolona. Koloni su na području Sočanice bili organizovani u posebna udruženja. Za vrijeme Hadrijanove vladavine *coloni argentariarum* podigli su hram posvećen Antinoju nakon njegove deifikacije.⁷⁸⁵ Udruženje kolona pominje se i na kraju epitafa posvećenog sinu dekuriona

⁷⁸⁰ AE 1927, 150. Cf. Dušanić 1994, 216, nap. 33.

⁷⁸¹ Dušanić 1994, 216. *M(arcus) Aur(elius) Aug(usti) lib(ertus)* takođe je postao *procurator provinciae Britanniae* nakon što je prethodno obavljao dužnost *procurator marmorum* (ILS 1477). Cf. Mrozek 1968, 59–62.

⁷⁸² V. nap. 498, 505, 525.

⁷⁸³ Čerškov 1970, 66.

⁷⁸⁴ Ibid., 67, 68, br. 20, 26.

⁷⁸⁵ Čerškov 1970, 65, br. 15. Kult Antinoja jedna je od specifičnosti municipijuma D.D. Njegov kult postojao je u Egiptu, Bitiniji u Maloj Aziji, Mantineji u Arkadiji i Lanuvijumu u Italiji. Hram na forumu u Sočanici predstavlja jedini spomenik ovog kulta na području Ilirika, a natpis spada u rijetke sačuvane natpise koji pominju Hadrijanovog ljubimca. Druga dva natpisa otkrivena su u Tibru (*CIL* XIV 3535) i Lanuvijumu (*CIL* XIV 2112). Hram u Sočanici na osnovu posvete vladarima Hadrijanu i Luciju Veru podignut je između 136. i 137. godine. Hram je vjerovatno doživio sudbinu sličnih hramova nakon Hadrijanove smrti kada su za vrijeme vladavine Antonina Pija uklonjeni svi znakovi Antinojeve deifikacije i kada je hram u Sočanici vjerovatno dobio novu posvetu i namjenu. Dio teksta sa fragmenta žrtvenika koji

kolonije Skupi i municipijuma Ulpijane, *l(oco) d(ato) d(ecreto) co(lonorum)*, koji je podignut u Sočanici.⁷⁸⁶ Sve navedeno pokazuje da se eksploatacija srebra i olova na području Sočanice odvijala po indirektnom modelu.

Fragmentarni natpis sa područja Sočanice bilježi prokuratora rudnika viteškog staleža koji je obavljao dužnost *proc. metallorum* u vrijeme vladavine cara Karakale.⁷⁸⁷ Čerškov je datovao natpis u 157. godinu, kada je Antonin Pije obavljao tribunsku vlast po devetnaesti put. Dušanić je, ukazujući na počasnu titulu, *[Brit]ann(icus) max.*, iza koje slijedi, *[Germ. Max. pont. max. trib] potest. XVIII*, datovao počasni natpis u vrijeme vladavine cara Karakale (198–217).⁷⁸⁸ Karakala je 216. godine obnovio građevinu preko prokuratora koji se zvao *[Ca]tius Tat[tianus]*. On je svakako u rang prokuratora upravljao rudnicima srebra i olova kod Sočanice.

Teško je precizirati kakvu je tačno namjenu imala pomenuta građevina. Dušanić je ponudio tri mogućnosti: *balneum (termae)*, *scholae*, ili *basilica*, od kojih je prvu smatrao najvjerovatnijom.⁷⁸⁹ Kako je natpis otkriven u blizini Ibra i u neposrednoj blizini rudničkih naselja, ovakva restitucija čini se najvjerovatnijom imajući u vidu značaj koji su javna kupatila imala za život svake rudničke zajednice.⁷⁹⁰ Prisustvo viteškog prokuratora na području Sočanice za vrijeme Karakale u skladu je sa politikom Septimija Severa. Za vrijeme njegove vladavine na području Gornje Mezije, došlo je do promjene unutar rudničke administracije.

Septimije Sever je umjesto carskih oslobođenika na mjesta rudničkih prokuratora postavio rimske vitezove.⁷⁹¹ Prokurator *[Ca]tius Tat[tianus]* najvjerovatnije je nosio titulu *procurator argentariarum* ili *procurator metallorum (argentariarum) municipii Dardanorum*.⁷⁹² U vrijeme kada je građevina bila izgrađena, *municipium D(ar)d(anorum)* već je postojao, a njegovo jezgro može biti locirano na mjestu rimskog foruma u

je otkriven u podnožju hrama može se rekonstruisati kao posveta Jupiteru što ukazuje da je hram za vrijeme Antonina Pija dobio ulogu Kapitolijuma i da je bio posvećen Jupiteru (v. Čerškov 1970, 72–75).

⁷⁸⁶ Čerškov 1970, 62, br. 3., Dušanić 1977, 87. nap. 222.

⁷⁸⁷ Čerškov 1970, 66 br. 16.

⁷⁸⁸ Dušanić 1997, 31–42.

⁷⁸⁹ Ibid. 38.

⁷⁹⁰ Vip I, 3. Cf. Noeske 1977, 289 ; Domergue 1983, 50–53, 79–86.

⁷⁹¹ V. nap. 772.

⁷⁹² Dušanić je ukazao na činjenicu da su identične titule nosili prokuratori rudnika na prostoru Panonije i Dalmacije, ali i Dakije (*IDR* III 3, 292; *CIL* III 12 733. Cf. Dušanić 1997, 40, nap. 41, 42).

Sočanici.⁷⁹³ Naselje je dobilo status municipijuma u periodu između vladavine Marka Aurelija i Septimija Severa.⁷⁹⁴ Kada je riječ o *corpora*, kojima je Karakala obnovio javna kupatila, najvjerojatnije se radilo o udruženjima kolona koja su postojala na području Sočanice, a o kojima smo već govorili.⁷⁹⁵ Obnova građevine koju su ova udruženja koristila odvijala se pod rukovodstvom prokuratora i mogla je biti znak dobre saradnje između fiska i kolona. To bi bilo u skladu sa partnerskim odnosom između kolona i fiska na kojem je počivala eksploatacija srebra i olova po indirektnom modelu.

Unutar granica rudničkog distrikta Sočanice svakako su morala postojati i udruženja topioničara, trgovaca kao i brojna druga slična udruženja. Udruženja topioničara još uvijek nisu dokumentovana na području Sočanice, ali posveta Jupiteru od strane sličnog udruženja u rudnicima srebra i olova Kosmaja ukazuje na praksu iz tog vremena.⁷⁹⁶

Prokurator viteškog staleža upravljao je rudnicima na području Sočanice i za vrijeme vladavine Gordijana III (238–244). Njegovo ime javlja se na natpisu što je caru Gordijanu III posvetio Titijen Ver, koji je bio *proc(urator) m(etallorum) m(unicipii) D(ar)d(anorum)*.⁷⁹⁷ Ovaj natpis jedan je od ukupno dva natpisa koji svjedoče prisustvo municipijuma u neposrednoj blizini rudničkog distrikta.⁷⁹⁸ Riječ je o natpisima koji se javljaju na spomenicima različitog karaktera, ali oba sadrže istu formulaciju: *MVN DD*, što pokazuje da je skraćivanje sadržavalo dobro poznate geografske pojmove.

Formula *proc(urator) m(etallorum) m(unicipii) D(ar)d(anorum)* osvjetljava poseban oblik saradnje između rudnika i susjednog municipijuma, koja je morala biti veoma korisna za same rudnike.⁷⁹⁹ Objedinjavanje rudnika sa gradovima u susjedstvu, prisustvo municipalnih magistrata u susjednim rudnicima ili čak jasna asocijacija u sklopu njihove municipalne karijere na položaje unutar rudničke administracije zabilježeni su i u ostatku Gornje Mezije, ali i na prostoru Dalmacije i Panonije sredinom trećeg vijeka.⁸⁰⁰ U slučaju Domavije i Sočanice, formulacije *colonia metallorum* i *metalla municipii* mogu ukazivati

⁷⁹³ Dušanić 1997, 42.

⁷⁹⁴ Dušanić 1971, 251, nap. 64; Noeske 1977, 281.

⁷⁹⁵ V. nap. 780, 781.

⁷⁹⁶ *IMS* I 95.

⁷⁹⁷ Čerškov 1970, 64 br. 11.

⁷⁹⁸ *Ibid.* 66, br. 17.

⁷⁹⁹ *Dig.* 50. 6. 6. 11.

⁸⁰⁰ V. nap. 616, 671, 672, 699.

na činjenicu da je municipalna komponenta mogla imati koristi od ovakvih udruživanja. Međutim, glavni cilj ovakvog objedinjavanja bila je namjera da se zadovolji interes fiskalne komponente, tj. rudnika.⁸⁰¹ Ovakav oblik udruživanja postao je obavezujući, najvjerojatnije od epohe Severa, i treba ga posmatrati kao jedan oblik *contributio* rudnika i gradova u njegovom susjedstvu.⁸⁰² Ona je podrazumijevala preuzimanje obaveza lokalnih prokuratora, finansijsku podršku gradskih magistrata rudniku uključujući i finansiranje građevinskih radova na teritoriji distrikta bez promjene rudničke organizacije.⁸⁰³

Za razliku od Domavije, koja je mijenjala status tokom trećeg vijeka, *municipium D.D.* zadržao je svoj municipalni status i nakon objedinjavanja grada sa susjednim rudničkim distriktom. U slučaju municipijuma D.D. moglo se raditi o nastojanju da se čuvanjem starih oblika uprave sačuvaju već stečene privilegije i vrijednosti municipalne autonomije.⁸⁰⁴

Na području dardanskih argentarija kao i u ostatku Gornje Mezije, od samog početka intenzivnije eksploatacije nailazimo na prisustvo brojnih italjskih porodica koje su u svojstvu kolona eksploatisale srebro i olovo. Među njima pronalazimo oslobođenike senatorskih porodica kao što su to bili: Rufriji, Liboniji, Aureliji i Eniji.⁸⁰⁵ Ove porodice živjele su u Rimu, a bile su posredno predstavljene preko oslobođenika. Oni su imali posjede i vile na području južne Dardanijske, a glavni izvor njihovog bogatstva bila je eksploatacija rudnih depozita srebra i olova.⁸⁰⁶

Stanovništvo Skupa takođe je ostvarivalo profit od dardanskih argentarija. Senatori iz Ulpijane, *Pontii* i *Furii*, imali su *congentes* i u samim Skupima, koji su preko svojih oslobođenika posredno učestvovali u eksploataciji.⁸⁰⁷ Osim oslobođenika rimskih senatora, na području Dardanijske zabilježeno je i veliko prisustvo Grka sa područja Male Azije.⁸⁰⁸ Iako su provincije rimskog Ilirika odolijevale opštoj ekonomskoj krizi koja

⁸⁰¹ Dušanić 1977, 90.

⁸⁰² Dig. 50, 6, 6, 11. Cf. Laffi 1966, 99; Dušanić 1977, 90, nap. 241, 243, 245.

⁸⁰³ Dušanić 1995, 224.

⁸⁰⁴ Čerškov 1970, 79.

⁸⁰⁵ *IMS* VI 27; *IMS* IV 120, 121.; *IMS* VI 75, 224; *PLRE* I, 130; *IMS* VI 167. Cf. Dušanić 2006, 85–102.

⁸⁰⁶ Dušanić 2006, 92.

⁸⁰⁷ Papazoglou 1990, 578; Tataki 2006, 237–238, 354–357.

⁸⁰⁸ V. nap. 780.

počinje od druge polovine trećeg vijeka, a koja se manifestovala u sve većim potrebama države za plemenitim metalima, opšta vojna nesigurnost dovela je do drastičnog opadanja proizvodnje srebra i olova na području Sočanice. Ovaj proces zahvatio je rudnike u svim provincijama, a veliki problem bio je i nedostatak kvalifikovane radne snage. To je bio razlog sve veće upotrebe *damnati ad metalla* u rudnicima Ilirika.⁸⁰⁹ Smanjenje intenziteta rudničkih aktivnosti ili njihov prestanak doveo je do stagnacije municipijuma D.D.

Municipijum D.D. u vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana započeo je svoj snažni razvoj koji se u potpunosti podudarao sa vremenom kada je intenzivirana eksploatacija rudnika na cijelom području Ilirika. U taj period može se hronološki smjestiti prva građevinska faza, koja je svjedočanstvo najsajnijeg perioda u proizvodnji i trgovini metala u doba Rimskog carstva.⁸¹⁰ Krajem trećeg vijeka vrši se intenzivna građevinska obnova, koja je odraz pokušaja revitalizacije rudarske djelatnosti počevši od vremena vladavine Dioklecijana, a koju je kasnije nastavio car Konstantin Veliki.⁸¹¹

Međutim, reforma monetarnog sistema u vrijeme Konstantina Velikog eksploataciju srebra na području Dardanije neminovno je svela na lokalne i regionalne okvire. U arheološkim ostacima municipijuma D.D. nisu pronađeni tragovi koji bi ukazivali na rudničke aktivnosti za vrijeme Konstantinovih nasljednika.⁸¹² U skladu sa novom monetarnom politikom glavni akcenat bio je stavljen na dardanske rudnike zlata. O tome svjedoči i odredba prve knjige Teodosijevog kodeksa, kojom se naređivalo prokuratorima rudnika na području Dardanije da se vrate na posao.⁸¹³

Bježanje gradskih dekuriona iz rudničkih distrikta nastupilo je kao posljedica spoljnih invazija, koje su često bile usmjerene ka rudničkim regionima.⁸¹⁴ Konačan prekid proizvodnje srebra i olova na području Dardanije nije došao usljed iscrpljivanja rudnog bogatstva tog regiona. Na području Novog Brda tokom XIV i XV vijeka srpska srednjovjekovna država eksploatisala je velike količine glamskog srebra (*argentum de*

⁸⁰⁹ Dušanić 1989, 155. v. nap. 432.

⁸¹⁰ Čerškov 1970, 23–32, 49–50.

⁸¹¹ Ibid. 46, 52, 59–60. Cf. Petković Ž., Jedan prilog o poznoantičkom rudarstvu u Dardaniji (u štampi).

⁸¹² Ibid. 84.

⁸¹³ Cod. Theod. 1, 32, 5.

⁸¹⁴ V. nap. 753.

glama), koje je sadržavalo i do 33 % zlata.⁸¹⁵ Glavne razloge za prestanak rudničkih aktivnosti svakako treba tražiti u izrazito nepovoljnim spoljnopolitičkim prilikama.

⁸¹⁵ Dinić 1954–56, Dinić 1962; Kovačević-Kojić 1996.

3.3. UREĐENJE RUDNIKA SREBRA I OLOVA NA PODRUČJU ILIRIKA U DOBA POZNOG CARSTVA

U skladu sa reformama koje su sproveli carevi Dioklecijan i Konstantin Veliki, na čelu carske administracije u doba poznog Carstva nalazili su se upravnici dvije najveće finansijske kancelarije: *comes sacrarum largitionum*⁸¹⁶, koji je upravljao carskim finansijama, i *comes rerum privatum*⁸¹⁷, koji je upravljao privatnim carskim domenima. Iako Teodosijev kodeks daje dosta podataka o najvišim finansijskim zvaničnicima carske kancelarije, podaci kako su njihove kancelarije funkcionisale oskudni su.

Zvaničnik koji se nalazio na čelu finansijske kancelarije kontrolisao je rad brojne administracije zadužene za sakupljanje poreza (*rationales summarum, praepositi thesaurorum*) i monetarnu politiku (*procuratores monetarum*).⁸¹⁸ Rudnici su bili u nadležnosti obje kancelarije zadužene za carske finansije. Kancelarija kojom je upravljao *comes sacrarum largitionum* bila je nadležna za izdavanje u zakup uobičajenih poreza na teritoriji rudničkih distrikta, ali i za utvrđivanje otkupne cijene zlatne prašine.

Mi ne znamo koje su konkretno bile nadležnosti zvaničnika koji je nosio titulu *comes metallorum*.⁸¹⁹ On se mogao nalaziti na čelu jednog od odjeljenja carske kancelarije koji se isključivo bavio rudnicima.⁸²⁰ U tom slučaju, prirodno je očekivati da su postojali njegovi predstavnici u svim carskim prefekturama. *Comes metallorum per Illyricum* nalazio se na čelu velikog rudničkog područja koje je još uvijek bilo veoma aktivno u doba poznog Carstva.⁸²¹ Domerg je razmatrao mogućnost da li je Kreskonije, primalac

⁸¹⁶ Cod. Theod. 10, 19, 4, 12.

⁸¹⁷ Cod. Theod. 10, 19, 5.

⁸¹⁸ O osoblju i dužnostima pomenutih kancelarija v. Barnwell 1992, 28–38.

⁸¹⁹ Cod. Theod. 10, 19, 3.

⁸²⁰ Domergue 1990, 311.

⁸²¹ Not. Dig. Or., 42, 26.

zakonske odredbe iz 365 godine, koji je nosio titulu *comes metallorum*, mogao biti *comes metallorum per Illyricum*.⁸²² Međutim, na osnovu pomenute odredbe Teodosijevog kodeksa vidljivo je da *comes metallorum* nije upravljao pojedinačnim rudničkim područjima.

Domerg je smatrao da komesi nadležni za rudnike dijeceza nisu postojali, a da je ulogu nekadašnjih carskih prokuratora nadležnih za rudničke distrikte u doba poznog Carstva preuzela provincijska finansijska administracija.⁸²³ Na lokalnom nivou gradski dekurioni su, prema njemu, imali ulogu lokalnih prokuratora, o čemu svjedoči jedna odredba Teodosijevog kodeksa.⁸²⁴ To bi u praksi značilo da je u vrijeme poznog Carstva srednji nivo rudničke administracije koji je u doba principata bio predstavljen preko carskih prokuratora prestao da postoji.

Oto Hiršfeld, Oliver Dejvis i Ulf Tekholm su status rudničkih distrikta, kao i rudničkih zvaničnika za vrijeme poznog Carstva prikazivali kao primjer diskontinuiteta u organizaciji rimskog rudarstva i njihovog generalnog opadanja nakon 200. godine.⁸²⁵ Razlozi za takav pristup leže prije svega u odsustvu podataka o rudničkim prokuratorima i rudničkim distriktima u zapadnom dijelu Carstva. Edmundson je smatrao da je odsustvo takvih podataka bio jasan pokazatelj procesa opadanja rudničke proizvodnje uopšte i trend pojave manjih, često privatnih, rudničkih aktivnosti.⁸²⁶

U tom kontekstu prokuratori u istočnom dijelu Carstva nakon epohe Severa posmatrani su kao municipalni dostojanstvenici, a ne državni zvaničnici, što je bio slučaj sa njihovim prethodnicima u prva dva vijeka. Ovakva tumačenja su za posljedicu imala tendencije da se u municipalizaciji rudničkih područja vidi glavna karakteristika rimskog rudarstva poznog Carstva.⁸²⁷

Osnova za ovakvu hipotezu bio je već pomenuti carski dekret iz 386. godine, kojim se naređivalo gradskim dekurionima u Makedoniji, Sredozemnoj Dakiji, Meziji i Dardaniji koji su obavljali dužnosti lokalnih prokuratora da se vrate na posao.⁸²⁸ Slobodan Dušanić

⁸²²Täckholm 1937, 146–147; Domergue 1990, 311.

⁸²³ Domergue 1990, 311.

⁸²⁴ Cod. Theod. 1, 32, 5. Cf. Domergue 1990, 312.

⁸²⁵ Hirschfeld 1905, 179; Davis 1935, 13. Täckholm 1937, 148; Cf. Dušanić 1995, 219.

⁸²⁶ Edmundson 1989, 85.

⁸²⁷ Dušanić 1995, 219–220.

⁸²⁸ V. nap. 820.

je, nasuprot pomenutim stavovima, prepoznao kontinuitet prisustva carskih prokuratora na području Ilirika tokom trećeg vijeka, ali i njihovo prisustvo za vrijeme vladavine velikih reformatora Dioklecijana i Konstantina Velikog.⁸²⁹ Osnova za njegov stav bili su brojni epigrafski izvori sa područja panonskih *ferrariae*, podrinjskih *argentariae*, kao i natpisi iz Gornje Mezije.⁸³⁰

Upravnici rudnika željeza na području rudničkog distrikta Sana–Japra početkom trećeg vijeka nosili su titule *procuratores Augusti*, a njihovi saradnici titule vilika u seriji posveta posvećenih boginji Terra Mater od 209. godine pa sve do perioda 253–268. godine.⁸³¹ Nakon tog perioda došlo je do prestanka podizanja natpisa usljed osiromašjenja epigrafske proizvodnje, što je bila karakteristika cijelog rimskog svijeta poslije sredine trećeg vijeka.⁸³²

Osim na području sjeverozapadne Bosne, pronađena su i dva natpisa koja se odnose na rudničke distrikte Dalmacije, koji upućuju na postojanje carskih prokuratela u rudnicima Ilirika u vrijeme poznog Carstva. Jedan od njih podignut je krajem trećeg ili početkom četvrtog vijeka.⁸³³ Drugi natpis podigao je 270. godine *proc(urator)[Au]g(usti)* ili *[ar]gentariarum* na području rudnika srebra jugoistočne Bosne i sjeverozapadne Crne Gore.⁸³⁴

Brojni natpisi podignuti na području rudnika srebra i olova Domavije takođe svjedoče o prisustvu rudničkih prokuratora, *procuratores argentariarum/ metallorum*, koji su bili državni zvaničnici carske administracije.⁸³⁵ Oni su veoma često označeni i kao *viri egregii* (218-220, 223-235, 238-244, 279) ili kao *procuratores Augusti*, što ukazuje na njihov viteški status.⁸³⁶ Očigledno je da su državni zvaničnici kontinuirano upošljavani na mjestu prokuratora koji su se nalazili na čelu brojnih rudničkih distrikta u jednom veoma kritičnom trenutku za rimsku državu. Na području rudnika srebra i olova sjeverozapadnog dijela Dardanije posvjedočen je 216. godine *[Aug(usti)] l(i)bertus*

⁸²⁹ Dušanić 1995, 219–225.

⁸³⁰ Dušanić 1995, 221–223.

⁸³¹ *GZM*, 1957, 110; *GZM* 1963, 50, 89, 90 - 95; *GZM* 1963, 18, 50.

⁸³² Dušanić 1995, 221.

⁸³³ Sergejevski 1927, 260, br. 9.

⁸³⁴ *CIL* III 13 849.

⁸³⁵ *V. nap.* 574, 578.

⁸³⁶ *CIL* III 12 724, 12 733, 12 736 , 8359; *ILS* 1443.

proc(urator).⁸³⁷ Na istom području pronalazimo i carskog prokuratora viteškog statusa *v(ir) e(gregius) proc(urator) m(etallorum) m(unicipii) D(ar)d(anorum)* za vrijeme vladavine Gordijana III.⁸³⁸

Kada je riječ o rudnicima srebra i olova Avale, Kosmaja i Rudnika, postoje natpisi koji svjedoče o kontinuitetu rimske rudničke administracije. Brojni rudnici tog područja pod imenom *metalla Tricorn(i)ensia* od početka ranog trećeg vijeka formirali su jedinstvenu administrativnu jedinicu koja je bila carski domen.⁸³⁹ Olovni slitek kosmajske provenijencije označen žigom *(metalla) Tr(icorni)ensia) D ()* pokazuje carsko vlasništvo nad ovim rudnicima za vrijeme poznije epohe Severa, kao i obim fiskalnog domena.

Na oltaru iz 287. godine koji je pronađen na Avali sačuvano je ime Simplicija, koji je bio carski prokurator, a o čemu svjedoči njegova titula *v(ir) e(gregius)*.⁸⁴⁰ Prokurator istog imena i u približno isto vrijeme zabilježen je na području Rudnika i prepoznat je kao carski zvaničnik nadležan za carske rudnike.⁸⁴¹ Simplicije se očigledno nalazio na čelu administracije koja je objedinjavala fiskalnu kontrolu rudnika cijele Šumadije.

Slobodan Dušanić je smatrao da je isti rudnički režim nastavio sa postojanjem i tokom četvrtog vijeka.⁸⁴² Osnovu za takvo tumačenje pronašao je u dva natpisa, od kojih je prvi pronađen na prostoru Kosmaja. Natpis pripada grupi natpisa sačuvanih u sklopu mozaika iskopanih unutar sakralne građevine na području Stojnika.⁸⁴³ Centralni dio grupe koji je sačuvan djelimično u svojim donjim dijelovima završava se rečenicom koju je Dušanić rekonstruisao kao *[vir per]fec[tissimus, procura]tor A[ugusti] ili A[ugustorum] (a[rgentariarum].]*⁸⁴⁴

Dignitet prokuratora drugačiji je u odnosu na Simplicija i njegova titula *vir perfectissimus* ukazuje na promjene viteške titulature, koja se po prvi put desila za vrijeme Aurelijana, ali je tek uzela maha za vrijeme cara Dioklecijana i nakon njegove vladavine. To znači da

⁸³⁷ V. nap. 784.

⁸³⁸ V. nap. 794.

⁸³⁹ *CIL* XV 7915.

⁸⁴⁰ *IMS* I 20. v. nap. 671, 675.

⁸⁴¹ *IMS* I 172–174.

⁸⁴² Dušanić 1995, 222.

⁸⁴³ *IMS* I 151. Cf. Dušanić 1992, 217.

⁸⁴⁴ Dušanić 1995, 222.

je terminus post quem prva polovina četvrtog vijeka.⁸⁴⁵ Drugi natpis ugraviran je na olovnom slitku koji je iskopan kod mjesta Nove, Donja Mezija, koji na površini nosi nekoliko žigova, od kojih su dva najznačajnija, TROP i DDNN.⁸⁴⁶ Dušanić je rekonstruisao natpis u *(metalla) Tr(icorniensia) o(fficina) p(rima) ili p(lumbaria)*, pri čemu *D(omini) n(ostri duo)* ukazuje na vrijeme nakon Konstantinove vladavine.⁸⁴⁷ Natpis je moguće datovati i u pozni četvrti vijek u vrijeme vladavina careva Valensa i Valentinijana zbog njihovog velikog interesovanja za rudnički sektor.⁸⁴⁸

Serijski natpisi podignutih tokom trećeg i četvrtog vijeka na prostoru cijelog Ilirika jasno svjedoče da su u tom periodu ovdašnji rudnici bili pod upravom carskih prokuratora. Način upošljavanja rudničkih prokuratora za vrijeme poznog Carstva na području Ilirika podrazumijevao je i angažovanje gradskih dekuriona, članova lokalnih gradskih vijeća. Ali, oni nisu su po automatizmu prestajali sa svojim uobičajenim dužnostima nakon imenovanja, niti je carski domen mijenjao svoj status. Nakon objedinjavanja rudničkih domena sa susjednom kolonijom, tj. municipijumom, gradski dekurioni preuzeli su na sebe ingerencije lokalnih prokuratora, pri čemu njihov status kao carskih zvaničnika ne može biti negiran.

Carski dekret iz 386. godine opisuje njihove dužnosti koristeći izraz *per quos sollemnis profligetur exactio*, što možemo protumačiti kao dužnost nadgledanja ekstrakcije rude koju su obavljali koloni.⁸⁴⁹ O ovakvom obliku saradnje svjedoče dva natpisa koji su podignuti na području rudnika srebra i olova kod Domavije i na području rudnika srebra i olova sjeverne Dardanije.⁸⁵⁰ Oni bilježe formule, *metalla municipii Dardanorum* i *colonia metallorum Domavianorum*, što ukazuje na objedinjavanje teritorije rudničkog distrikta sa susjednim gradovima.

Međutim, takvo objedinjavanje nije moralo da predstavlja municipalizaciju rudničke teritorije, izuzev onih dijelova rudničkog distrikta u kojima nije zabilježeno prisustvo rudnih depozita.⁸⁵¹ Rudnički distrikti na području Ilirika predstavljali su fiskalne teritorije

⁸⁴⁵ Dušanić 1992, 219, 223.

⁸⁴⁶ Kolendo, 1986–7, 37, 87–98.

⁸⁴⁷ Dušanić 1995, 222.

⁸⁴⁸ Cod. Theod. 10, 19, 3; 19, 4; 19, 5; 19, 6; 19, 7; 19, 9; 19, 15. Cf. Dušanić 1995, 222.

⁸⁴⁹ V. nap. 820. O dužnostima i obavezama lokalnih prokuratora v. Vip I, 1, 3; Vip II, 1, 8, 9, 10, 11.

⁸⁵⁰ V. nap. 613, 794.

⁸⁵¹ Dušanić 1995, 224.

koje su funkcionisale kao samostalne organizacione jedinice nezavisne od gradova u njihovom susjedstvu, čak i u periodu poznog Carstva. S vremena na vrijeme, oni su mogli biti povezani sa municipalnim zemljištem u njegovoj okolini kroz proceduru zvanu *attributio*.⁸⁵²

Glavna svrha povezivanja rudničkog područja sa municipijumom ili kolonijom u njegovom susjedstvu bila je namjera da se poboljša materijalna pozicija fiskalne jedinice, tj. rudnika.⁸⁵³ Kakva god bila pravna pozadina pomenutih složenica interes rudničkog elementa bio je primaran. I nakon objedinjavanja srednji nivo rudničke organizacije i dalje je funkcionisao kao i ranije, što pokazuje prisustvo carskih prokuratora na prostoru rudničkih distrikta i nakon objedinjavanja rudnika sa susjednim gradovima.⁸⁵⁴

Stav koji je zastupao Klod Domerg⁸⁵⁵ podrazumijeva angažovanje provincijske administracije umjesto ranijih carskih prokuratora. Ali, brojnost rudnika na području Ilirika zahtijevala je postojanje posebne rudničke administracije koja bi predstavljala sponu između posebnog odjeljenja carske kancelarije nadležnog za rudnike i samih rudnika na terenu. Domergovo tumačenje identično je modelu po kojem su eksploatisani rudnici na tlu Španije u vrijeme principata.

Međutim, prenebregnuta je činjenica da su upravo malobrojnost španskih rudnika, veličina kao i mali obim eksploatacije direktno uticali na odluku rimske države da se ne formira posebna rudnička administracija, već da rudnički regioni budu pod ingerencijom provincijskih službi.⁸⁵⁶ Kontinuitet postojanja rudničkih distrikta na području Ilirika možemo pratiti od prvog vijeka pa sve do poznog Carstva. Moguće ga je objasniti velikim rudnim bogatstvom, centralizovanom rudničkom administracijom i povoljnim bezbjednosnim uslovima za obavljanje eksploatacije.

⁸⁵² Dušanić 1989, 149; Laffi 1966, 117–147; Dušanić 1995, 224.

⁸⁵³ Dušanić 1977, 90.

⁸⁵⁴ *CIL* III 12 724, 12 737, 12 738.

⁸⁵⁵ Domergue 1990, 311.

⁸⁵⁶ *Ibid.* 306–307.

4. Kulturnoistorijska razmatranja

Koloni, rudari i brojne druge kategorije stanovništva koje su bile u direktnoj vezi sa rudničkom eksploatacijom gajili su posebnu religioznost. Rimski rudnički panteon zauzima veoma značajno mjesto u kulturnoj istoriji rimskog rudarstva. Kultni i votivni spomenici podignuti na teritorijama rudničkih distrikta veoma često su i jedina svjedočanstva o prisustvu rimskih građana koji su privučeni dobrim izgledima za zaradu pristigli na područje Ilirika.⁸⁵⁷

Njegovanje različitih kultova bilo je u bliskoj vezi sa rudničkim aktivnostima. Rimski rudnički panteon uključivao je božanstva prirode čiji darovi su omogućavali eksploataciju ali i božanstva čija je pomoć i zaštita bila neophodna imajući u vidu teške uslove za rad. Među poštovaocima ovih kultova pronalazimo rudare, topioničare i kovače. Rudnička vjerovanja i rituali bili su prisutni i kod ljudi koji su po prirodi posla boravili kraće ili duže vrijeme unutar rudničkog distrikta kao što su: uposlenici carske administracije, vojnici, zanatlije i trgovci.

U rudničkim distriktima Ilirika najveću zastupljenost imali su kultovi Libera i Libere⁸⁵⁸, Silvana⁸⁵⁹, Majke Zemlje⁸⁶⁰, Dijane⁸⁶¹ i boginje Cerere.⁸⁶² Majka Zemlja bila je samo drugi lik boginje Telus, koja je zajedno sa Cererom predstavljala *matres frugum*. S njima u vezi bilo je i božanstvo Liber, što potvrđuje posveta sa područja panonskih ferarija.⁸⁶³

⁸⁵⁷ Rudnički kultovi na području Ilirika već su bili predmet značajne studije (v. Dušanić 1999, 129–139).

⁸⁵⁸ *IMS* I 16; *IMS* I 170. Cf. Petković 2002, 219–224.

⁸⁵⁹ Patsch 1907, 438; *IMS* I 108.

⁸⁶⁰ *IMS* I 16; Sergejevski 1957, 110–111; Sergejevski, *GZM* 18, 50, 89, 90–95.

⁸⁶¹ *IMS* I 89; *IMS* III, 2; *IMS* III 3; *IMS* III 4.

⁸⁶² *ILug* 161. Boginja Cerera je zajedno sa Majkom Zemljom bila prikazana na reversu rudničkog novca namjenjenog rudnicima Dardanije (v. BMC III, 234; BMC III, 370).

⁸⁶³ *CIL* III 13 240.

Majka Zemlja, koja je u svojim slojevima skrivala rudna bogatstva, bila je prirodni zaštitnik svih kolona. Koliko je bio bitan njen kult, svjedoči obnova hrama na području Rudnika koju su izveli koloni u vrijeme vladavine Septimija Severa uz zalaganje carskog prokuratora Kasija Ligurina.⁸⁶⁴ Prisustvo kultova boginje Dijane i Silvana unutar rudničkih regiona Ilirika u kojima se eksploatisalo srebro i olovo razumljivo je. Kult Silvana proizilazio je iz same rudničke eksploatacije.⁸⁶⁵ U antičko doba za topljenje rude nije se upotrebljavao ugalj već drvo, i to u velikim količinama s obzirom na nisku tačku topljenja koja se mogla postići.

S druge strane, kult boginje Dijane nije imao samo simboliku uslovljenu tehnološkim potrebama rudnika za energentima. Boginja Dijana imala je nekoliko isključivo rudničkih nadležnosti.⁸⁶⁶ Ona je bila personifikacija srebra, a samim tim i zaštitnica rudnika srebra. Astrološko poistovjećivanje srebra sa mjesecom⁸⁶⁷ koje je proisticalo iz njenog imena bilo je identično poistovjećivanju željeza sa Marsom ili zlata sa bogom Apolonom tj. Sol.⁸⁶⁸ Ovakva personifikacija ostavila je tragove na nekoliko tipova rudničkog novca iskovanog za dalmatinske i panonske rudnike srebra.⁸⁶⁹

Na području Kosmaja, gdje se prevashodno eksploatisalo srebro i olovo, pronađena su tri primjerka rudničkog novca na čijem aversu je prikazan lik boginje Dijane, a na reversu legenda *Metal. Pannonicis*.⁸⁷⁰ Ista aversna predstava prisutna je i na drugim rudničkim novcima pronađenim na istom području koji nose reversne natpise *Metal(li) Delm(atici)*⁸⁷¹ i *Metal. Aurelianis*.⁸⁷² Aversne predstave u sva tri slučaja slične su ikonografije u predstavljanju ženske glave, a prikaz jelena na reversu jasno je identifikovao boginju Dijanu.

Rudnički novci pronađeni na Kosmaju koji nose aversne predstave boginje Dijane bili su iskovani za potrebe uposlenika carske kancelarije koji su bili angažovani na području podrinjskih argentarija. Oni sa oznakom *Metal. Aurelianis* mogli su biti namijenjeni

⁸⁶⁴ *CIL* III 8333, 6313 = *IMS* I 168.

⁸⁶⁵ *ILIug* 157; *ILIug* 765; *ILIug* 1534.

⁸⁶⁶ *CIL* III 8298; *IMS* I 89; *IMS* III 2, 2–4, 14.

⁸⁶⁷ Mowat 1894, 373–413; Dušanić 1977, 57.

⁸⁶⁸ *BMC* III, 534, br. 1856; *BMC* III, 234, 535, br. 1860.

⁸⁶⁹ Dušanić 1977, 57.

⁸⁷⁰ Simić–Vasić 1977, 56, br. 1–3.

⁸⁷¹ *Ibid.* 58, br. 20–21.

⁸⁷² *BMC* IV, 687; *RIC* III, 313, br. 225.

uposlenicima kosmajskih rudnika, koji su u vrijeme vladavine Marka Aurelija bili veoma aktivni tokom Markomanskih ratova.⁸⁷³

Kult Herkula, božanstva fizičkog napora, bio je prisutan na području Kosmaja, gdje mu je podignut i hram, a u ulozi ktitora javlja se supruga prokuratora nadležnog za kosmajski rudnički distrikt.⁸⁷⁴ To nam govori da je kult Herkula na Kosmaju imao zvaničan karakter. Na području Avale pronalazimo i posvete posvećene Vulkanu⁸⁷⁵, zaštitniku topioničara i kovača, a na području Panonije pronađene su brojne posvete Sedatu⁸⁷⁶, panonskom božanstvu vatre.

Kultovi božanstava kao što su Termini imali su svoje mjesto u rudničkom panteonu. Uloga im je bila da štite rudničku teritoriju i njene stanovnike. Njihov kult zabilježen je na području provincije Norik⁸⁷⁷, ali i na području istočne Dalmacije.⁸⁷⁸ Na području istočne Dalmacije posvete ovom božanstvu korespondiraju sa granicama između rudničkog distrikta i municipalne teritorije. U čast boga Termina proslavljale su se i posebne svetkovine, tzv. Terminalije. Jedan takav spomenik pronađen je na području Ustikoline, a bio je posvećen Terminu, Liberu i Jupiteru.⁸⁷⁹

Kult boga Jupitera, vrhovnog rimskog božanstva, nije imao direktnu vezu sa rudničkim aktivnostima, a posvete ovom božanstvu imale su zvaničan karakter. Najveći broj posveta podignutih u čast Jupitera pronađen je na području panonsko-dalmatskih argentarija.⁸⁸⁰ Ovaj podatak nas ne iznenađuje ako se ima u vidu da je riječ o području koje je i najviše bilo izloženo procesu romanizacije i na kojem su po prirodi posla boravili predstavnici carske kancelarije i rimski vojnici.

Na području Domavije najveći broj posveta posvećen je Jupiteru, a primjetno je i udruživanje kulta Jupitera sa kultovima Junone i Minerve⁸⁸¹ ili sa kultom boga Marsa.⁸⁸²

⁸⁷³ Dušanić 1977, 57–64.

⁸⁷⁴ *IMS* I 103.

⁸⁷⁵ *IMS* I 46.

⁸⁷⁶ *ILlug* 776; *ILlug* 777.

⁸⁷⁷ *CIL* III 5036.

⁸⁷⁸ *ILlug* 1572.

⁸⁷⁹ Sergejevski 1934, 27.

⁸⁸⁰ Patsch 1907, 435; Sergejevski 1930, 162–163, br. 8; Sergejevski 1940, 145; Bojanovski 1965, 103–104; Bojanovski 1967, 2.

⁸⁸¹ Radimsky 1891, 3; Patsch 1907, 435, 437.

⁸⁸² Patsch 1907, 436.

Slična situacija je i na području Avale i Kosmaja, gdje su posvete Jupiteru uglavnom podizali rimski legionari.⁸⁸³ Svakodnevni boravak i aktivnosti unutar podzemnih rudničkih galerija mogli su biti veoma opasni po ljudsko zdravlje. Veliku opasnost po zdravlje stanovnika rudničkog distrikta predstavljao je i zagađeni vazduh jer je dim iz topionica sadržavao velike količine olova. Otuda nas ne iznenađuje prisustvo kultova Asklepija i Higije⁸⁸⁴ na području dalmatsko-panonskih argentarija ali i na području dačanskih rudnika.⁸⁸⁵

Veoma zanimljiv primjer dolazi nam sa područja sjeverno-dardanskih rudnika srebra u vrijeme vladavine cara Hadrijana. Koloni centralnog rudničkog naselja podigli su hram posvećen Hadrijanovom ljubimcu Antinoju.⁸⁸⁶ Hram na prostoru Sočanice bio je jedini takav hram njemu posvećen na latinskom govornom području. Objašnjenje za ovu pojavu leži u velikom prisustvu Bitinjana, Antinojevih zemljaka, na području centralne Dardanije, a u njima svakako treba vidjeti pristigle kolone, zanatlije i trgovce.

Na području panonskih ferarija zabilježeno je postojanje kulta boginje Nemeze⁸⁸⁷, a pronađeno je i nekoliko bronzanih statuica boga Apolona.⁸⁸⁸ Na području susjedne Japre pronađene su i statuice Prijapa i Afrodite.⁸⁸⁹ Kult boginje Nemeze pronalazimo i na području centralno-dardanskih argentarija, gdje se u ulozi dedikanata javljaju konzulski beneficijari.⁸⁹⁰

Prisustvo hrišćana unutar rudničkih regiona Ilirika bilo je rezultat uticaja brojnih Orijentalaca koji su u prethodnom periodu živjeli i radili unutar rudničkih regiona, kao i rezultat dolaska *damanti ad metalla*.⁸⁹¹ Na području Kosmaja paganski hramovi⁸⁹² gradili su se sve do kraja trećeg vijeka, a hram izgrađen na području *Metalla Tricorniensia* bio je pretvoren u crkvu tek sredinom četvrtog vijeka.⁸⁹³ Olovni slitek

⁸⁸³ *IMS* I, 90–103.

⁸⁸⁴ Sergejevski 1940, 147.

⁸⁸⁵ *IDR* III 3, 280.

⁸⁸⁶ Dušanić 1971, 241–261.

⁸⁸⁷ *ILug* 775.

⁸⁸⁸ Patsch 1896, 273–276.

⁸⁸⁹ Basler 1977, 121–171.

⁸⁹⁰ Čerškov 1970, 83.

⁸⁹¹ Dušanić 1999, 137.

⁸⁹² *IMS* I 20, 46.

⁸⁹³ *IMS* I, 103, 153.

proizveden u kosmajskim rudnicima u približno istom periodu, a koji je pronađen na području Donje Mezije, nosio je znak krsta, što je svjedočanstvo o prisustvu hrišćana na području Gornje Mezije tokom četvrtog vijeka.⁸⁹⁴ Na području Domavije pronađeni su nadgrobni spomenici iz četvrtog vijeka, koji se mogu smatrati hrišćanskim.⁸⁹⁵

Rimska rudnička religioznost čini jednu jedinstvenu cjelinu i pored svoje raznolikosti. Prisustvo zvaničnih kultova rimskog panteona, lokalnih kultova, kao i onih koji su dolazili sa područja Helesponta, Grčke i Azije na veoma konkretan način pokazuje da su srebro i olovo na području Ilirika eksploatisali pripadnici različitih naroda.

⁸⁹⁴ Dušanić 1995, 221.

⁸⁹⁵ *ILLug* II, 619. Cf. Bojanovski 1960, 202.

5. Rimska rudnička legislativa poznog Carstva

Rudnička legislativa poznog Carstva u potpunosti je sadržana u desetoj knjizi Teodosijevog kodeksa pod naslovom: *De metallis et metallariis*, čije se odredbe direktno odnose na ovu oblast rimske ekonomije.⁸⁹⁶ Većina zakonskih odredaba regulisala je problem bjekstva rudara⁸⁹⁷ i utvrđivala važeće propise za istraživanje rude.⁸⁹⁸ Svi pomenuti zakoni donijeti su u periodu između 365. i 392. godine, osim zakona koji je donio Teodosije II 424. godine. Ukoliko rasporedimo pomenute odredbe po oblastima koje su regulisale, možemo da sumiramo najvažnije podatke o rudničkim aktivnostima tokom poznog Carstva.

Jedan od najvećih problema sa kojim se rimsko rudarstvo suočavalo tokom četvrtog vijeka bio je nedostatak raspoložive radne snage. Teški uslovi za rad, kao i učestali napadi varvarskih plemena bili su glavni uzroci sve masovnijeg bjekstva rudara iz njihovih matičnih rudnika. U desetoj knjizi Teodosijevog kodeksa, u zakonima pod brojem 5, 6 i 7, nalaze se naredbe koje su proglasili carevi Valens, Gracijan i Valentinijan I 369. i 370. godine, a odnosile su se na problem bjekstva rudara.

Prvi od pomenutih zakona adresiran je na Fortunatijana, koji je bio *comes rerum privatarum*, tj. carski zvaničnik na čelu administracije koja je upravljala privatnim carskim domenima.⁸⁹⁹ Zakon je nalagao da se na teritoriji cijelog Carstva traga za rudarima bjeguncima kako bi bili vraćeni nazad u njihove matične rudnike.

⁸⁹⁶ Cod. Theod. 10, 19; O rudničkoj legislativi Poznog Carstva v. Mispoulet 1908, 62–70; Schönbauer 1929, 147–158; Täckholm 1937, 140–156. O uslovima pod kojima su radili rudari u vrijeme poznog Carstva pisao je Burian. v. Burian 1957, 1210–1216.

⁸⁹⁷ Cod. Theod. 10, 19, 5, 6, 7, 9, 15.

⁸⁹⁸ Cod. Theod. 10, 19, 3, 4, 12.

⁸⁹⁹ Cod. Theod. 10, 19, 5.

Donijet je 30. aprila 369. godine u Antiohiji. Kako su državom kao savladari upravljali Valentinijan, Valens i Gracijan, oni se pominju u svim zakonodavnim aktima kao donosioci dekreta, iako je u praksi svako od njih proglašavao zakone u svom dijelu Carstva. U ovom slučaju donosilac zakonske odredbe bio je car Valens.

U njegovoj naredbi jasno se kaže da je onima koji su bili nadležni za hapšenje odbjeglih rudara trebalo da pomažu zvaničnici koji su označeni kao *rectores*. Pojam *rectores* u doba poznog Carstva odnosio se na činovnike u provincijama koji su po rangju bili ispod vikara.⁹⁰⁰ Naredba je bila upućena zvaničniku carske kancelarije nadležnom za privatne carske domene jer je sama odredba tretirala rudare koji su se skrivali na carskim imanjima.

Zakonsku odredbu pod brojem 6 donijeli su carevi Valentinijan i Gracijan 4. juna 369. godine u mjestu *Martiaticum*, današnjem Visbadenu, i poslali su je pretorijanskom prefektu Probu. Ova zakonska odredba sadržavala je naredbu po kojoj su kapetani ili vlasnici brodova koji su plovili ka Sardiniji i prevozili rudare morali da plate pet solida za svakog rudara koji se nalazio na brodu.⁹⁰¹ Carevi Valentinijan i Valens donijeli su zakon u Martijatikumu jer su početkom juna 369. godine boravili na tom području kako bi nadgledali obnovu starih i izgradnju novih utvrđenja na lijevoj obali rijeke Rajne, što je urađeno radi zaštite rimske teritorije od napada Alamana.⁹⁰²

Osim toga, Valentinijan je naredio i izgradnju tvrđave koja se nalazila na suprotnoj obali rijeke u planinama blizu današnjeg Hajdelberga.⁹⁰³ Valentinijanovi alamanski ratovi trajali su godinama i izazivali su opštu nesigurnost, što je ohrabrialo rudare, pretežno sa područja Galije a možda i šire, da pobjegnu na Sardiniju. Kako bi se to spriječilo, Valentinijan i Gracijan donijeli su naredbu kojom su se propisivale novčane kazne za sve vlasnike brodova ili kapetane koji bi rudare prevozili na pomenuto ostrvo.

Upornost rudara da se domognu Sardinije upućuje na to da su uslovi za rad u tamošnjim rudnicima bili neuporedivo bolji.⁹⁰⁴ Glavni cilj zakonske odredbe bio je da se rudari zadrže u mjestima u kojima su živjeli kako bi eksploatacija rudničkih jama tekla

⁹⁰⁰ RE I A 447.

⁹⁰¹ Cod. Theod. 10, 19, 6.

⁹⁰² Amm. Marc. 27, 10.

⁹⁰³ Den Boeft, Drijvers, Den Hengst, Teitler 2011, 117–147.

⁹⁰⁴ Domergue 1990, 309–311.

neometano i bez prekida. U istom duhu bila je i zakonska odredba pod brojem 7, koju su donijeli isti carevi 19. marta 370. godine u Trijeru i ponovo je uputili prefektu pretorija Probu.⁹⁰⁵ I dalje je bilo riječi o potrazi za odbjeglih rudarima. Područja koja su navedena u toj odredbi jesu Ilirik i Makedonija, gdje su odbjegli rudari bili pod zaštitom određenih ličnosti. Na osnovu sadržaja prvog dijela odredbe vidimo da su osim rudara koji su bili trajno vezani za mjesto svog rođenja postojali i oni koji su lutajući tragali za zlatom. Zakon je nalagao da se oni moraju držati podalje od imanja zemljoposjednika kako ne bi dobili status kolona.

Drugi dio odredbe odnosio se na zabranu prihvatanja odbjeglih Tračana od strane stanovnika Ilirika i dijeceze Makedonije. Tu je svakako bila riječ o patrocinjumu u doba poznog Carstva, kada su pojedinci u namjeri da se zaštite od države i njenih zvaničnika tragali za zaštitom moćnih i uticajnih pojedinaca.⁹⁰⁶ Srednji i sitni posjednici, a ponekad i čitava sela, predavali su magnatima svoje posjede i dobijali ih natrag sa pravima pekarija.⁹⁰⁷

Salvijan, masiliotski sveštenik iz petog vijeka, svjedoči o ovoj pojavi: „Oni stupaju pod zaštitu i pokroviteljstvo magnata i takoreći prelaze pod njihovu vlast i u njihovo podaništvo.“⁹⁰⁸ Stav rimskih careva prema krupnim zemljišnim magnatima bio je dvojak. S jedne strane, proširivali su njihova prava nad kolonima koji su se nalazili na njihovom zemljištu, a s druge strane zabranjivali su im da pod svoje pokroviteljstvo primaju slobodne ljude, uključujući i rudare.

Kao potencijalne prebjegce koji su pronašli utočište na imanjima magnata pomenuti zakon navodi stanovnike Trakije. Klod Domerg smatrao je da se radilo o rudarima Trakije jer je ta oblast bila poznata po bogatim rudnicima zlata koji su bili u državnom vlasništvu.⁹⁰⁹ Razloge masovnog bjekstva rudara iz pomenutih rudnika, po njemu, treba tražiti u izuzetno lošim uslovima za rad kao i u opštoj spoljopolitičkoj nesigurnosti. U tom kontekstu treba se prisjetiti Amijana Marcelina i njegovog odlomka koji se tiče rudnika zlata u Trakiji. Istoričar je izvijestio da je 376. godine ogroman broj tamošnjih rudara

⁹⁰⁵ Cod. Theod. 10, 19, 7.

⁹⁰⁶ Andersen 1974, 1–282.

⁹⁰⁷ Grey 2011, 121–148.

⁹⁰⁸ Salvianus, De Gubernatione Dei, 5, 8; Cf. Domergue 1990, 310.

⁹⁰⁹ Plin. NH, 33, 66; Cf. Domergue 1990, 310.

zbog velike stope smrtnosti masovno počeo prebjegavati Gotima.⁹¹⁰ Posljednja zakonska odredba koja se odnosila na problem bjekstva rudara donijeta je 15. avgusta 378. godine.⁹¹¹ Njen primalac bio je vikar Vindicijan, čija dijeceza nije tačno navedena. Pošto se u odredbi zakona poslije njegovog imena pominju prefekti Galije i Italije, može se pretpostaviti da se njegova dijeceza nalazila u zapadnom dijelu Carstva.⁹¹²

Kao donosioci zakonske odredbe navedeni su carevi Valentinijan, Gracijan i Valens, iako je car Valentinijan umro 375. godine, a za cara Zapada proglašen je njegov sin Gracijan. Odredba je donijeta 15. avgusta, a car Valens je nastradao u bici kod Hadrijanopolja, koja se odigrala 9. avgusta 378. godine. Odredba je vjerovatno nastala prije same bitke, a naknadno ju je objavio nakon njegove smrti car Gracijan. Mjesto izdavanja nije navedeno.

Iz konteksta same odredbe vidimo da su nadležnosti prefekta pretorija kao i vikara bile isključivo sudske prirode, što je u skladu sa potpunim razdvajanjem civilne i vojne vlasti koje je sproveo car Konstantin Veliki.⁹¹³ Ovom odredbom bilo je naređeno da se strogo kazne svi odbjegli rudari pronađeni na području prefektura Galije i Italije, a koji su pokušavali da se prebace na Sardiniju.

Pokušaji odbjeglih rudara da se domognu Sardinije bili su u skladu sa opštim tendencijama četvrtog vijeka.⁹¹⁴ Političke i vojne promjene koje su se dešavale u zapadnom dijelu Mediterana dovele su do povećanja opšte nesigurnosti, tako da je Sardinija postala poželjno utočište za sve izbjeglice, kako one bogate tako i one siromašne. Osim rudara, koji su pokušavali pronaći bolje uslove za rad, brojno stanovništvo i izbjeglice takođe su bježali ka tom ostrvu.

Svim brodovima koji su plovili ka Sardiniji bilo je striktno zabranjeno da prevoze rudare, o čemu svjedoče i navedene odredbe Teodosijevog kodeksa. Nažalost, ne možemo ništa preciznije reći o statutu sa početka odredbe, niti o njegovim privilegijama. Ono što se čini jasnim jeste da je položaj rudara na Sardiniji bio povoljniji u odnosu na druga rudnička područja. Postupak ekstrakcije rude bio je sigurno lakši, pa je samim

⁹¹⁰ Amm. Marc. 31, 6, 6 ; 31, 13, 19.

⁹¹¹ Cod. Theod. 10, 19, 9.

⁹¹² O administrativnim reformama u doba Poznog Carstva v. Corcoran 1996, 170–205.

⁹¹³ Cod. Theod. 5, 17, 1.

⁹¹⁴ Dyson, Rowland 2007, 173–188.

tim i razumljiv pokušaj rudara Galije i Italije da napuste svoje matične rudnike i tamo nastave sa svojom djelatnošću. U vrijeme kada su carevi Valentinijan i Gracijan donijeli prvu zakonsku odredbu o zabrani prelaska rudara na Sardiniju (369. godine), rimska država vodila je iscrpljujuće ratove sa Alamanima i Gotima. Te godine se car Valentinijan sukobio sa Alamanima na Rajni, a car Valens potpisao je primirje sa Gotima. Naredna odredba o zabrani prelaska rudara na Sardiniju donijeta je 378. godine, u vrijeme drugog rata sa Gotima, nekoliko dana nakon tragične pogibije cara Valensa u bici kod Hadrijanopolja.⁹¹⁵

Nepovoljne spoljnopoličke prilike za rimsku državu kao i pretrpljeni gubici ohrabrivali su rudare da i pored zabrane pokušaju da se domognu Sardinije. Odredba iz 369. godine bila je upućena prefektu pretorija i po sadržaju je veoma kratka. Kazne su bile usmjerene isključivo prema vlasnicima brodova ili kapetanima koji su plovili prema Sardiniji. Naredna odredba iz 378. godine očigledno je bila neophodna jer su efekti prethodne zabrane bili zanemarljivi.

Naredba je ovog puta bila upućena višim instancama, tj. prefektima Galije i Italije, pri čemu su upućene i opomene primorskim sudijama koji su bili obavezni da sude i presuđuju u slučajevima prebjegavanja, kao i čuvarima koji bi dopustili plovidbu bjeguncima. Opaska o tome da sudije u navedenim provincijama ne smiju da zanemare ovaj problem i radi vlastitog interesa slikovito prikazuje do koje mjere zakonski propisi nisu bili primjenjivani u praksi.

Ponavljanje zakonskih odredaba uz pojačavanje kazne ili širenje kruga onih koji su mogli biti kažnjeni zbog njihovog neispunjavanja odražava krizu sudskog i administrativnog sistema tokom četvrtog vijeka.⁹¹⁶ Zakonsku odredbu pod brojem 15 donio je car Teodosije II 11. jula 424. godine u Konstantinopolju.⁹¹⁷ Pedeset i četiri godine nakon donošenja prve zakonske odredbe o zabrani napuštanja matičnih rudnika problem je i dalje bio aktuelan.

Zakonska odredba iz 424. godine adresirana je na Maksimina, koji je obavljao dužnost glavnog carskog zvaničnika za finansije. Za razliku od rudara u zapadnom dijelu Carstva, koji su kroz cijelu drugu polovinu četvrtog vijeka bjekstvom na Sardiniju pokušavali

⁹¹⁵ Kulikowski 2008, 100–123.

⁹¹⁶ O primjeni zakona tokom poznog Carstva v. Harries 2001, 56–96, 152–163.

⁹¹⁷ Cod. Theod. 10, 19, 15.

pronaći povoljnije uslove za svoj rad, rudari u istočnom dijelu Carstva pokušavaju da promijene svoju djelatnost nastanjujući se na imanjima krupnih zemljoposjednika.⁹¹⁸ Porast krupne zemljišne svojine bila je jedna od osnovnih karakteristika poznog Carstva.⁹¹⁹ Rimska država kao i u prethodnom periodu ulaže napore da odbjegle rudare vrati u njihove matične rudnike. Međutim, uslovi za rad bili su jednako loši kao i ranije, ako ne i lošiji.

Na osnovu ove odredbe zakona svi rudari koji su napustili distrikt u kojem su rođeni bili su primorani da se vrate u svoju porodicu i domaćinstvo u kojem su rođeni. Pomenuta odredba zakona jasno pokazuje primjenu pravne prakse *ius originis*, po kojoj su rudari kao i koloni bili trajno vezani za mjesto rođenja.⁹²⁰

U skladu sa odredbama ovog zakona djeca rudara više nisu mogla da izbjegnu sudbinu svojih roditelja. Ukoliko su *metallarii* htjeli da prodaju *loca metallica*, obaveze koje je imao prethodni korisnik prelazile su na kupce koji su ih morali ispuniti. Ovo je svakako bio način da se rudari zadrže na rudničkom području jer je pod tim uslovima bilo nemoguće prodati imovinu u koju je spadalo i rudničko zemljište. Oni rudari koji su sklopili brak sa osobom drugog društvenog statusa dijelili su potomke napola sa fiskom. Polovina potomaka morala je slijediti status rudara od rođenja, a druga polovina mogla je da bira profesiju i mjesto stanovanja.

Međutim, od trenutka donošenja ove zakonske odredbe, tj. od 424. godine svaka osoba koja je rođena u takvom braku morala je da slijedi status rudara po rođenju. Ovakva politika bila je u skladu sa ranijim odlukama o vezivanju kolona za zemlju, a zanatlija za kolegije, koja datira još iz vremena cara Konstantina Velikog.⁹²¹ Carska konstitucija iz 332. godine zabranjivala je prelaženje kolona sa jednog imanja na drugi, a vlasnik kod koga bi se pronašao tuđi kolon bio je dužan da ga vrati gospodaru kao i da plaća dažbine odbjeglog kolona za vrijeme njegovog boravka na imanju.⁹²²

Sprečavajući kolone da odlaze sa zemlje koju su obrađivali, rimska država je štitila svoje fiskalne interese. Koloni su bili glavna radna snaga na imanjima i bez njih kompleksni

⁹¹⁸ Amm. Marc. 27, 11.

⁹¹⁹ Cameron 1993, 113–133.

⁹²⁰ Cod. Theod. 5, 17, 1; Cod. Iust. 11, 48, 23.

⁹²¹ Burchkardt 1983, 336–375.

⁹²² Cod. Theod. 5, 17, 1.

fiskalni sistem *capitatio–iugatio* nije mogao da funkcioniše.⁹²³ Ukoliko bi kolon napustio imanje, čak ni *iugatio* nije mogao biti plaćen i zato je rimska država zemljoposjednicima dopuštala čak i upotrebu sile kako bi ih zadržali.⁹²⁴ Upravo je položaj i status rudara za vrijeme poznog Carstva bio u potpunosti u skladu sa takvom politikom.

Fiskalna politika rimske države podrazumijevala je ostanak rimskih građana u lokalnim sredinama u kojima su bili stavljeni na spisak poreskih obveznika. Posljedica ovakve politike bilo je trajno vezivanje za mjesto rođenja, pri čemu su rudari bili lišeni prava na promjenu prebivališta i slobodan izbor profesije.

Kada je riječ o prokuratorima rudnika u doba poznog Carstva, podatke o njima pronalazimo u odredbi zakona koju su proglasili carevi Gracijan, Valentinijan i Teodosije 29. jula 386. godine u Milanu.⁹²⁵ Zakonska odredba nalazi se u trideset i drugom poglavlju prve knjige Teodosijevog kodeksa i bila je upućena Eusigniju, prefektu pretorija. Odredba zakona poimenice se odnosila na prostor Makedonije, Sredozemne Dakije, Mezije i Dardanije, ali podaci iz samog teksta koje se odnose na prokureure rudnika opšteg su karaktera.

Ova zakonska odredba nalagala je da se vrate na posao prokureuri rudnika birani iz reda gradskih dekuriona, koji su sakupljali poreze na području rudničkih distrikta. Njihov odlazak iz rudnika Makedonije, Sredozemne Dakije, Mezije i Dardanije bio je opravdavan strahom od neprijatelja. Zakon je izričito zabranjivao njihov izbor u viša zvanja sve dok ne bi završili prokureursku službu u pomenutim distriktima. Na osnovu sadržaja same odredbe vidimo da lokalni prokureuri rudnika više nisu bili zvaničnici carske kancelarije, a njihove dužnosti su u međuvremenu prenijete na članove lokalnih gradskih vijeća.

Preuzimanje dužnosti lokalnih prokureura u susjednim rudničkim distriktima od strane gradskih dekuriona bilo je u skladu sa organizacionim promjenama koje su zabilježene na području ilirskih rudničkih distrikta tokom četvrtog vijeka.⁹²⁶ Objedinjavanje administracije lokalnih zajednica sa administracijom rudnika treba posmatrati kao jedan

⁹²³Pitanje položaja kolona u vrijeme poznog Carstva već je bilo predmet veoma značajne studije (v. Mirković 1997).

⁹²⁴Ibid. 115.

⁹²⁵Cod. Theod. 1, 32, 5.

⁹²⁶V. nap. 856, 857.

oblik kontribucije, koja je imala za cilj da ojača materijalnu poziciju fiskalne jedinice, tj. rudnika.⁹²⁷ Razlozi opšte nesigurnosti i opasnosti koji su služili kao opravdanje odbjeglih dekurionima odnosili su se na spoljnopolitičke prilike tog vremena.

Prostor Makedonije, Sredozemne Dakije, Mezije i Dardanije bio je izložen pustošenjima i napadima Gota koji su za vrijeme vladavine Teodosija I tokom gotskih ratova (376–382) preuzeli kontrolu nad velikim dijelom Ilirika. Nakon potpisivanja mira 382. godine Goti su pronašli utočište na području Trakije.⁹²⁸ Njihovi pljačkaški pohodi su, prije svega, bili usmjereni ka rudničkim područjima kao ekonomskim i finansijskim centrima, te otuda možemo shvatiti razloge bjekstva državnih zvaničnika iz rudničkih distrikta.

Tri zakonske odredbe Teodosijevog kodeksa koje se nalaze u devetnaestom poglavlju desete knjige odnosile su se i na istraživanja novih rudnih depozita. Na osnovu njihovog sadržaja vidljivo je da je glavni akcenat bio stavljen na eksploataciju rudnih depozita zlata. To je bilo potpuno u skladu sa monetarnom reformom koju je sproveo car Konstantin Veliki. Prva od njih je zakonska odredba pod brojem 3, koju su proglasili carevi Valentinijan I i Valens.

Proglašena je 10. decembra 365. godine u Parizu a adresirana je na Kreskonija, koji je bio *comes metallorum*.⁹²⁹ Na osnovu ove zakonske odredbe bilo je dopušteno svakome ko je to htio da traži rudu i da obnavlja rudničku eksploataciju. Taksa je iznosila 8 skripula, najvjerovatnije po unciji, a jednu trećinu trebalo je isplatiti u rudi zlata. Ostatak zlata morao se predati fisku, koji je utvrđivao cijenu.

Riječ koja je upotrebljena za označavanje rude jeste *balluca* (gr. χρυσάμμος). Primalac zakonske odredbe nosio je titulu *comes metallorum* i bio je nadležan za sve aktivnosti u vezi sa eksploatacijom rudnika, minerala i kamenoloma, uključujući i traganje za novim rudnim depozitima. On se svakako nalazio na čelu posebnog odjeljenja u sklopu kancelarije na čijem čelu je bio *comes sacrarum largitionum*. Riječ je o glavnoj finansijskoj kancelariji, koja je nadgledala sakupljanje indirektnih poreza u koje su spadale carine, ali i direktni prihodi od rudnika plemenitih metala.

Ta kancelarija nadgledala je administraciju koja je bila nadležna za kovnice novca, rudnike, kamenolome, kao i državne fabrike. Zakoni pod brojem 4 i 12 bili su upućeni

⁹²⁷ Čerškov 1970, 64; *CIL* III 12 728; Dušanić 1977, 90.

⁹²⁸ Heather 2005, 145–349.

⁹²⁹ Cod. Theod. 10, 19, 3.

glavnom državnom zvaničniku za finansije i odnosili su se na otkup rude zlata, tj. zlatne prašine. Odredbu pod brojem 4 proglasili su carevi Valentinijan i Valens 8. januara 367. godine u Rimu.⁹³⁰ Zakon je adresiran na Germanijana, koji je obavljao dužnost *comes sacrarum largitionum*. Taksa koja je spomenuta u toj odredbi nazvana je *metallicus canon* i odnosila se na promjenu iznosa rata. Na osnovu navedene odredbe vidimo da je rudar za svaku libru zlata koja je bila predata fisku i koju je fisk otkupio morao da isporuči total od 14 uncija zlatne prašine. Kako se libra sastojala od 12 uncija, zlatna prašina uvećana je za dva uncija kako bi se uračunali i gubici prilikom topljenja.

U istom duhu bio je i zakon pod brojem 12, koji su 20. februara 392. u Konstantinopolju donijeli carevi Teodosije i Arkadije. Zakon je bio upućen Romulu, koji je bio *comes sacrarum largitionum*, a ticao se rudnika zlata u dijecezama Ponta i Azije.⁹³¹ Ovim zakonom određena su pravila za zakupljivanje renti u rudnicima zlata tog područja. Rata je morala da bude izračunata individualno za svakog rudara po godini, a 7 skripula po unciji trebalo je da bude isplaćeno u rudi zlata.

Monetarni sistem koji je nastao nakon novčane reforme cara Konstantina počivao je na solidusu, zlatnoj moneti, koja je nastala smanjenjem težine Dioklecijanovog zlatnog aureusa sa 6 grama na 4,5 grama. Ova promjena dovela je do monetarne stabilnosti zlatnog novca, koja će, i pored invazija i podjele Carstva, potrajati nekoliko vijekova.⁹³² Proizvodnja zlata bila je u velikom usponu od kraja trećeg vijeka uz kraći pad tokom građanskih ratova i konačno je doživjela svoj ponovni uspon nakon 330. godine.⁹³³ Solidus je dobio novu ulogu koja je podrazumijevala da je zlato postalo ne samo osnova monetarnog sistema već i čitave ekonomije. Činjenica da su se porezi morali plaćati solidusom dovela je do povećanja potražnje, te se otuda njegova vrijednost povećavala svaki put u vrijeme sakupljanja poreza.⁹³⁴

Valorizacija zlata svakako je primjetna i u navedenim odredbama Teodosijevog kodeksa. U prilog tome govori i činjenica da je i sama riječ *aurileguli* postala sinonim za rudara. Ovakva politika imala je i neizbježne posljedice. Uskoro su vojnici, oficiri i državni

⁹³⁰ Cod. Theod. 10, 19, 4.

⁹³¹ Cod. Theod. 10, 19, 12.

⁹³² Hendy 2008, 157–221.

⁹³³ Lenski, Lenski 2011, 237–240.

⁹³⁴ Jones 1998, 130.

službenici koji su dio svojih primanja dobijali u hrani, odjeći ili namirnicama tražili da njihova cjelokupna primanja budu isplaćivana u zlatu. Solidus će postati privilegija ekonomske, vojne i birokratske elite i na taj način će se stvoriti još veći jaz između običnog stanovništva i elite.⁹³⁵

Glavni problem koji je pratio rudničku organizaciju tokom poznog Carstva bio je nedostatak rudara. U skladu sa Konstantinovom⁹³⁶ politikom vezivanja kolona za zemlju, te zanatlija za kolegije, i rudari su bili trajno vezani za svoju profesiju i mjesto rođenja. Uslovi pod kojima su rudari mogli prodati svoju imovinu bili su i više nego nepovoljni za potencijalne kupce. Obaveze koje su oni morali da ispunjavaju prema državi prelazile su na nove vlasnike. Položaj rudara će se s vremenom pogoršavati tako da su njihovi potomci morali da slijede profesiju svojih roditelja.

Usljed spoljnih invazija i pretrpljenih gubitaka tokom četvrtog vijeka, rimska država je bila znatno oslabljena, što je ohrabrialo rudare da, i pored zabrane, pokušaju da napuste matične rudnike. Slična pojava bila je prisutna i među kolonima⁹³⁷ i kurijalima.⁹³⁸ Rudari sa područja Galijske i Italije kroz cijelu drugu polovinu četvrtog vijeka veoma uporno su tražili utočište na Sardiniji, jer su uslovi za rad u tamošnjim rudnicima bili puno bolji. Rudari u istočnim provincijama pokušavali su da dobiju status kolona nastanjujući se na imanjima krupnih zemljoposjednika. Bjekstvo rudara iz matičnih rudnika bila je svakodnevna pojava, koju carski edikti, iako strogi, nisu uspjeli da suzbiju.

Rimska država je nastojala da očuva postojeći fiskalni sistem. Međutim, opravdano se postavlja pitanje koliko je ona u tome bila uspješna. Prve mjere koje je preduzela država podrazumijevale su opomene protiv lica koja su rudarima pružala utočište. Vlasnici ili kapetani brodova koji su prevozili odbjegle rudare ka Sardiniji bili su kažnjeni visokim novčanim kaznama. Nezadovoljavajući efekti ovih mjera doveli su do donošenja novih zakona koji su tretirali iste probleme.

Zanemarivanje carskih naredbi potvrđuje carski edikt iz 378. godine, u kojem su sudije upozorene da ne zanemaruju donešene zakonske odredbe i radi vlastitog interesa. Upozorenje dato nadležnim sudijama pokazuje do koje je mjere stanje na terenu diktiralo

⁹³⁵ Harl 1996, 175–181.

⁹³⁶ V. nap. 923, 924, 925.

⁹³⁷ Cod. Theod, 5, 17. 1.

⁹³⁸ Cod. Iust 11, 48. 21.

svoja vlastita pravila. Zakon se očigledno nije poštovao, a uzrok pronalazimo u sve prisutnijoj korupciji, kojoj su pogodovale nepovoljne političke prilike. Naredni period bio je obilježen novim invazijama i ratovima, što je za posljedicu imalo radikalno smanjenje obima rudničke eksploatacije ali i sve niži stepen državne kontrole.

6. Zaključak

Rimljani su se po prvi put suočili sa problemom organizacije rudničke eksploatacije tek nakon Drugog punskog rata, kada su im po mirovnom ugovoru pripali svi kartaginski posjedi u Španiji. U skladu sa fiskalnom politikom Rimske republike, prihode od carina i poreza zakupljivale su kompanije publikana, dok su porez na rudnike plaćali zakupci jer su dobijali koncesije na eksploataciju rudničkog zemljišta. Zakupci koji su počeli da pristižu na područje južne Španije bili su uglavnom Italici sa juga Italije, iz Kampanije i Picenuma.

Građanski ratovi tokom prvog vijeka p.n.e imali su za posljedicu veliki deficit u državnoj blagajni. Jedan od načina za rješavanje ovog problema bila je prodaja mnogih rudnika srebra i olova na tlu Španije njihovim trenutnim zakupcima. U doba ranog Carstva rudnici su postali vlasništvo rimskog cara i njima su upravljale carske finansijske službe: fisk - carska državna blagajna, a djelimično su pripadale i ličnoj prinčevnoj imovini – patrimoniju. Promjene koje su se desile na početku principata podrazumijevale su da država ima veći stepen kontrole zakupaca. To potvrđuju olovni slitci proizvedeni u španskim rudnicima u periodu između 10. i 70–75. godine i označeni žigovima carskih zvaničnika koji su radili u državnim radionicama i kontrolisali zakupce.

Na prostoru Španije nalazili su se i bogati rudnici srebra i olova, koje je rimska država prodala za vrijeme Republike. U vrijeme vladavine cara Tiberija konfiskovani su brojni rudnici u vlasništvu pojedinaca, nakon čega su pretvoreni u carske domene, kojima su upravljali carski oslobođenici. Otuda je na području Španije u prvoj polovini prvog vijeka postojao dualizam u organizaciji rudničke eksploatacije. Na jednoj strani imamo stari sistem zakupa iz vremena Republike, uz pojačani nadzor rimske države u vidu prokuratora, i jedan embrion novog uređenja, koji je bio zasnovan na eksteritorijalnosti carskog domena kojim upravljaju carski oslobođenici.

Koegzistencija ta dva sistema potrajaće sve do konačnog oblikovanja rimske rudničke politike za vrijeme vladavine cara Vespasijana. Tada je izvršena kompletna reforma uprave nad javnim dobrima, a rudnički sektor carske ekonomije bio je pravno uređen. Zakonici rudnika Vipaske koje je objavio car Hadrijan predstavljaju samo dopunjenu verziju već postojećeg zakona koji je prvi put bio objavljen za vrijeme cara Vespasijana. U novom sistemu razlikujemo dva modela: direktni i indirektni model eksploatacije, koje karakteriše veće ili manje učešće države u procesu eksploatacije. Novi rudnički sistem počivao je na eksteritorijalnosti rudničkog distrikta, čija je teritorija bila izdvojena iz municipalne organizacije. Kontrola carskih zvaničnika ostala je i dalje prisutna u svim sektorima. Oni će i dalje kontrolisati proizvodnju slitaka u radionicama, a cijelim područjem upravljao je carski prokurator, koji je imao nadležnosti izvršne i sudske vlasti.

Kao osnovni model eksploatacije srebra i olova prepoznamo indirektni model, gdje su prokurator i kao predstavnici carske administracije na terenu nadgledali kolone koji su obavljali eksploataciju. Sve aktivnosti unutar rudničkog distrikta bile su pravno regulisane sa jasno određenim pravima i obavezama kolona i zakupaca, kao i propisanim kaznama u slučaju neispunjavanja preuzetih obaveza i kršenja važećih propisa. Porezi i prihodi od rudarstva nisu se isplaćivali posredniku koji je bio nadležan za sakupljanje, kao u vrijeme Republike, nego direktno fisku, čiji su se predstavnici nalazili na terenu.

Cjelokupan sistem počivao je na partnerskom odnosu između fiska i kolona. Država je u to partnerstvo unosila imovinu, a kolon novčana sredstva i radnu snagu. Koloni su nakon kupovine rudničkih jama sticali *proprietas*, tj. vlasništvo nad rudničkom jamom. Međutim, vlasništvo je bilo ograničenog karaktera jer je fisk imao pravo da konfiskuje prodane rudničke jame u slučaju obustave eksploatacije na šest mjeseci.

Prodajući rudničke jame kolonima država je obezbjeđivala ogroman priliv novca u carsku blagajnu, a koloni su sticali izvor za ostvarivanje dobiti. Pitanje koje je i dalje ostalo nerazjašnjeno jeste način snabdijevanja državnih fabrika i kovnica novca metalima. Sada znamo da koloni nakon kupovine rudničkih jama nisu dijelili rudu sa fiskom napola kako se to dugo vremena smatralo. Odgovor na ovo pitanje leži u monopolu koji je fisk imao nad tehnološkim procesom obrade rude. Ruda je nakon ekstrakcije bila transportovana do državnih topionica i radionica, u kojima se dobijao konačan proizvod, a proces

proizvodnje bio je pod direktnom kontrolom državnih službenika. Koloni su morali da zakupljuju državne radionice, a zakupninu su vjerovatno morali da plaćaju u dijelu gotovih proizvoda. Iz tog razloga fisk je konfiskovao rudničke jame u kojima je bila obustavljena eksploatacija kako bi osigurao redovan priliv rude u državne topionice.

Direktni model eksploatacije rudnika možemo posmatrati kao prinudnu mjeru koju je rimska država koristila svaki put kada je bila primorana da direktno uđe u proces eksploatacije. Po ovom modelu država obezbjeđuje radnu snagu (domaće stanovništvo, robovska radna snaga i *damnati ad metalla*), dok je tehničku pomoć pružala rimska vojska. Slobodno preduzetništvo bilo koje vrste u tom slučaju nestaje u potpunosti gdje i građevinske radove izvodi država.

Otuda pronalazimo primjenu direktnog modela na području sjeverozapadne Španije i Britanije neposredno nakon osvajanja ili na području Dalmacije nakon gušenja Batonovog ustanka. Jedan od razloga zašto je takav model eksploatacije korišten u rudnicima sjeverozapadne Španije i znatno kasnije, tj. tokom drugog i trećeg vijeka, jeste oskudnost tamošnjih rudnih depozita zlata. Skromni rudni depoziti koji su zbog specifičnosti terena zahtijevali velika ulaganja a donosili malu dobit, nisu bili isplativi za kolone.

Iako se u vrijeme Principata na području Španije definisala rimska državna politika prema rudnicima, tu ipak nisu bili formirani veliki rudnički distrikti. Dugo postojanje provincijske administracije i mali obim rudničkih aktivnosti uticali su na odluku rimske države da upravnici rudnika na teritoriji Betike, Tarakonske Španije i Luzitanije budu zvaničnici provincijske administracije. Rudnicima su na provincijskom nivou, kao i svim drugim provincijskim prihodima, upravljali uz posebnu pažnju, koju je zahtijevao taj sektor carske ekonomije.

I pored važnosti španskih rudnika, kao i neobično velike aktivnosti koja je preovladavala u dva rudnička regiona – Jugoistok i Sjeverozapad, ne postoji natpis koji bi svjedočio postojanje jedne ili više regionalnih rudničkih prokuratela koje pronalazimo na prostoru Ilirika tokom drugog vijeka. Prokuratela Asturije–Galicije vjerovatno je imala ovu ulogu za rudnike zlata na sjeverozapadu Španije, ali njen vršilac nije nosio titulu *procurator metallorum Asturicarum et Caellaicarum*. Ovo je znak da, iako je razvoj rudarstva u ovim regionima uzrokovao stvaranje same kancelarije, glavna briga je ipak bilo staranje

o administraciji sjeverozapadnog dijela provincije. Otuda s pravom možemo reći da su se provincijske finansijske službe uz pomoć stručnjaka brinule o organizaciji rudničkih poslova u svakoj provinciji ili regionu Španije.

Tokom drugog vijeka, usljed vidnog osiromašanja španskih rudnih depozita, centar rimskog rudarstva pomjerao se ka istoku. Zbog svog velikog rudnog bogatstva Ilirik je postao rudničko područje od primarnog značaja za rimsku državu. Iako je proces eksploatacije započeo još u prvim godinama nakon osvajanja, prvo znatnije povećanje intenziteta proizvodnje bilo je zabilježeno tek sredinom drugog vijeka. Arheološki, epigrafski i numizmatički izvori pokazuju da je za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana došlo do povećanja intenziteta eksploatacije srebra i olova u svim rudničkim distriktima na području Ilirika.

Tom prilikom angažovana je velika grupa stručnjaka, zvaničnika carske kancelarije, koji su svoja znanja i iskustva sticali na području Španije. Pošto su brojnost rudnika i intenzitet rudničke proizvodnje na području Ilirika bila neuporedivo veća od onih na području Španije, oformljena je rudnička administracija, koja se isključivo bavila rudnicima. Njome je upravljalo posebno odjeljenje u sklopu carske kancelarije koje je bilo nadležno za sve rudnike na području Ilirika. Na čelu administracije svakog rudničkog distrikta postavljeni su carski prokurator, koji su bili carski oslobođenici ili vitezovi, zavisno od manjeg ili većeg značaja rudnika. Eksploatacija srebra i olova bila je skoncentrisana u tri velike geografske oblasti na području Dalmacije, Panonije i Gornje Mezeje.

Najbogatiji rudnici srebra i olova nalazili su se duž rijeke Drine i bili su podijeljeni između dvije provincije: Dalmacije i Panonije. Eksploatacija je bila organizovana u sklopu dva rudnička distrikta – *argentariae Pannonicae* i *argentariae Delmaticae*, kojima su od samog početka upravljali rimski vitezovi u rangju seksagenarija. Povećanje intenziteta proizvodnje na početku vladavine Marka Aurelija ogleda se i u izboru

prokuratora centenarija nadležnog za panonski rudnički distrikt. Tokom Markomanskih ratova 161. godine panonski i dalmatinski rudnički distrikt objedinjeni su i stavljeni pod jedinstvenu upravu prokuratora *metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* u rangu centenarija ili ducenarija. Upravnik panonskog rudničkog distrikta iz 160. godine, kao i upravnici objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije koji su svoja zaduženja obavljali za vrijeme vladavine Marka Aurelija mogu se dovesti u vezu sa senatorskom porodicom Julija. Imenovanje carskih prokuratora štićenika senatorske porodice Julija na čelo rudničke administracije u Domaviji ukazuje na to da je na tom području postojao jasan ekonomski interes Gneja Julija Vera. Najvjerojatnije se radilo o posrednom učešću ove senatorske porodice u eksploataciji srebra i olova preko klase oslobođenika.

Za vrijeme vladavine cara Komoda ponovo je došlo do reforme ilirskog rudarstva, u okviru koje je administracija nadležna za rudnike željeza na području Panonije i Dalmacije odvojena od administracije nadležne za rudnike srebra i olova. Domavija će i dalje imati ulogu sjedišta rudničke administracije, ali sada isključivo za rudnike srebra i olova na području Panonije i Dalmacije. Objedinjavanje svih rudnika Panonije i Dalmacije, što se desilo na samom početku vladavine Marka Aurelija, bilo je rezultat vanrednih okolnosti u tom dijelu Carstva i predstavljalo je privremenu mjeru. Ne treba sumnjati da se ovakva mjera koristila i kasnije svaki put kada su to okolnosti zahtijevale.

Carski prokuratori upravnici svih rudnika srebra i olova Panonije i Dalmacije krajem drugog i tokom trećeg vijeka bili su rimski vitezovi visokog ranga, ducenariji, koji su prethodno upravljali najznačajnijim carskim domenima na području sjeverne Afrike, Azije i Španije. Neki od njih bili su rudnički prokuratori *par excellence* usko specijalizovani za upravu nad rudničkim domenima. Njihovo prisustvo na području Domavije jasno pokazuje da su tamošnji rudnici srebra i olova bili najznačajniji rudnički region rimskog Ilirika. Nije isključeno da je i nekolicina rimskih careva lično boravila na području Domavije i posjetila susjedne rudnike. Bogatstvo rudnika tu se obilato koristilo za vrijeme građanskih ratova i presudno je uticalo na dolazak na vlast careva Vespasijana, Septimija Severa i Julijana Otpadnika.

Domavija, čiji je razvoj bio usko vezan za susjedno rudničko područje, u dva navrata mijenjala je status. Prvi put za vrijeme vladavine dinastije Severa, najvjerojatnije za vrijeme Aleksandra Severa, kada je postala municipijum, i drugi put u vrijeme vladavine

Trebonijana Gala i njegovog sina Volusijana, kada je dobila status rimske kolonije. U drugom slučaju promjenu statusa grada pratilo je neobično objedinjavanje njene teritorije sa susjednim rudničkim distriktom. Ovakva saradnja između rudnika i susjednih gradova zabilježena je i na području Gornje Mezije i išla je u korist rudničkog područja.

Rudnike srebra i olova na području Gornje Mezije možemo podijeliti u dvije grupe. U prvu grupu spadaju argentarije na području Avale, Kosmaja i Rudnika, koje su vjerovatno pripadale jednom rudničkom distriktu. Sva tri rudnička distrikta imala su jasno određene granice i bili su izuzeti iz provincijske municipalne organizacije. Vlasništvo fiska nad rudnicima veoma često prisutno je i u nazivima rudnika: *Metalli Ulpiani*, *Aeliana Pincensia*, kao i *Metalli Aureliani*. Kao i u slučaju Domavije, prvo znatnije povećanje intenziteta proizvodnje u sva tri regiona desilo se u prvoj polovini drugog vijeka.

Za razliku od Domavije, u ulozi carskih prokuratora pronalazimo carske oslobođenike. Tek od vremena vladavine Septimija Severa, na području Rudnika zatičemo prokureure viteškog staleža. Ovakva praksa biće nastavljena i tokom poznog Carstva, tako da u doba cara Dioklecijana na području Avale pronalazimo prokureure viteškog staleža. Razlog za odluku fiska da tokom drugog vijeka na mjestu upravnika rudničkih distrikta na području Gornje Mezije postavlja carske oslobođenike a ne vitezove, leži u manjem obimu eksploatacije u odnosu na podrinske argentarije.

Praksa objedinjavanja rudničkih distrikta sa gradovima u njihovom susjedstvu prisutna je i na području Gornje Mezije. Ovakvo objedinjavanje bilježimo u drugoj polovini trećeg vijeka na području Avale, gdje zatičemo gradske dostojanstvenike Singidunuma na teritoriji rudničkog distrikta u svojstvu lokalnih prokuratora. Na području Kosmaja zajednica peregrina takođe je bila objedinjena sa susjednim rudničkim distriktom, što pokazuje da objedinjavanje nije zavisilo od pravnog statusa susjednih zajednica.

Na području Gornje Mezije zabilježeni su različiti oblici saradnje između rimskih legionara i rudničke administracije. Potrebe rudarstva zahtijevale su odstupanja od uobičajene prakse, po kojoj su rimski vojnici bili zaduženi isključivo za red i sigurnost. Saradnja između vojske i carskih domena podrazumijevala je ispomoć pojedinih vojnih stručnjaka rudničkoj administraciji. Posebnost Gornje Mezije bilo je i veliko prisustvo pomoćnih jedinica u unutrašnjosti njene teritorije. Područje Ravne i Kosmaja još od vremena vladavine Marka Aurelija čuvala su pomoćne jedinice kao što je bila kohorta I

Thracum Syriaca, koja je na tom području boravila od 70. godine pa sve do početka drugog vijeka, ili *II Aurelia Dardanorum* od 169. godine. Glavni razlog prisustva pomoćnih jedinica na području Kosmaja, naročito od vremena vladavine Marka Aurelija, bila je namjera da se obezbijedi sigurnost rudničkim distriktima i samim tim omogućiti neometan proces rudničke eksploatacije.

Drugi rudnički region Gornje Mezije u kojem je organizovana eksploatacija srebra i olova nalazio se u centralnom dijelu Dardanije. Najznačajniji rudnici srebra i olova u tom regionu nalazili su se na području Sočanice. U vrijeme vladavine cara Trajana započeta je intenzivnija eksploatacija, a uprava nad rudnicima nalazila se u rukama prokuratora carskih oslobođenika. Tek za vrijeme dinastije Severa umjesto carskih oslobođenika na mjestima rudničkih prokuratora zatičemo rimske vitezove.

Praksa objedinjavanja rudničkih regiona sa susjednim gradovima na području Sočanice zabilježena je za vrijeme Gordijana III. Formula *m(etalla) m(unicipii) D(ar)d(anorum)* pokazuje da je municipijum D.D. za njegove vladavine bio objedinjen sa susjednim rudnikom. Za razliku od Domavije, koja je promijenila status tokom trećeg vijeka, municipijum D.D. zadržao je municipalni status nastojeći da čuvanjem starih oblika uprave sačuva već stečene privilegije i vrijednosti municipalne autonomije.

Od sredine drugog vijeka pojedinci koji su se decenijama bavili rudničkom eksploatacijom počinju da dolaze na područje Ilirika. Kako se eksploatacija srebra i olova odvijala po indirektnom modelu, brojni koloni naselili su rudnička područja Domavije, Avale, Kosmaja, Rudnika i Dardanije a razlikovali su se po svom porijeklu i društvenom statusu. Kao radnu snagu koristili su domaće stanovništvo i robove. Na području svih rudničkih distrikta Ilirika zabilježeno je i veliko prisustvo Grka sa područja Male Azije. Osim kolona na područje Ilirika pristigle su i brojne zanatlije, topioničari, kovači i trgovci, o čijem prisustvu svjedoče kultovi usko povezani sa njihovim djelatnostima.

U rudničkoj eksploataciji na posredan način učestvovala su i senatorske porodice preko klase oslobođenika. Na područje istočne Dalmacije u blizini rudničkih revira od sredine drugog vijeka doseljavaju se pripadnici viših slojeva stanovništva iz gradova na primorju i iz unutrašnjosti Dalmacije, pretežno potomci veterana, kako bi ostvarili zaradu. Učešće senatorske porodice Julija (koja je bila porijeklom iz Ekvuma) u posrednoj eksploataciji srebra i olova na području Domavije nije bio usamljen slučaj. Porodice čija su imena

zabilježena na olovnim slitcima proizvedenim na području Gornje Mezije posjedovale su znatno bogatstvo ili su iza njih stajali imućni finansijeri viteškog staleža. U određenom procentu riječ je o pripadnicima senatorskog staleža i skoro svi su bili italiskog porijekla. Među njima pronalazimo imena kao što su: Furiji, Fundaniji, Liboniji, Eniji, Aureliji, Juliji i Pontiji. Ove porodice živjele su u Rimu, a bile su lokalno predstavljene preko oslobođenika. Glavni izvor njihovog bogatstva bila je eksploatacija rudnih depozita srebra i olova na području Gornje Mezije.

Reforma rimskog monetarnog sistema za vrijeme cara Konstantina Velikog presudno je uticala na smanjenje obima proizvodnje srebra na području Ilirika i njeno svođenje na lokalne i regionalne okvire. Glavni naglasak bio je na proizvodnji olova, koje je svoje kupce pronalazilo širom Carstva. Organizacija rudničke eksploatacije tokom poznog Carstva i dalje je bila organizovana u okviru rudničkih distrikta, koji su bili objedinjeni sa susjednim zajednicama. Prisustvo carskih prokuratora i nakon objedinjavanja pokazuje da su rudnički distrikti i dalje predstavljali fiskalnu teritoriju. Njih je imenovala administracija na čijem čelu se nalazio *comes metallorum per Illyricum*.

Česti ratovi i invazije varvarskih plemena tokom četvrtog vijeka izazivali su opštu nesigurnost, velika razaranja i pljačke, što je dovodilo do prekida eksploatacije. Kolaps dunavskog limesa doveo je do masovnog iseljavanja i povlačenja stanovništva prema primorju i gradovima na jugu. Teško je procijeniti količinu srebra i olova koju su Rimljani proizveli tokom dva i po vijeka intenzivne eksploatacije. Indirektni antički izvori potvrđuju ono što svjedoče i procjene o proizvodnji tokom srednjeg vijeka, a to je da su rudnici srebra na području srednjovjekovne Srbije i Bosne tokom XIV i XV vijeka proizveli više srebra nego cijela zapadna Evropa zajedno.

Glavni razlozi veoma uspješne rimske eksploatacije srebra i olova bili su ogromno rudno bogatstvo, centralizovana rudnička administracija i povoljne političke okolnosti. Treći preduslov je tokom četvrtog i petog vijeka postao neodrživ, a rudničke jame koje su napuštene biće ponovo aktivirane tek u srednjem vijeku.

8. Skraćenice

<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris
<i>AEA</i>	<i>Archivo Español de Arqueología</i> , Madrid
<i>AEM</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich</i> , Wien
<i>AHDE</i>	<i>Anuario de Historia del Derecho Español</i> , Madrid
<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i> , Baltimore
<i>Amm. Marc.</i>	<i>Ammianus Marcellinus, Res Gestae</i>
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin –New York
<i>App. BC</i>	<i>Appianus, Bella Civilia</i>
<i>Archeologia</i>	<i>Revue d'archéologie</i> , Paris
<i>Arch. Yug.</i>	<i>Archaeologia Yugoslavica</i> , Beograd
<i>Arh. Vestnik</i>	<i>Arheološki Vestnik</i> , Ljubljana
<i>BACTH</i>	<i>Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques</i> , Paris
<i>BASP</i>	<i>Bulletin of the American Society of Papyrologists</i> , Toronto
<i>BCAR</i>	<i>Bullettino della Commissione Archaeologica Comunale in</i> <i>Roma</i> , Roma
<i>BJb</i>	<i>Bonner Jahrbücher</i> , Bonn
<i>BMC III,IV</i>	H. Mattingly, <i>British Museum Catalogue. Coins of the</i> <i>Roman Empire</i> , III, London 1936; IV, London 1940.
<i>BRAH</i>	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i> , Madrid
<i>CAH</i>	<i>The Cambridge Ancient History</i>
<i>Caes. Gal.</i>	<i>Caesar, Commentarii de bello Gallico</i>
<i>Cass. Dio</i>	<i>Dio Cassius Cocceianus, Historiarum Romanorum quae</i> <i>supersunt</i>

<i>CBI</i>	<i>Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo</i>
<i>Cic. Pro Balb.</i>	M. Tullius Cicero, <i>Pro Balbo</i>
<i>Cic. Ad fam.</i>	M. Tullius Cicero, <i>Epistulae ad Familiares</i>
<i>Cic. Dom.</i>	M. Tullius Cicero, <i>De domo sua</i>
<i>Cic. Agr.</i>	M. Tullius Cicero, <i>De Lege Agraria contra Rullum</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
<i>CILA</i>	<i>Corpus de inscripciones latinas de Andalucía</i>
<i>CIMRM</i>	<i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae</i>
<i>Chiron</i>	<i>Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin</i>
<i>Cod. Theod.</i>	<i>Codex Theodosianus</i>
<i>Cod. Iust.</i>	<i>Codex Iustinianus</i>
<i>CPh</i>	<i>Classical Philology, Chicago</i>
<i>ČiG</i>	<i>Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla</i>
<i>Dig.</i>	<i>Corpus iuris civilis vol I: Institutiones, Digesta, ed. T. Mommsen, P. Krüger, Berolini, 1882.</i>
<i>Diod.</i>	Diodorus Siculus, <i>Bibliotheca Historica</i>
<i>Eos</i>	<i>Commentarii Societatis philologiae polonorum, Wroclaw</i>
<i>Eph. DR.</i>	<i>Ephemeris Dacoromana, Bucarest</i>
<i>Eph. Ep.</i>	<i>Ephemeris Epigraphica, Roma</i>
<i>FIRA</i>	<i>Fontes Iuris Romani Antiqui</i>
<i>Flor. Epit.</i>	L. Annaeus Florus, <i>Epitomae</i>
<i>Fronto, Ad. Caes.</i>	Marcus Cornelius Fronto, <i>Epistulae ad M. Aurelium</i>
<i>Gallia</i>	<i>Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine, Paris</i>
<i>GZM</i>	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo</i>
<i>Godišnjica N.Č.</i>	<i>Godišnjica Nikole Čupića, Beograd</i>
<i>HA</i>	<i>Scriptores historiae Augustae</i>
<i>Historia</i>	<i>Zeitschrift für alte Geschichte, Baden-Baden/Wiesbaden</i>
<i>IBR</i>	<i>Inscriptiones Bavariae Romanae</i>

<i>IDR</i>	<i>Inscriptiones Daciae Romanae</i> , Bucarest
<i>IEph</i>	<i>Die Inschriften von Ephesos</i> , Bonn
<i>ILIug</i>	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos...repertae et editaesunt. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani</i> , Ljubljana
<i>ILS</i>	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae selectae</i> I-III, Berlin, 1892-1916.
<i>IMS</i>	<i>Inscriptions de la Mésie Supérieure</i> I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976- 1995.
<i>IG</i>	<i>Istorijski glasnik</i> , Beograd
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>IGR</i>	<i>Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes</i>
<i>IRPac</i>	<i>Inscrições Romanas do Conventus Pacensis: : subsídios para o estudo da romanização</i>
<i>Jahresh.</i>	<i>Jahreshefte des österreichischen archäologischen instituts in Wien</i> , Wien
<i>Jb.</i>	<i>Jahrbuch</i> , Berlin
<i>JRA</i>	<i>Journal of Roman Archaeology</i> , Portsmouth
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies</i> , London
<i>Liv.</i>	<i>Titus Livius, Ab urbe condita</i>
<i>MAAL</i>	<i>Monumenti antichi pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei</i> , Roma
<i>MAAR</i>	<i>Memoirs of the American Academy in Rome</i> , Rome
<i>Mart. Epigr.</i>	<i>Martialis, Epigrammata</i>
<i>Mitt. DAI</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung</i> , Berlin
<i>MEFRA</i>	<i>Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité</i> , Roma
<i>MM</i>	<i>Madrider Mitteilungen</i> , Madrid
<i>Not. dign.</i>	<i>Notitia dignitatum</i> , ed. O. Seeck, Berolini, 1876
<i>OGIS</i>	<i>Orientis Graeci inscriptiones selectae</i>
<i>Pallas</i>	<i>Revue d'études antiques</i> , ed. C. Domergue, Toulouse

<i>P. Oxy.</i>	<i>Papyrus Oxyrhynchus</i>
<i>P. Corn.</i>	Greek Papyri in the Library of Cornell University
<i>PBSR</i>	<i>Papers of the British School at Rome</i> , Rome
<i>PIR</i>	<i>Prosopographia Imperii Romani</i>
<i>PLRE</i>	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i>
<i>Plin. NH</i>	C. Plinius Secundus, <i>Naturalis Historia</i>
<i>Plin. Ep. Ad Trai.</i>	C. Plinius Caecilius Secundus, <i>Epistulae ad Traianum</i>
<i>Plut.</i>	L. Mestrius Plutarchus, <i>Bíoi Parállēloi</i>
<i>PME</i>	<i>Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum</i> I VI, Leuven 1976-2001.
<i>Polyb.</i>	<i>Polybius, Historiae</i>
<i>Ptol. Geogr.</i>	<i>Claudius Ptolemaeus, Geographia</i>
<i>R.A.</i>	<i>Revue archéologique</i> , Paris
<i>RAN</i>	<i>Revue archéologique de Narbonnaise</i> , Paris
<i>REL</i>	<i>Revue des Études Latines</i> , Paris
<i>RE</i>	A. Pauly - G. Wissowa, <i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
<i>Revue I.E.B.</i>	<i>La Revue internationale des études balkaniques</i> , Beograd
<i>RHD</i>	<i>Revue d'histoire du droit</i> , Paris
<i>RN</i>	<i>Revue numismatique</i> , Paris
<i>RIB</i>	<i>The Roman Inscriptions of Britain</i> , London
<i>RIC</i>	<i>The Roman Imperial Coinage</i> , H. Mattingly-E.A. Sydenham, II, London 1926; III, London, 1930.
<i>SANU</i>	<i>Srpska akademija nauka i umetnosti</i> , Beograd
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>SCI</i>	<i>Scripta classica Israelica</i> , Tel Aviv
<i>Suet.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita Caesarum</i>

<i>Stat. Silvae.</i>	Publius Papinius Statius, <i>Silvae</i>
<i>Spom. Srp. Akad.</i>	<i>Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti</i> , Beograd
<i>Strab.</i>	Strabo, <i>Geographica</i>
<i>Starinar</i>	<i>Starinar</i> , Beograd
<i>TIR</i>	<i>Tabula Imperii Romani</i>
<i>Vjes. Arh. hist. dalm.</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split
<i>WMBH</i>	<i>Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums</i> , Wien.
<i>ZNM</i>	<i>Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu</i> , Beograd
<i>Zbornik Fil.fak.</i>	<i>Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu</i> , Beograd
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik radova Vizantološkog instituta</i> , Beograd
<i>Ž.A.</i>	<i>Živa antika</i> , Skopje

9. Literatura

- Abascal M., Alföldy G. 1998, Zeus Theos en Segobriga, *AEA* 71, 157–168.
- Abbot F. F., Johnson A. C. 1926, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton.
- Abramic M. 1940, Inscription historique de Garduna, *Vijesnik za Arheologiju i Historiju Dalm.* 51, 1–8.
- Aldrete G. S. 2004, *Daily life in the Roman city: Rome, Pompeii and Ostia*, Westport.
- Alföldy G. 1965, *Bevölkerung und Gesselschaft der Römischen provinz Dalmatien*, Budapest.
- Alföldy G. 1968, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, (EpStud 6), Düsseldorf.
- Alföldy G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Alföldy G. 1970, Patrimonium Regni Norici, Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum, *BJb* 170, Bonn, 163–77.
- Alföldy G. 1974, *Noricum*, London–Boston.
- Alföldy G. 1981, *Die Stellung der Ritter in der Führungsschicht des Imperium Romanum*, *Chiron* 11, 169–215.
- Alföldy G. 1989, Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum, u: G. Gottlieb (ed.), *Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Raätien, Noricum und Pannonien. Kolloquium an der Universität Augsburg anlalässlich der 2000-Jahr-Feier der Stadt Augsburg vom 28. bis 29. Oktober 1985*, Munich, 37–55.
- Almeida E. R. 1972, Novedades de epigrafia anforaria del Monte Testaccio, Recherches sur les amphores romaines, *Collection de l'Ecole Francaise de Rome*, 106–240.
- Alston R. 1994, Roman Military Pay from Caesar to Constantine, *JRS* 84, 113–123.

- Andermahr A. M. 1998, *Totus in Praediis, Senatorischer Grundbesitz in Italien in der Frühen und Hohen Kaiserzeit*, Bonn.
- Andersen T. B. 1974, *Patrocinium : the concept of personal protection and dependance in the Late Roman Empire and the Early Middle Age*, New York.
- Ando C. 2012, *Imperial Rome AD 193 to 284: The Critical Century*, Edinburgh.
- Andreau I. J. 1989, *Recherches récentes sur les mines à l'époque romaine*, I. *Propriété et mode d'exploitation*, RN 31, 86–112.
- Andreau I. J. 1990, *Recherches récentes sur les mines à l'époque romaine*, II. *Nature de la main d'œuvre, histoire des techniques et de la production*, RN 32, 85–108.
- Бабић М. 2012, Пробна археолошка ископавања три локалитета на подручју Источног Осата, *Културно–Историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове*, 11–25.
- Badian E. 1972, *Publicans and sinners: private enterprise in the service of the Roman Republic*, Oxford.
- Bagnall R. S. 2006, *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and Approaches*, Aldershot.
- Barnwell P. S. 1992, *Emperor, Prefects and Kings: The Roman West*, 395–565, London.
- Basler Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *GZM* 30/31, 121–171.
- Bebko W. 1971, *Les epaves antiques du Sud de la Corse*, *Cahiers Corsica* 1 - 3, Bastia.
- Benabou M. 1976, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris.
- Benoît F. 1962, Nouvelles épaves de Provence III, *Gallia* 20, 147–176.
- Bernholz P. 2003, *Monetary Regimes and Inflation: History, Economic and Political Relationships*, Cheltenham.
- Berthelet M. 1888, *Collection des anciens alchimistes grecs*, Paris.
- Besnier M. 1920, Le commerce du plomb à l'époque romaine d'après les lingots estampillés, *R.A.* 12, 211–244.
- Birley A. R. 1980, *The People of Roman Britain*, London.
- Birley A. 1990, Officers of the Second Augustan Legion in Britain, The third annual Carleon Lecture, Cardif, 12–13.
- Birley A. 2000, *Marcus Aurelius, A Biography*, London.

- Birliba L. M. 2006, *Les affranchise dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Wiesbaden.
- Blagg T. F. C., Millett M. 2002, *The Early Roman Empire in the West*, Oxford.
- Blanco V. 1992, *Principios y sistema del derecho minero : Estudio histórico-dogmático*, Santiago de Chile.
- Blázquez J. M. 1975, Hispania desde el año 138 al 235, *Hispania*, 35, 5–88.
- Blázquez J. M. 1978, *Historia económica de la Hispania romana*, Madrid.
- Blázquez J. M. 1982, La economía de la Hispania romana, u: *Historia de España Ramon Menendez Pidal*, Madrid, 293–607.
- Blum M., Srejšović D. 1961, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *ČiG* 4, Tuzla, 3–31.
- Bojanovski I. 1965, Arheološki nalazi sa područja antičke Domavije, *ČiG* 6, 101–110.
- Bojanovski I. 1967, Arheološke – epigrafske bilješke sa Drine, *ČiG*, 7, 47–49.
- Bojanovski I. 1968, Municipium Malvesiatium, *ARR* 6, Zagreb, 241–262.
- Bojanovski I. 1972, Severiana Bosnensia, *ČiG* 9, 37–52.
- Bojanovski I. 1982, Prilozi topografiji antičke Agentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije, *ČiG* 14, 137–153.
- Bojanovski I. 1999, Antičko rudarstvo u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, u: *Zbornik radova sa simpozijuma, Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka, (8–11 novembra 1973)* Zenica, 133–177.
- Boulvert G. 1970, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Naples.
- Boulvert G. 1974, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condition des affranchis et de l'esclave du Prince*, Paris.
- Böhme H. W. 1975, Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomanenkriege (166-180) u: *Chr. Jb. Röm-Germ. Zentralmus* 22, 153–217.
- Broughton T. R. S. 1952, *The Magistrates of the Roman Republic*, Vol. 2, New York.
- Broughton T. R. S. 1974, Trade and Traders in Roman Spain, u : J. A. S. Evans (ed.), *Polis and Imperium*, 11–30.
- Bruns C. G. 1909, *Fontes iuris Romani antiqui*, I, Tübingen.

Bruun Ch. 2007, The Antonine Plague and The Third Century Crisis, u O. Hekster, G. De Kleijn, D.Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire*, Nijmegen, June 20 - 24. 2006, Leiden / Boston: Brill, 201–208.

Brunt P. A. 1971, *Italian Manpower*, Oxford.

Brunt P. A. 1975, The Administrators of the Roman Egypt, *JRS* 65, 124–147.

Brunt P. A. 1983, Princeps and equites, *JRS* 73, 42–75.

Buraselis K. 2000, *Kos Between Hellenism and Rome: Studies on the Political, Institutional and Social History of Cos from the Middle Second Century BC. until Late Antiquity*, Philadelphia.

Burchhardt J. 1983, *The Age of Constantine the Great*, University of California Press.

Burian J. 1957, Arbeitsbedingungen und Klassenkampf in römischen Erzbergwerken der Kaiserzeit, *Z.f. Geschichtswissenschaft*, 5, 1210–1216.

Butcher K. 2003, *Roman Syria and the Near East*, London.

Cagnat R. 1914, *Cours d'Epigraphie latine*, Paris.

Calisse C. 2001, *A History of Italian Law*, Washington.

Cameron A. 1993, *The Late Roman Empire, AD 284- 430*, Cambridge.

Campanella C. 1977, Ostia, III, *Studi Miscellanei*, Rome.

Capenelli D. 1989, Aspetti dell'amministrazione mineraria iberica nell'eta' del principato', u : C. Domergue (ed.), *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas, Coloquio Internacional Asociado. Madrid, 24–28 Octubre, 1985*, Madrid, 138–146.

Carson R. A. 1965, The Reform of Aurelian, *RN* 7, 225–235.

Carson R. A. 1990, *Coins of the Roman Empire*, London –New York.

Chic G. 1977, *Bases y desarrollo del comercio aceitero de la Betica*, Sevilla.

Christol M. 1981, Observations complémentaires sur les carrières de Marcus Aurelius Hermogenes et de Pontius Eglectus Iulianus : procurator a studis et magister a studis, *ZPE* 43, 67–74.

- Christol M., Demougin S. 1990, *De Lugo à Pergame : la carrière de l'affranchi Saturninus dans l'administration impériale*, MEFRA, vol. 102, 159–211.
- Christol M. 1990, Ti. Claudius Proculus Cornelianus, procureur de la région de Théveste, u : *L'Africa romana, Atti del VII° Convegno di Studio (Sassari, 15-17 dicembre 1989)*, II, Sassari, 893–904.
- Christol M. 1997, *L'Empire Romain du IIIe Siècle: histoire politique 192– 325 après J.C.*, Paris.
- Corcoran S. 1996, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government* , AD 284–324, Oxford.
- Costelli M. 1961, Le stazioni doganali della quadragessima Galliarum, u : *Quaderni Fondazione F. Sacco*, II, Fossano.
- Cotton H. M. 2007, The Impact of the Roman Army in the province of Judaea/Syria/Palestina, u L. De Blois, E. Lo Cascio, *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476)*, 393–409.
- Cuq E. 1907, Un regimen administratif sur l'exploitation des mines au temps d'Hadrien, *Mélanges Gerardin*, Paris, 87–133.
- Cuq E. 1911, Le developpement de l'industrie miniere a l'epoque d'Hadrien, *Journal des Savants* 7, 8, 294–304, 346–356.
- Čerškov E. 1970, *Municium DD.*, Beograd.
- Ćirković S. 1981, The production of gold, silver and copper in the central parts of the Balkans from the 13th to the 16th century, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte: Precious metals in the age of expansion*, Stuttgart, 42–43.
- Ćirković S., Kovačević- Kojić D. 2002, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd.
- Ćuk R. 1986, *Srbija i Venecija u XIII I XIV veku*, Beograd.
- D'Arms J. H. 1981, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Harvard Univ. Press.
- Davies O. 1935, *Roman mines in Europe*, Oxford.
- Davies O. 1938, Ancient mining in the Central Balkans, u : *La Revue internationale des études balkaniques* 6, 405–418.
- Davies R. W. 1967, Ratio and opinio in Roman military Documents, *Historia* 16, 115–118.

- Davies R. W. 1971, Cohortes equitatae, *Historia* 20, 751–763.
- De Laet S. J. 1949, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges.
- Delmaire R. 1988, Le personnel de l'administration financière en Egypte sous le Bas-Empire romain u : *Cahiers de recherches de l'Institut de papyrologie et d'égyptologie de Lille*, 10, 113–138.
- Demougin S. 1988, *L'ordre equestre sous les julio-claudiens*, Collection de l'Ecole Française de Rome, Rome.
- Demougin S. 2006, *H.G-Pflaum, un historien du XX siècle*, Genève.
- D'Encarnação J. 1984, *Inscrições romanas do Conuentus Pacensis*, Coimbra.
- D'Escurac-Doisy H. 1957, Un nouveau procurateur en Mauritanie Césarienne, *MEFRA* 69, 137–150.
- Devijver H. 1992, *The equestrian officers of the Roman Imperial Army* (Mavors IX), Stuttgart.
- Devijver H. 1994, A new roman auxiliary cohort in Egypt, *ZPE* 104, 69–72.
- De Villefosse A. H. 1897, Diplome militaire de l'année 139, decouvert en Syrie, *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, vol. 41.
- Dietz K. 1993, Die beiden P. Mummi Sisennae und der Wiederaufbau der Basilika Stoa von Thera, *Chiron* 23, 295–311.
- Dinić M. 1954–56, Novo Brdo - kratak istorijski pregled. *Starinar*, Nova serija V–VI, Beograd.
- Dinić M. 1962, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, SANU, Beograd.
- Dobo A. 1968, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diokletianus*, Amsterdam.
- Domaszewski A. 1884, Inschriften aus Bosnien (Domavia), *AEM* 8, Wien, 243–246.
- Domaszewski A. 1908, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn.
- Domergue C. 1965, Les Planii et leur activite industrielle en Espagne sous la Republique, u: *Mélanges de la Casa de Velazquez*, 9–27.

Domergue C. 1970, Introduction à l'étude des mines d'or du nord-ouest de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité, u: *Legio VI Gemina*, Leon, 253–286.

Domergue, C. Sillières P. 1973, Minas de oro romanas de la provincia de León, Excavaciones arqueológicas en España, 93 (Madrid 1977), Vol. 1., La Corona de Quintanilla, excavaciones 1971–1973. Las Coronas de Filiel, Boisan, Luyego 1 y 2, exploraciones 1973, Madrid.

Domergue C. 1983, *La Mine Antique D'Aljustrel (Portugal) et les Tables de Bronze de Vipasca*, Bordeaux.

Domergue C. 1985, L'exploitation des mines d'argent de Carthago Noua: son impact sur la structure sociale de la cité et sur les dépenses locales à la fin de la République et au début du Haut Empire, u: *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique*, Aix-en-Provence, 197–217.

Domergue C. 1987, *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la Péninsule Ibérique*. Madrid.

Domergue C. 1990, *Les mines de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité romaine*, Collection de L'École française de Rome 127, Rome.

Domergue C. 1994, Production et commerce des métaux dans le monde romain : l'exemple des métaux hispaniques après l'épigraphie des lingots, u: C. Nicolet, S. Panciera (eds.), *Epigrafia della produzione e della distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*. Rome, 61–91.

Domergue C. 2004, Le régime juridique des mines du domaine public à Rome. À propos d'un ouvrage récent, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 34/2, 221–236.

Domergue C. 2004, Les mines et la production des métaux dans le monde méditerranéen au Ier millénaire avant notre ère. Du producteur au consommateur, u: A. Lehoërff, (ed.) *L'artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en méditerranée occidentale. Techniques, lieux et formes de production*, Rome, 129–59.

Domergue C. 2008, *Les Mines Antiques. La production des métaux aux époques grecque et romaine*. Paris.

D'Ors A. 1953, *Epigrafía jurídica de la España Romana*, Madrid.

D'Ors A 1988., *Lex Irnitana*, Santiago de Compostela.

D'Ors A. 1986, *La ley Flavia Municipal*, Roma.

- D'Ors A. 1983, La nueva copia Irnitana de la lex Flavia Municipalis, *AHDE* 53, 5–15.
- Duncan-Jones R. P. 1996, The Impact of the Antonine Plague, *JRA* vol. 9, 108–136.
- Душанић С. 1971, Хетероклитичко metalli у натписима рудничког новца, *Ж.А.* 21, 535–554.
- Dušanić S. 1971, The Antinous inscription at Sočanica and the Metalla Municipii Dardanorum, *Ž.А.* 21, 241–261.
- Dušanić S. 1974, Mosaic Inscriptions at Stojnik and the Late Roman Mines of Kosmaj, *Zbornik Fil. fak. u Beogradu* 12, 93–105.
- Dušanić S. 1977, Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW* II, 6, Berlin - New York, 52–94.
- Dušanić S. 1977, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arh. Vestnik* 28, 163–179.
- Dušanić S. 1978, Mounted Cohorts in Moesia Superior, u: J. Fitz (hg.), *Akten des XI Internationalen Limeskongresses* (Székesfehérvár 30.8.- 6. 9. 1976), Budapest, 237–246.
- Душанић С. 1980, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој-Мезији, *ИГ* 1-2, Београд, 7–55.
- Dušanić S. 1989, The Roman mines of Illyricum: Organization and Impact on provincial life, u: C. Domergue (ed.), *Mineria y metalurgia en civilizaciones mediterraneas y europeas* (Coloquio internacional Madrid 1985) II, Madrid, 148–156.
- Dušanić S. 1990, The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes, *Arh. Vestnik* 41, 585–595.
- Dušanić S. 1991, The Economy of Imperial Domains and the Provincial Organization of Roman Illyricum, *Godišnjak CBI*, 27, Sarajevo, 46–52.
- Dušanić S. 1994-95, Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Starinar*, 45–46, 27–34.
- Dušanić S. 1995, Late Roman mining in Illyricum: Historical observations, Belgrade - Bor: Archaeological Institute and Museum of Mining and Metallurgy, 219–225.
- Dušanić S. 1996, An Imperial Freedmen Procurator in Sočanica, *ZNM* 16, 1, 211–216.

- Dušanić S. 1997, The Administrative History of Roman Mines in North-western Dardania: a Lost Document, *ŽA* 47, 31–42.
- Dušanić S. 1999, The miners cults in Illyricum, u: *Mélanges Claude Domergue, Pallas*, 50, 129–139.
- Dušanić S. 2000, Army and mining in Moesia Superior, u: G. Alföldy - B. Dobson - W. Eck (eds) *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Gedenkschrift für E. Birly, Stuttgart, 343–363.
- Dušanić S. 2004, Roman mining in Illyricum: Historical aspects, u: *Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli*, 25 - 27. 9. 2003, Pisa, 247–270.
- Dušanić S. 2004, The Princeps Municipii Dardanorum and the Metalla Municipii Dardanorum, *Ž.A.* 54, 1-2, 5–32.
- Dušanić S. 2004, Julian Strategy in AD. 361, *ZRVI* 41, Beograd, 55–66.
- Dušanić S. 2006, Prosopografske beleške o rudarstvu u Gornjoj-Meziji: porodice imućnih doseljenika na rudničkom tlu, *Starinar* 56, 85–102.
- Duncan- Jones R. 1994, *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge.
- Dyson S. L., Rowland R. J. 2007, *Archaeology and History in Sardinia from the Stone Age to the Middle Ages*, Philadelphia.
- Edmundson J. 1989, Mining in the Later Roman Empire and Beyond: Continuity or Disruption, *JRS* 79, 84–102.
- Edmundson J. 2006, Cities and Urban life in the Western provinces of the Roman Empire, 30 BC- AD 250, u: D. S. Potter (ed.) , *A Companion to the Roman Empire*, 250-280.
- Ellis S. P. 1992, *Graeco- Roman Egypt*, Shire Egyptology, Shire.
- Erdkamp P. 2011, *A Companion to the Roman Army*, Oxford.
- Euzennat M. 1968–70, Lingots espagnols retrouvés en mer, *Etudes Classiques* 3, 83–98.
- Evans A. J. 1885: *Archaeologia* XLIX, Westminster, 79–152.
- Ферјанчић С. 2002, *Насељавање легијских ветерана*, Београд.
- Fitz J. 1993, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, II, Budapest.

- Flach D. 1879, *La table de bronze d'Aljustrel : Étude sur l'administration des mines au Ier siècle de notre ère*, Paris.
- Flach D. 1979, Die Bergwerksordnungen von Vipasca, *Chiron* 9, 99–448.
- Flach D. 1989, Teilpacht in römischen Bergbau, *MMACME* II, 133–137.
- Forbes R. J. 1964, *Studies in ancient technology*, vol. IX, Leiden.
- Frank T. 1933, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore.
- France J. 1993, Administration et fiscalité douanières sous le règne d'Auguste : la date de la création de la *Quadragesima Galliarum*, *MEFRA*, 105/2, 895–927.
- France J. 2001, *Quadragesima Galliarum: l'organisation douanière des provinces alpestres, gualoises et germaniques de l'Empire Roman*, Rome.
- Gabba E. 1954, Le origini della guerra sociale e la vita politica romana dopo l'89 a.C., *Athenaeum*. V. 32, 293–317.
- Garcia Bellido A. 1967, Las primeras invasiones moras (época romana) en Espana, *Veinticinco estampas de la Espana antigua*, Madrid, 148–157.
- García Bellido A. 1968, Lápidas votivas a dei dades exóticas halladas recientemente en Astorga y León, *BRAH* 163, 191–209.
- Garnsey P. 1981, *Independent Freedmen and the Economy of Roman Italy under the Principate*, *Klio*, 63. Cambridge.
- Gazda E. K. 1983, *Karanis: An Egyptian town in Roman Times. Discoveries of the University of Michigan expedition to Egypt (1924–1935)*, Kelsey Museum of Archaeology, Michigan.
- Gherardini M. 1974, *Studien zur Geschichte des Kaisers Commodus*. Dissert. Univ. Graz 27, Wien.
- Gilliam J. F. 1961, Ala Agrippiana and Archistator, *Classical Philology*, Vol. 56, 100–103.
- Gilliam J. F. 1961, The Plague under Marcus Aurelius, *AJPh* 82, 3, 225–251
- Girard P. F. 1937, *Textes de droit romain*, Paris.
- Girard P. F., Senn H. 1977, *Les lois des Romains*, Napoli.
- Gonzalez J. 1986, The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law, *JRS* vol. 76, 147–243.

- Goodchild R. G. 1954, *Oasis Forts of Legio III Augusta on the Routes to the Fezzan*, *PBSR*, vol. 22, 56–68.
- Grant M. 1946, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge.
- Grey C. 2011, *Constructing Communities in the Late Roman Countryside*, Cambridge.
- Gruen E. S. 1986, *Patrocinium and clientela*, in: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, University of California Press, Oakland.
- Grosso F. 1964, *La lotta politica al tempo di Commodo*, Turin.
- Garnsey P. 1981, *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge.
- Guerri E. C. 2003, *La ciudad de Carthago Nova: la documentacion literaria*, Cartagena.
- Habicht Chr. 1969, Die Inschriften des Asklepeions, *Altert von Pergamon* 8, 2, Berlin, 88–92.
- Halfmann H. 1986, *Itinera principum*, Stuttgart.
- Haley E. W. 1991, *Migration and economy in the Roman Imperial Spain*, Barcelona.
- Halsall G. 2007, *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen J. L., Hodges R. 2007, *Roman Butrint. An Assessment*, Oxford.
- Harl K. W. 1996, *Coinage in the roman economy, 300 B.C. to A.D. 700*, London.
- Harries J. 2001, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge.
- Hassall M. 2000, The Army, *CAH*, Vol 11: The Hight Empire AD 70–192, Cambridge, 320–343.
- Hatzfeld J. 1919, *Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*, Paris.
- Haynes I. 2013, *Blood of the provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford.
- Healy J. F. 1978, *Mining and metallurgy in the Greek and Roman world*, London.

- Heather P. 2005, *The Fall of the Roman Empire*, London.
- Hendy M.F. 2008, *Studies in the Byzantine Monetary Economy C. 300–1450*, Cambridge.
- Heichelheim F. 1938, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden.
- Hirt A. M. 2010, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World, Organizational aspects 27 BC–AD 235*, Oxford.
- Hirschfeld O. 1905, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin.
- Hirschfeld O. 1913, Der Grundbesitz der römischen Kaiser in den ersten drei Jahrhunderten, 1902, u: *Kleine Schriften*, Berlin, 516–575.
- Holder P. A. 1999, Exercitus Pius Fidelis: The Army Germania Inferior in AD. 89, *ZPE* 128, 237–250.
- Howgego Ch. 1992, The supply and use of money in the Roman World, *JRS*, vol. 82, 1–31.
- Illana A. B. 1961, Los Valerii Vegeti, una familia Senatorial oriunda de la Betica, *Oretania*, III, 96–98.
- Imamović E. 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Irby A. P. 1865, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*, London.
- Isaac B., Roll I. 1979, Legio II Traiana in Iudaea, *ZPE* 33, 149–156.
- Jones A. H. M. 1950, The Aerarium and the Fiscus, *JRS* vol. 40, 22–29.
- Jones G. D. B. 1980, Roman mines at Rio Tinto, *JRS* vol. 70, 159–161.
- Yavetz Z. 1988, *Slaves and Slavery in Ancient Rome*, Oxford.
- Yanir S. 1983–84, Enlistment in the Legio "Adiutrix" at the time of Hadrian and thereafter, *Scripta Classica Israelica* 7, 8–67.
- Youtie L. C. 1981, Petition to an Epistrategos, *ZPE* 42, 81–88.

- Katsari C. 2011, *The Roman Monetary System: The Eastern Provinces from the First to the Third century AD*, Cambridge.
- Keay S. J. 1988, *Roman Spain*, London.
- Klodzinski K. 2010 , Equestrian cursus honorum basing on the careers of two prominent officers of the Emperor Marcus Aurelius, *In Tempore* 4, 1–15.
- Kolendo J. 1986–87, *Le lingot de plomb trouvé à Novae et ses inscriptions*, *Archeologia* 37, 87–98.
- Kondić J. 1994, Officina Sirmium, u: I. Popović (ed.), *Antičko srebro u Srbiji*, Beograd, 117–128.
- Kovacs P. 2009, *Marcus Aurelius` Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Leiden.
- Kovačević-Kojić D. 1959, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, *GDI BiH* 10, 293.
- Kovačević-Kojić D. 1996, *Srpsko srebro i zlato u evropskoj proizvodnji (XIV-XV vijek) - Evropa i Srbi*, Beograd.
- Koch M. 1984, Die Turullii und Neukarthago, Nauicula Tubigensis, u: *Studia in honorem Antonii Tovar*, Tübingen, 233-246.
- Kulikowski M. 2008, *Rome`s Gothic Wars: From the third century to Alaric*, Cambridge.
- Laffi U. 1966, *Adtributio e Contributio*, Pisa.
- Laiou A. E. 1998, *The Economic History of Byzantium*, Washington, DC : Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Lambrino S. 1967, Catalogue des inscriptions latines du Musée Leite de Vasconcelos, *O Arqueólogo Português*, 3e série, 1, Lisboa.
- Lazzarini S. 2001, *Lex metallis dicta: Studi sulla seconda tavola di Vipasca*, Roma.
- Laubenheimer-Leenhardt F. 1973, Recherches sur les lingots de cuivre et de plomb d`époque romaine dans les régions de Languedoc-Roussillon et de provence-Corse, *Suppl.* 3, *RAN* , Paris, 5–87.
- Le Bohec Y. 1992, Ti. Claudius Proculus Cornelianus, procurateur de la region de Theveste, *ZPE* 93, 107–116.

- Le Bohec Y. 1994 , *The Imperial Roman Army*, London.
- Le Bohec Y., Wolff C. 2000, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, *Actes du congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2 vol = 754.
- Le Bohec Y. 2000, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 359–363.
- Lenski N., Lenski N. E. 2011, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge.
- Le Roux P. 1977, *L'armée de la péninsule ibérique et la vie économique sous le Haut-Empire romain*, u : *Armées et Fiscalité*, Colloque International du CNRS Paris, 14–16.
10. 1976, Paris, 341–371.
- Le Roux P. 1980, Les auxilia romains recrutés chez les Bracari et l'organisation politique du Nord-Ouest hispanique, *Revista de Guimaraes, Actas do Seminario de arqueologia do Noroeste peninsular*, III, 43–65.
- Le Roux P. 1982, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris.
- Le Roux P. 1985, *Exploitations minières et armées romaines : essai d'interprétation*, u : C. Domergue (ed.), *Mineria y metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas*, Coloquio Internacional Asociado. Madrid, 24–28 Octobre, Madrid, 171–181.
- Le Roux P. 1985, Procurateur afranchi in Hispania: Saturninus et l'activité minière, *MM* 26, 218–233.
- Le Roux P. 1996, Vectigalia et revenus des cités en Hispanie au Haut-Empire, u : *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in occidente ed in oriente. Actes de la Xe Rencontre franco-italienne sur l'_epigraphie du monde romain. Rome, 27–29 mai 1996*, Rome, 155–173.
- Levick B. 1990, *Claudius*, New Haven–London.
- Levy E. 1951, *West Roman vulgar law. The Law of Property*, Philadelphia.
- Liou B. 1982, Informations archéologiques: recherches sous - marines, *Gallia* 40, 437–454.
- Liu J. 2009, *Collegia Centonariorum : The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, Brill, Leiden.
- Lo Cascio E., Rathbone D. W. 2000 , *Production and public powers in classical*

antiquity, Cambridge.

Лома С. 2010, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, Београд.

Lomas F. J., Saez P. 1981, El Kalendarium Vegetianum, La annona y el comercio del aceite, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. 17, 55–84.

Lörinez B. 2000, Legio II Adiutrix; Yann le Bohec, *Les legions de Rome sous la Haut-Empire*, Lyon, 159–168.

Magueijo J. 1970, A lex metallic dicta (117 – 138), u: *O arqueologo portugues* III, 4, 125-163.

Malouta M. 2009, Antinoite Citizenship under Hadrian and Antoninus Pius. A Prosopographical Study of the first thirty years of Antinoopolis, *BASP* vol. 46, 81–96.

Manacorda D. 1977, Il Kalendarium Vegetianum e la anfore della Betica, *MEFRA* vol. 89, 313–332.

Manton E. L. 1988, *Roman North Africa*, London.

Марић Р. 1933, *Антички култови у нашој земљи*, Београд.

Marić R. 1956, Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, Saopštenja, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1, Beograd, 179–181.

Марковић Б. 1999, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд.

Mateo A. 1999, *Manceps, redemptor, publicanus. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*, Santander.

Mateo A. 2001, *Observaciones sobre el regimental juridico de la mineria en tierras publicas en epoca romana*, Santiago de Compostela.

Mattingly H. 1910, *The Imperial Civil Service of Rome*, Cambridge.

Mennella G. 1992, La quadragessima Galliarum nelle Alpes, *MEFRA*, 209–232.

Mennen I. 2011, *Power and Status in the Roman Empire*, AD 193–284, Leiden.

Meens L. 2008, *Les officiers de la garnison de Rome sous le Haut- Empire*, Paris.

- Merkel J. F. 2007, Proizvodnja olova i srebra u rimskom carskom periodu u severnom delu gornje Mezijske (oblast Kosmaja), *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 23, 39–78.
- Metcalf W. 2012, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford.
- McQueen R. G. 2003, *Second - Century Christianity: A Collection of Fragments*, Westminster John Knox Press, Louisville.
- Mirković M. 1968, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Mezijskoj*, Beograd.
- Mirković M. 1977, Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das noröstliche Dalmatien im Jahre 254. *Limes. Akten des XI. int. Limesk.*, Székesfehérvár 30. 8–6. 9. 1976, Budapest, 249–258.
- Mirković M. 1997, *The Later Late Roman Colonate and Freedom*, Philadelphia.
- Mispoulet J. B. 1908, *Le régime des mines à l'époque romaine et au moyen age d'après les tables d'Aljustrel*, Paris.
- Mommsen T. 1887–88, *Römisches Staatsrecht*. 3 vol. Leipzig.
- Monson A. 2012, *From the Ptolemeis to the Romans: Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge.
- Mor M. 1990, The Roman legions and the Bar-Kokhba Revolt (132–135 AD.), u: H. Vetter, M. Kandler (eds.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, 1, 163–175.
- Mor M. 1986, Two legions–The Same Fate ? (The Disappearance of the Legion IX Hispana and XXII Deiotariana), *ZPE* 62, 267–278.
- Mócsy A. 1970, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970.
- Mócsy A. 1974, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London.
- Mowat R. 1894, Eclaircissements sur les monnaies des mines, *RN* 12, 373–414.
- Mrozek S. 1968, Die kaiserlichen Bergwerksprokuratoren in der Zeit des Prinzipats, *Zeszyt*, 34, *Historia* 4, 45–67.

Mrozek S. 1969, Die Arbeitsverhältnisse in den Goldbergwerken des römischen Dazien, u: N. M. Andreev , Irmscher J., Polay E., Warkallo W. (eds), *Gesellschaft und Recht im Griechisch-Römischen Altertum*. Eine Aufsatzsammlung. Teil 2, Berlin, 139–155.

Mrozek S. 1977, Die Goldbergwerke im römischen Dazien, u: H. Temporini and Haase W. (eds.), *ANRW* 11, 6, 95–109.

Mrozek S. 1982, Zur Religion der römischen Bergleute in der Prinzipatzeit, *Eos* 70, 139–148.

Mrozek S. 1989, Le travail des hommes libres dans les mines romaines, u: C. Domergue (ed.) *Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterráneas y europeas: coloquio internacional asociado, Madrid, 24-28 octubre 1985* (Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales), Madrid, vol. 2, 163–168.

Noeske H, C, 1977, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit. *BJb* 177, 271–416.

Nicolet C. 1976, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris.

Nicolet C. 1977, *Rome et la conquête du monde méditerranéen, Tome 1: Les structures de l'Italie romaine*, Paris.

Nony D. 1970, A propos des nouveaux procurateurs d'Astorgas, *Instituto Español de Arqueología*, vol. 43, 195–202.

Orejas A. 1994, Les populations des zones minières du Nord-Ouest de la péninsule ibérique (Bassin NO du Douro, Leon–Espagne)', *Dialogues d'Histoire Ancienne* 20/1, 245–81.

Orejas A. 1996, *Estructura social y territorio. El impacto romano en la cuenca noroccidental del Duero*, Madrid.

Orejas A. , Sastre Prats I. 1999, Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus , *Dialogues d'Histoire Ancienne* 25/1, 183–193.

Orejas A. , Sanchez-Palencia J. F. 2002, Mines, territorial organization, and social structure in Roman Iberia. Carthago Nova and the Peninsular Northwest', *AJA* 106, 581 – 99.

Ørsted P. 1985, *Roman imperial economy and Romanization, a study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A.D.*, Copenhagen.

Pais E. 1918, Le stazioni della quadragessima Galliarum di Pedo e di Forum Germa. Ed il confine d'Italia verso le Alpi Marittime, u : *Dalle guerre puniche a Cesare Augusto*, II, Roma, 727–738.

Palencia F. S. 1983, Explotaciones auríferas en el Conventus Asturum, u : *Indigenismo y romanización en el Conventus Asturum*, Madrid, 67–87.

Papazoglou F. 1978, *The Central Balkan Tribes in Pre - Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam.

Papazoglou F. 1990, Les Pontii a Stobi, *Arh. Vestnik* 41, 577–585.

Pašalić E. 1954, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *GZM* 9, 47–75.

Patsch C. 1893, Bericht über eine Reise in Bosnien, *AEM* 16, Wien, 75–93.

Patsch C. 1983, Zur Verwaltung des illyrischen Zolles, *Mitt. DAI* 8, 192–200.

Петковић Ж. 2002, Дедикација Јупитеру и Либеру са Космаја, *Ж. А.* 52, 219–224.

Петковић Ж. 2014, Један прилог о позноантичком рударству у Дарданији (у штампи).

Petrović V. 2006, Pre-Roman and Roman Dardania. Historical and Geographical considerations, *Balkanica* 37, 7–23.

Pflaum H. G. 1950, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris.

Pflaum H. G. 1955, Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana, *Libyca*, III, 124–154.

Pflaum H. G. 1959, Lucien de Samosate, archistator praefecti Aegypti, *d'après une inscription de Césarée de Maurétanie*, *MEFRA* 71, 281–286.

Pflaum H. G. 1960–61, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris.

Pflaum H. G. 1968, La mise en place des procuratèles financières dans les Provinces du Haut- Empire Romain, *RHD* 46, 367–388.

- Pflaum H. G. 1982, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. Supplement*, Paris.
- Pollard N. 2000, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Michigan.
- Popović I. 1994, Katalog. u: Antičko srebro u Srbiji, Beograd.
- Popović A. N. 1906, Gornji Ibar srednjeg veka, *Godišnjica N.Č. XXV/*, 218–222.
- Radimsky V. 1891, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *GZM* 3, 1–19.
- Radimsky V. 1892, Prekopavanja u Domaviji kod Srebrenice god. 1891, *GZM* 4, 1–24.
- Radimsky V. 1894, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893, *GZM* 6, 1–47.
- Rea J. 1980, Legio II Traiana in Judaea, *ZPE* 38, 220–221.
- Rees R. 2004, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh.
- Reinmuth O. W. 1935, *The prefect of Egypt from Augustus to Diocletian*, Leipzig.
- Remy B. 1991, La place de la legion III Augusta dans la carriere des senateurs affectes dans les provinces romaines d'Asie Mineure au Haut- Empire, *Antiquites africaines*, Vol. 27, 69–73.
- Renberg G. H. 2006, Public and Private places of worship in the cult of Asclepius at Rome, *MAAR* 51–52, 87–172.
- Retief F. P., Cilliers L. 2006, Lead poisoning in ancient Rome, *Acta Theologica*, vol. 26, br.2, 147–164.
- Ritterling E. 1903, Westdeutsche Zeitschrift, Korrespondenz-Bl, XXII, Berlin.
- Rostowzew M. 1896, Eine neue Inschrift aus Halikarnass, *AEM* 19, 127–141.
- Rostowzew M. 1904, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit, *Philologus*, Sup. 9, Leipzig.
- Rostowzew M. 1910, *Studien zur geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig–Berlin.
- Rostovtzeff M. 1957, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, II, Oxford.

- Rothenberg B. , Blanco A. 1981, *Ancient Mining and Metallurgy in South West Spain*. London.
- Sahin N. E. A., Turktuzun M. 2008, Weihung eines Patrimonialprocurators für Kaiser Diokletian aus Mysia Abbaïtis, *Gephyra* 5, 139–145.
- Salway B. 2006, Equestrian prefects and the award of senatorial honours from the Severans to Constantine, u: *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, 111–135.
- Schönbauer E. 1929, Beiträge zur Geschichte des Bergbaurechtes, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung*, Munich.
- Shatzman I. 1975, *Senatorial Wealth and Roman Politics*, Coll. Latomus, 142, Bruxelles.
- Sergejevski D. 1934, Rimska groblja na Drini, *GZM*, 46, 11–35.
- Simić V. 1951, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd.
- Soromenho A. 1877, *La table de bronze d'Aljustrel*, Lisbonne.
- Southern P. 2007, *The Roman Army, A Social and Institutional history*, Oxford.
- Srejović D. 1965, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama, *ČiG* 6, Tuzla, 7–49.
- Stein A. 1939, *Die Praefecten von Aegypten unter Commodus*, Aegyptus, Milan, 215–226.
- Stein E., Ritterling E. 1932, *Fasti des römischen Deutschlands unter dem Prinzipat*, Vienne, Seidel.
- Sutherland C. H. V. 1955, Diocletian`s Reform of the Coinage, *JRS* vol. 45, 116–118.
- Škegro A. 1998, Eksploatacija rudnika srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula archaeologica* 22, 89–118.
- Taylor L. R. 1960, *The Voting Districts of the Roman Republic*, Rome.
- Talamanca M. 1954, *Contributi allo studio delle vendite all'asta nel mondo classico*, Roma.
- Tataki A. B. 2006, *The Roman Presence in Macedonia, Evidence from personal Names*, Athens.

- Täckholm U. 1937, *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Diss., Uppsala.
- Temin P. 2012, *The Roman Market Economy*, Princeton.
- Tranoy A. 1981, *La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité*, Paris.
- Treggiari S. 1969, *Roman freedmen during the Late Republic*, Oxford Clarendon Press, Oxford.
- Thouvenot R. 1940, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris.
- Trincherini P. R., Domergue C., Manteca I., Nesta A., Quarati P. 2009, The Identification of lead ingots from the Roman mines of Cartagena (Murcia, Spain): the role of lead isotope analysis, *JRA* vol. 22, 123–145.
- Tylecote R. F. 1986, *The prehistory of metallurgy in the British Isles*, London.
- Urloiu R. 2010, *Legio II Traiana Fortis in Judaea under Hadrians`s reign*, Cogito Vol 4., Bucharest.
- Van Ackeren M. 2012, *A Companion to Marcus Aurelius*, Oxford.
- Vandoni M. 1900, *Gli epistrategi nell'Egitto greco – romano*, Milan.
- Veličković M. 1958, Contribution a l`étude du bassin minier romain de Kosmaj, *Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu* 1, 95–118.
- Vendeuvre J. 1910, *Contribution à l'étude du régime minier romain, étude sur la table d'Aljustrel découverte en 1906*, Dijon.
- Vilas A., Le Roux P. , Tranoy A. 1979, *Inscriptions romaines de la province de Lugo*, Paris.
- Villamarzo M. F. 1907, *Estudios Grafico- Historicos de Cartagena. Desde los tiempos Prehistóricos hasta la expulsión de los Árabes 1500 A.A. de J.C. á 1492 D.*, Cartagena.
- Viljoen H. P. 1975, *The rights and duties of the holder of mineral rights*, Leiden.
- Voelkel K. 1914, Die beiden Erztafeln von Vipasca und das deutsche Bergrecht, *Zeitschrift für Bergrecht* 55, 182–243.

Wade D. W. 1969, Some governors of Dacia : A rearrangement, *CPh* vol. 64, br. 2, 105–107.

Wagner W. 1938, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dacien von Augustus bis Gallienus*, Berlin.

Walbank F. W. 1998, *A Historical Commentary on Polybius: Commentary on books I–VI*, Oxford, 1957G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second centuries AD*, Oklahoma–London.

Watson A. 1999, *Aurelian and the Third Century*, London.

Webster G. 1985, *The Roman Imperial Army of the First and Second centuries AD*, London.

Wickert L. 1931, Bericht über eine zweite Reise zur Vorbereitung von CIL II Suppl. 2, *SDAW*, Berlin.

White H. G. E., Oliver J. H. 1939, Publ. Metr. Mus. Art, Egyptian expedition, XIV, New York.

Wiegand Th. 1932, Ausgrabungen in Pergamon (Asklepeion), 1928–1932, u: *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil- hist. Klasse 5*, Berlin.

Wilkes J. J. 1969, *Dalmatia*, London.

Wilson A. J. N. 1966, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, New York.

Wiseman T. P. 1971, *New Men in the Roman Senate, 139 B.C. - A.D. 14*, Oxford.

Zehnacker H. 1960, Les “A commentariis praefectorum praetorio”: *Origine et évolution d'une fonction de l'administration impériale*, u : *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire T. 72*, 221–236.

Zyromski M. 2001, *Praefectus classis: The commanders of Roman Imperial Navy during the Principate*, Poznan.

Zwicker W. 1941, *Studien zur Markussäule I*, Amsterdam.

10. Biografija

Željka Šajin rođena je 20.04.1978. godine u Mrkonjić Gradu, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u rodnom gradu. Nakon završetka gimnazije školske 1996/1997. godine upisala je istoriju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Diplomirala je 2003. godine iz predmeta istorija starog vijeka na temu: Rano hrišćanstvo i Rim. Po završetku studija upisala je postdiplomski studij iz istorije starog veka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Naredne godine izabrana je za saradnika na Odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci na predmetima istorija starog Istoka, istorija stare Grčke i istorija starog Rima. Dana 06.06.2008. godine odbranila je magistarski rad na temu: Rimski rudnici željeza sjeverozapadne Bosne. U zvanje višeg asistenta izabrana je 2009. godine. Tokom školske 2009/2010. godine obavljala je dužnost sekretara Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Њево Шјин
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Уређене филмских фигура средста и олова у мултимедијалној
пробацијеној и у Илустрацији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 1.6.2014.

Њево Шјин

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Њево Милић

Број уписа _____

Студијски програм Историја

Наслов рада Уређење финансијских средстава и оживљавање уметности у Музеју

Ментор проф. др. Марко Петровић

Потписани Њево Милић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 1. 6. 2014.

Њево Милић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Уређење ринешких рудника ерхора и олова у шпанским провинцијама и у Илирију

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 1. 6. 2014.

Милош Шгин

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.